Bronzen geëemaillerde schijffibula. Deze Romeinse fibula stamt waarschijnlijk uit de 2de of vroege 3de eeuw.

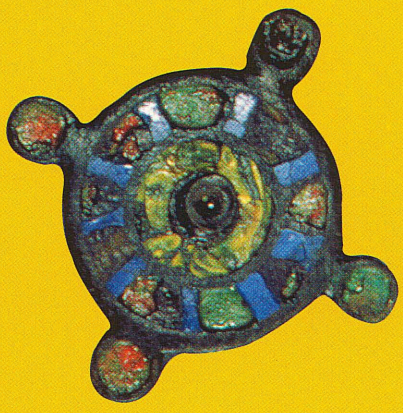

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

Provincie Utrecht

1992-1993

Aardenwerken plaquette, midden 15de eeuw, gevonden aan de Utrechtse Twijnstraat

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

Provincie Utrecht

1992-1993

onder redactie van
D.H. Kok
J.P. ter Brugge
S.G. van Dockum
F. Vogelzang

Inleiding

Dit is al weer de derde archeologische kroniek van de provincie Utrecht in de nieuwe opzet. Opnieuw hebben diverse archeologen en amateur-archeologen bijdragen geleverd, om een zo compleet mogelijk overzicht te bieden van wat er op het gebied van archeologie in de jaren 1992-1993 is gebeurd. Opvallende gebeurtenissen waren de grote opgraving op het Domplein in Utrecht en de kartering van het gebied tussen Vleuten en Harmelen, waar in de toekomst de wijk Leidsche Rijn zal verrijzen, maar ook zijn bijvoorbeeld de vondst van een zwaard bij Leersum en de verschillende opgravingen in Baarn en Rhenen opgenomen.
In de twee beschreven jaren werd de provinciaal archeoloog W.J. van Tent opgevolgd door mw. S.G. van Dockum. De kroniek opent met een algemeen historisch overzicht, geschreven door J.P. ter Brugge, die inmiddels mw. Van Dockum weer is opgevolgd. Dat overzicht geeft verwijzingen naar in de kroniek beschreven opgravingen en vondsten, die zo in een breder kader worden geplaatst. Net als bij de vorige kronieken bedanken wij de mensen die mede ervoor gezorgd hebben dat de kroniek tot stand kon komen en wensen we de lezer eenzelfde spanning bij het lezen, als de onderzoekers kenden tijdens hun opgravingen.

D.H. Kok

J. P. ter Brugge

S.G. van Dockum

F. Vogelzang

Inhoud

Inleiding 3
Chronologisch schema 6
Lijst met afkortingen 7
Landschap en bewoning 8
Amerongen
- Signaleringen en vondstmeldingen 20

Amersfoort
- Breestraat 20
- Kattenbroek 22
- Nieuwland 23
- Schimmelpenninckstr./kade 25
- Stadhuisplein 25
- Stovestraat 28

Baarn
- Burgemeester Penstraat 30
- Grimmestein 30
- Pauluskerk 32
- Stationsweg 34

Breukelen
- Boom en Bosch 36

Bunnik
- Amelisweerd 36
- De Brakel 39
- Signaleringen en vondstmeldingen 39

Cothen
- Signaleringen en vondstmeldingen 41

Houten
- Hervormde kerk 41
- Molenzoom 41
- Het Rondeel 45
- Signaleringen en vondstmeldingen 45

Langbroek
- Rodenstein 46

Leersum
- Zwaardvondst 46
- Signaleringen en vondstmeldingen 49

Lopik
- Huis te Vliet 49
- Lopikerkapel 51

Nieuwegein
- Rijnenburg 51

Rhenen
- Frederik van de Paltshof 56
- Herenstraat 58
- Koerheuvel 58
- Torenstraat 61
- Signaleringen en vondstmeldingen 61

De Ronde Venen
- Mijdrecht 63

Utrecht
- Domplein 63
- Minrebroederstraat 81
- Nieuwegracht 83
- Oudegracht 84
- Predikherenkerkhof 90
- Twijnstraat 92

Vleuten-De Meern
- Vleuten-De Meern/Harmelen 106
- Meerndijk 112
- 't Weer 114

Wijk bij Duurstede
- Bergesteijn 114
- De Geer 116
- Hoogstraat 120
- Parkeerplaats AH 120

Woudenberg
- Lichtenberg 123

IJsselstein
- Signaleringen en vondstmeldingen 123

Zeist
- Eerste Dorpsstraat 125
- Figicomplex 125
- Kersbergenlaan 128
- Signaleringen en vondstmeldingen 130

Kaarten 132
Literatuur 138
Verklarende woordenlijst 140
Illustratieverantwoording 143
Colofon 143

Chronologisch schema

De Nederlandse archeologie wordt onderverdeeld in een aantal periodes:

Paleolithicum (Oude Steentijd)	tot 8000 voor Chr.
Mesolithicum (Midden Steentijd)	8000-5300 voor Chr.
Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	5300-2100 voor Chr.
Bronstijd	2100-700 voor Chr.
IJzertijd	700-0 voor Chr.
Romeinse tijd	0-400 na Chr.
Volksverhuizingstijd	400-500
Vroege Middeleeuwen	
◆ **Merovingische tijd**	500-750
◆ **Karolingische tijd**	750-900
Latere Middeleeuwen	900-1500
Nieuwe tijd	na 1500

Lijst met afkortingen

ABKGU	Archeologische en Bouwhistorische Kroniek Gemeente Utrecht
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
BAI	Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen
IPP	Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam
KPK	Koninklijk Penningkabinet, Leiden
NJBG	Nederlandse Jeugdbond voor de Geschiedenis
NWO	Nederlandse stichting voor Wetenschappelijk Onderzoek
PUG	Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen
RAAP	Stichting Regionaal Archeologisch Archiveringsproject
RGD	Rijks Geologische Dienst
RMO	Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
UU	Universiteit Utrecht

Landschap en Bewoning ❖ J.P. TER BRUGGE

Door alle tijden heen bepaalde het landschap de plaatsen waar mensen zich vestigden. Veiligheid was een belangrijke eis. Later, in de Nieuwe Steentijd, kwam daarbij dat het landschap een langdurig verblijf mogelijk moest maken. Dit waren niet de enige voorwaarden. Ook voor het levensonderhoud moest de directe leefomgeving aan bepaalde eisen voldoen. Akkerbouwers hebben voldoende vruchtbare grond nodig, terwijl veetelers open vlakten wensen. Van doorslaggevend belang blijkt de aanwezigheid van stromend water in de directe omgeving. De wateraf- en aanvoer kon hiermee gereguleerd worden en bovendien vond veel handelsverkeer plaats over water.

Ieder landschap heeft zijn eigenschappen, die van invloed zijn op de menselijke bewoning. In de provincie Utrecht worden grofweg vier landschapstypen onderscheiden.

Het oudst gevormde landschap is de Utrechtse Heuvelrug, tussen het Gooi en Rhenen, Amersfoort en Utrecht. Zo'n 140.000 jaar geleden, ten tijde van de Saale-ijstijd, bereikte het landijs Utrecht, waarbij de gletsjertongen de bevroren grond dakpansgewijs voor zich uitschoven. Zo ontstond een stuwwal, de Heuvelrug.

Ten oosten van de Heuvelrug bevindt zich het gebied van de Gelderse Vallei, bestaande uit tijdens de laatste ijstijd (80.000-10.000 jaar geleden) afgezet dekzand. In de depressie die de gletsjers in de Saale-ijstijd hier hadden achtergelaten werden dikke lagen van dit zand gedeponeerd, terwijl de Eem in het diepst gelegen deel zijn weg naar zee baande.

In het westelijk deel van Utrecht bevinden zich het veen en het rivierengebied. Als gevolg van de smelting van de ijskap na de laatste ijstijd, het opkomende grondwater en de relatieve daling van het westelijk deel van Utrecht, trad 10.000 jaar geleden een vernatting van het oorspronkelijk landschap op. Tijdens rustige klimatologische perioden, bij een gesloten kuststrook, groeiden hier waterminnende planten. In vochtige omstandigheden en afgesloten van zuurstof bleven de afgestorven plantenresten bewaard. Hierdoor ontstonden dikke pakketten veen, zo kenmerkend voor het Utrechts-Hollandse veenweidegebied. Ook in de Eemdelta ontstond onder dezelfde omstandigheden naast rivierafzettingen veen (*Amersfoort/Schimmelpenninckstraat).

In het veengebied, maar uiteraard ook in het rivierengebied spelen de rivieren een grote rol. Hun water verplaatst ook zand en kleideeltjes, die in de bodem, aan de oevers of in de naastgelegen komgebieden werden afgezet (*Vleuten-De Meern/Meerndijk). In het rivierengebied was dit een repeterend proces, als gevolg waarvan het landschap een zeer dynamisch karakter kreeg. Meanderende rivieren verlegden regelmatig de stroomassen, waarbij oud afgezet materiaal weer werd opgeruimd.

Nog steeds zijn deze landschapstypen in Utrecht herkenbaar: de Heuvelrug vanwege het reliëf en de bebossing op de zandige top; de veelvormige percelen en de afwaterende beken in de Gelderse Vallei; de oude rivierlopen gepaard met kleiige akkers en weilanden en boomgaarden in het rivierengebied en de natte weiden in lange strokenverkaveling in het veengebied.
Ieder landschap bracht risico's met zich mee voor de mensen die zich er vestigden. Zo bracht het dynamische rivierengebied de nodige gevaren in verband met rivieroverstromingen en -verplaatsingen. Meerdere vindplaatsen zijn ontdekt die door een korte of langdurige overstromingsperiode zijn afgedekt door een laagje klei. Toch had dit landschap, met name de stroomruggen, zoveel aantrekkingskracht, dat door de eeuwen heen mensen hier gevestigd bleven. Andere gebieden kennen echter perioden waarin deze niet bewoond werden. Aanwijzingen voor bewoning van het veengebied vóór het jaar 1000 zijn tot op heden nog nauwelijks aangetroffen. Waarschijnlijk bood dat landschap te weinig mogelijkheden voor een veilige structurele bewoning en waren de overige condities nog te beperkt. Dit hoeft overigens niet te betekenen dat het veengebied economisch niet werd geëxploiteerd. Juist hier kon een vochtminnende flora en fauna worden aangetroffen die men elders moest ontberen.
De Heuvelrug kent de langste geschiedenis: er werd al gewoond nog voor de heuvels gevormd waren. Uit vrijwel alle archeologische perioden zijn vondsten gedaan op de Heuvelrug. Helaas zijn de conserveringsomstandigheden op de stuwwal niet gunstig. Met name de top is door latere erosie sterk aangetast, waardoor veel informatie verloren is gegaan. In de Gelderse Vallei gaat de bewoningsgeschiedenis eveneens tot ver in de Prehistorie terug. De dekzandtoppen boden een goede bewoningslocatie. Toch heeft erosie ook hier veel aangetast. Onder middeleeuwse engen, ophogingen ontstaan door bemesting van akkers, kan echter het oude landschap nog redelijk gaaf schuilgaan.
In de praktijk wordt bij ieder archeologisch onderzoek nadrukkelijk aandacht besteed aan het bijbehorende oude landschap.

Het Paleolithicum (Oude Steentijd)

Door een aantal gelukkige ontsluitingen kennen we in de provincie Utrecht diverse vindplaatsen met materiaal uit het Paleolithicum of Oude Steentijd. Reeds voor de Saale-ijstijd, tussen 200.000 en 140.000 jaar geleden, verbleven in onze streken mensen. Deze lieden waren de bekende 'jagers en verzamelaars', die leefden van de jacht op groot wild zoals bosolifanten, neushoorns en edelhert en van het verzamelen van vruchten, bessen en noten. Ze hadden nog geen vaste woonplaats. Men zwierf door het toenmalig landschap op zoek naar voedsel. Het klimaat was vrij mild, in tegenstelling tot de hierop volgende ijstijd. Hoewel deze mensen qua intelligentie weinig verschilden van de hedendaagse mens, worden zij nog niet tot de 'moderne mens' gerekend.

Resten van de mensen zelf zijn tot op heden niet aangetroffen, hun werktuigen en slachtafval des te meer. In de groeve Kwintelooyen bij Rhenen werden vele duizenden vuurstenen werktuigen, variërend van bijlen en klingen tot afslagen, gevonden. Het landijs heeft de van oorsprong afgedekte vondstlagen hier opgestuwd, waardoor deze, zij het in schuine ligging, weer aan het daglicht komen. In de genoemde groeve kon een vondsthoudende laag in het profiel over tientallen meters gevolgd worden. Ook elders op de Heuvelrug komen paleolithische werktuigen aan het oppervlak voor, zoals bij Soestduinen en Leersum. Buiten de Heuvelrug wordt af en toe ook materiaal uit het Paleolithicum gevonden. Onder de recentere klei- en veenlagen van het rivieren- en veengebied zijn bij ontgrondingen eveneens vuurstenen werktuigen en dierlijk botmateriaal gevonden. Bekende vindplaatsen uit deze periode zijn de zogenaamde 'Put van Weber' of Nedereindseplas in Nieuwegein en de zandwinningslocatie in polder Breedveld bij Woerden. Of direct na de ijstijd zich weer mensen in deze streken begaven is nog niet duidelijk. Goede aanwijzingen voor menselijke aanwezigheid dateert uit de op het Paleolithicum volgende periode, het 'Mesolithicum' ofwel Midden Steentijd.

Het Mesolithicum (Midden Steentijd)

Na de laatste ijstijd, het Weichseliën (75.000-10.000), brak een geleidelijk warmer wordende periode aan. Vanaf circa 8.000 jaar geleden trokken weer mensen Utrecht binnen. De relatief hoog gelegen Heuvelrug, maar ook de opgestoven dekzandkoppen in de Gelderse Vallei en delen onder het oostelijk veengebied waren de locaties waar in die perioden activiteiten ontplooid werden. Het betreft hier opnieuw rondtrekkende mensengroepen, die in semi-permanente onderkomens gedurende een korte periode verbleven. Kenmerkend voor deze periode is het voorkomen van zogenaamde 'microlithen'; kleine vuurstenen werktuigjes, gemaakt van lokaal verzamelde vuursteen. Een aantal plaatsen waar de vuursteen is bewerkt kon worden teruggevonden, zoals in het stroomgebied van de Eem op dekzandruggen en op de Heuvelrug bij Soestduinen. De voedselhuishouding leek nog veel op die van het Paleolithicum, zij het dat de flora en fauna wezenlijk verschilden.

Het Neolithicum (Nieuwe Steentijd)

De overgang van het Mesolithicum naar het Neolithicum (Nieuwe Steentijd) wordt vaak aangeduid als de 'neolithische revolutie'. Leefde de mens voorheen van de jacht, de visserij en het verzamelen van vruchten en dergelijke, vanaf het Neolithicum legde men zich daarentegen toe op de akkerbouw en veeteelt. Deze beide activiteiten vereisen een min of meer vaste woonplaats, waardoor de neolithische mens dan ook 'sedentair' werd. De behuizing kreeg een permanent karakter. De grond werd veel intensiever gebruikt, met als gevolg dat de mense-

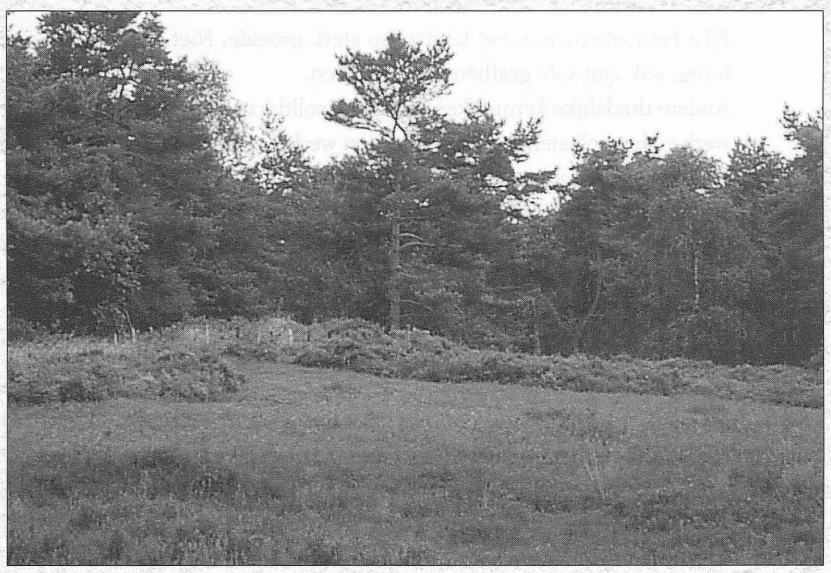

Grafheuvels bij het landgoed Den Treek

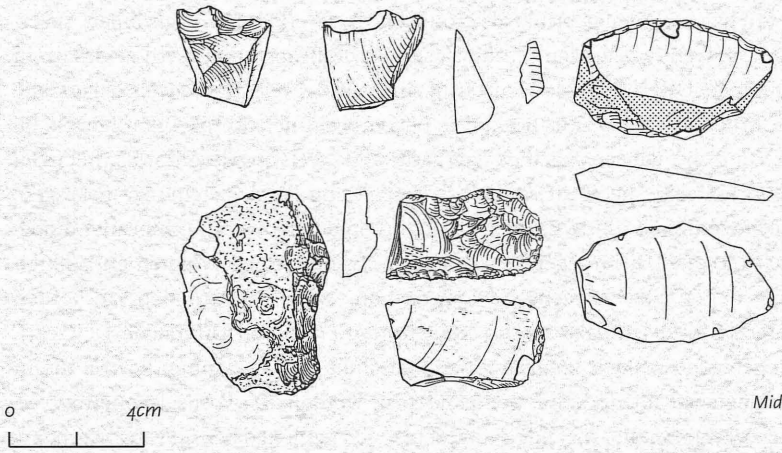

Middenpaleolithische vondsten uit de Put van Weber

lijke bemoeienis met het landschap sterk groeide. Niet alleen akkers vinden we terug, ook zijn vele grafheuvels gevonden.
Andere duidelijke kenmerken van het Neolithicum zijn de introductie van aardewerk en het polijsten van de vuurstenen werktuigen (*Rhenen). Middels aardewerk konden groepen mensen zich van elkaar onderscheiden. Bepaalde versieringstypen op aardewerk komen slechts plaatselijk en in een beperkte periode voor. Deze typologische verschillen zijn gebruikt om het Neolithicum op te delen in chronologisch en ruimtelijk gescheiden groepen van mensen ('culturen'). Bekende voorbeelden hiervan zijn de neolithische Klokbeker- en de Standvoetbekercultuur.
In de provincie Utrecht worden neolithische vondsten vooral gedaan op de Heuvelrug en de dekzandruggen in de Gelderse Vallei (*Amersfoort/ Nieuwland). Mogelijk werd ook al gewoond op stroomruggen in het rivierengebied. Als gevolg van de stroomasverleggingen in latere tijden zijn deze woonplaatsen echter waarschijnlijk 'opgeruimd'. Tijdens baggerwerkzaamheden komen hier bij tijd en wijle vondsten uit het Neolithicum tevoorschijn. Het is dan ook niet uitgesloten dat in de toekomst nog vindplaatsen uit het Neolithicum in deze streek worden aangetroffen. Helaas zijn slechts weinig aanwijzingen voor echte woonlocaties aangetroffen. De sporen uit het Neolithicum beperken zich vooralsnog tot een bekend fenomeen: de grafheuvels (*Amerongen, Leersum). Op de Heuvelrug zijn tientallen grafheuvels bewaard gebleven en voor een deel ook opgegraven. Tegenwoordig zijn nog veel grafheuvels duidelijk in het boslandschap te herkennen. Ze worden vaak gerestaureerd. In of onder een kunstmatig opgeworpen grafheuvel werden de doden bijgezet. Dit gebruik duurde gedurende het gehele Neolithicum voort tot in de hierop volgende periode, de Bronstijd.

Bronstijd

De Bronstijd is de periode (2100-700 voor Chr.) waarin metalen, met uitzondering van ijzer, worden gebruikt als grondstof voor werktuigen, zoals bijlen, speerpunten, dolken en sieraden. Vindplaatsen uit de Bronstijd zijn vrij zeldzaam in de provincie Utrecht. Op de Heuvelrug zijn evenwel vele grafheuvels bekend die in de Bronstijd benut zijn. Bekend is bijvoorbeeld het complex grafheuvels bij Lage Vuursche, dat een specifiek type aardewerk heeft opgeleverd. Naar het nabij gelegen kasteeltje heeft dit aardewerk de typering 'Drakenstein-urn' gekregen. De nederzettingen uit de Bronstijd zelf zijn op de Heuvelrug echter niet duidelijk aangetoond. Dit in tegenstelling tot het rivierengebied (Vleuten en Wijk bij Duurstede) en ook het veengebied (Benschop), waar plattegronden van houten boerderijen of delen daarvan zijn aangetroffen (*Wijk bij Duurstede/De Geer). Deze gebieden raakten langzamerhand geschikt voor bewoning, hoewel die in het veengebied uitzonderlijk genoemd mag worden. De voedseleconomie vertoont veel vergelijking met het Neolithicum; een gemengd bedrijf van akkerbouw en veeteelt.

IJzertijd

In de IJzertijd (700 voor Chr.-0) raakt, zoals de naam al verraadt, ijzer in zwang als grondstof voor een breed scala aan gebruiksvoorwerpen. Uit de gehele provincie zijn uit deze periode vindplaatsen bekend, met name uit de Late IJzertijd. Vanouds worden IJzertijdvindplaatsen aangetroffen op de Heuvelrug en in de Gelderse Vallei (*Amersfoort/Kattenbroek), maar zeker ook in het rivierengebied. Het veengebied leverde tot nog toe slechts spaarzame aanwijzingen voor bewoning op. Het vermoeden bestaat dat de leefcondities hier nog te marginaal waren voor een permanente nederzetting. Elders uit Nederland is echter bekend dat wel degelijk uitgebreid op het veen gewoond werd. Verrassingen in de toekomst op dit gebied in de vorm van bijvoorbeeld een goed geconserveerde boerderij in het veen moeten dus niet worden uitgesloten! Ook in de IJzertijd kende men het gemengde bedrijf, waarbij aangetekend moet worden dat er mogelijk al sprake was van specialisatie in een van beide richtingen. Duidelijke boerderijplattegronden zijn op de Heuvelrug (Zeist, Leusden en Elst) zeldzaam (*Rhenen). Het rivierengebied daarentegen heeft een grote hoeveelheid plattegronden opgeleverd. Met name in het Kromme Rijngebied, al jarenlang een nadrukkelijk studiegebied van de ROB, kent vele goede nederzettingscomplexen uit deze periode (*Bunnik/De Brakel, Wijk bij Duurstede/De Geer). Naast relatief goede conserveringsomstandigheden zal ook een bevolkingstoename de reden zijn van het grote aantal vindplaatsen in deze periode. Het onderzoek op de hoge en daarmee droge stroomrugtoppen heeft veel informatie opgeleverd over de bouwwijze van de boerderijen, de voedselvoorziening en handelscontacten. Met name in Wijk bij Duurstede en Houten zijn IJzertijdcomplexen middels opgravingen onderzocht (*Nieuwegein/Rijnenburg). Van de begravingsrituelen uit deze tijd weten we helaas weinig. Grafmonumenten zoals die uit de Bronstijd en Neolithicum bekend zijn, komen in de IJzertijd niet meer voor. Van slechts één plaats in Utrecht, Wijk bij Duurstede, is bekend hoe er in de IJzertijd met de doden werd omgegaan. De gecremeerde dode werd in een urn bijgezet in een kuiltje in de grond, waar bovenop een kleine, lage heuvel werd opgeworpen. Vaak werd dit heuveltje door een smalle greppel omgrensd. In het vermelde IJzertijd-grafveld van Wijk bij Duurstede werden veel van dergelijke bijzettingen aangetroffen. Aanwijzingen voor vergelijkbare grafvelden vinden we in Maarn, Leersum, Zeist en Rhenen (*Rhenen/Koerheuvel).

Romeinse Tijd

Vanaf het begin van onze jaartelling is de aanwezigheid en invloed van Romeinen zichtbaar. Grote delen van Nederland werden tijdelijk of definitief ingelijfd bij het Romeinse Rijk, een situatie die tot rond het jaar 400 voortduurde. Ondanks enkele oprispingen mag gesproken van een vreedzame coëxistentie. De Romeinen dreven uitgebreid handel met de oorspronkelijke inheemse bevolking,

zoals ook blijkt uit de in deze periode voor het eerst beschikbare schriftelijke gegevens. Vele muntvondsten zijn een duidelijke aanwijzing voor de handelsactiviteiten (*Rhenen) In het jaar 47 werd de oude loop van de Rijn definitief door keizer Claudius als rijksgrens ('Limes') vastgesteld. Dat was het begin van de bouw van een verdedigingsgordel langs de rivier, bestaande uit een reeks forten ('castella'), die door een weg met elkaar verbonden waren. In Utrecht werden langs de Rijn forten gebouwd in Woerden (Laur(i)m, centrum), De Meern (naam onbekend, Hoge Woerd), Utrecht (Trajectum, Domplein), Vechten (Fectio) en bij Wijk bij Duurstede (Levefanum, thans Rijswijk in Gelderland) (*Utrecht/Domplein). Het castellum Fectio (*Bunnik/Fectio) bestond als enige aanwijsbaar eerder en werd rond het jaar 5 opgericht op een strategische locatie bij de afsplitsing van de Vecht. De Rijn was in de Romeinse Tijd een grote, brede rivier, waarover veel transport tussen de Noordzee en Germania en tussen de forten onderling plaatsvond. Hoewel deze natuurlijke barrière bewust als verdedigbare grens was gekozen, fungeerde de Rijn dus juist ook als medium voor economische en sociale contacten.

Bij de militaire castella verrezen ook burgerlijke nederzettingen (vici, enkelvoud vicus). Vermoedelijk woonden en werkten hier inheemse ambachtslieden, maar ook de families van soldaten en gepensioneerde legionaires. Tussen vicus en castellum bestond een drukke interactie. De niet primair op productie gerichte soldatenmaatschappij werd van gebruiksvoorwerpen en diensten voorzien door hun omwonenden. In het 'achterland' woonden en werkten de inheemse boeren. Dankzij de Romeinse aanwezigheid verruimde hun afzet en kwamen zij in een ruim sociaal en economisch verband terecht. Met name uit de eerste twee eeuwen van onze jaartelling zijn veel inheemse nederzettingen bekend. Op oude stroomruggen bouwden de boeren hun houten boerderijen en leefden traditiegetrouw van een gemengd bedrijf. Opgegraven inheemse nederzettingen zijn onder andere bekend uit Nieuwegein, Houten en Wijk bij Duurstede (*Houten/Rondeel, Nieuwegein/Rijnenburg, Utrecht/Nieuwegracht, Wijk bij Duurstede/De Geer). De sociale acculturatie is het meest duidelijk aangetoond bij wat de 'villa van Houten' is gaan heten. Een van oorsprong inheemse boerderij is in de loop van de Romeinse Tijd 'versteend' en gebouwd volgens Romeinse principes (*Houten/Molenzoom).

Eveneens uit Houten en Wijk bij Duurstede zijn bijzettingen bekend. Het gaat hier om brandgraven/crematies met enkele stuks bijgiften (*Cothen).

Bewoningsresten ten noorden van de oude Rijnloop zijn zeldzaam. Slechts enkele vindplaatsen werden tot nog toe onderzocht (Oud-Leusden). Ondanks dat contacten met de Romeinen door middel van aardewerkvoorkomens kunnen worden aangetoond, kenden deze nederzettingen een veel zelfstandiger karakter.

Middeleeuwen

In de loop van de tweede helft van de 3de maar vooral in de 4de eeuw na Chr. verdwijnt de invloed van de Romeinen. De bevolking in Utrecht neemt duidelijk af. Na het uiteenvallen van het Romeinse Rijk breekt een periode van economische terugval aan. In de provincie Utrecht zijn maar weinig vindplaatsen bekend uit deze periode, die de overgang naar de Vroege Middeleeuwen markeert. Slechts uit Wijk bij Duurstede en Houten zijn vondsten uit de 5de/6de eeuw bekend, de tijd van de volksverhuizingen. Pas na deze periode van grote sociale mobiliteit en onrust is er pas weer sprake van een groter aantal vindplaatsen. Opvallend hierbij is dat nederzettingen uit deze periode, na de 7de eeuw, veelal te vinden zijn op de oude woonplaatsen van de Romeinen, zoals de oude castella. De stad Utrecht is hier het meest duidelijk voorbeeld van (*Utrecht/Domplein). Bovenop het oude castellum verrijst hier een geestelijk complex, dat zou uitgroeien tot het belangrijkste religieuze centrum van Nederland.

Uit de gehele provincie, met uitzondering van het westelijk veengebied, zijn vondsten bekend uit de Vroege Middeleeuwen (circa 650-900 na Christus). In tegenstelling tot de Romeinse Tijd worden nederzettingen uit deze periode in de gehele provincie aangetroffen (*Leersum). Nederzettingsterreinen zijn onder andere opgegraven in Houten, Oud-Leusden en Wijk bij Duurstede. Met name het rivierengebied was in de Vroege Middeleeuwen een relatief dicht bevolkte streek (*Bunnik/De Brakel, Wijk bij Duurstede/De Geer, Wijk bij Duurstede/AH). Het betreft wederom houten boerderijen, maar ook kleine deels ingegraven hutkommen, die geïnterpreteerd worden als werkplaatsjes. Het meest bekende vroeg-middeleeuwse complex is het handelscentrum Dorestad (*Wijk bij Duurstede/Hoogstraat). Deze ten noorden van het huidige Wijk bij Duurstede (deels) opgegraven handelsstad kende in de 8ste en 9de eeuw zijn glorietijd, als één van de belangrijkste handelscentra van Europa. Handelscontacten van Scandinavië tot en met het Midden-Oosten geven een beeld van de grote voorspoed die Dorestad toen doormaakte. De houten gebouwen, waarschijnlijk pakhuizen en werkplaatsen, stonden volgens een regelmatig patroon gegroepeerd aan de handelshaven. Houten steigers maakten de overslag op en van de schepen mogelijk. Overvallen in de 9de eeuw door Vikingen en de verandering in de waterhuishouding, waarbij de Lek de rol van de Kromme Rijn overnam, betekenden het einde van Dorestad.

Uit de Vroege Middeleeuwen zijn meerdere grafvelden bekend. In Elst/Rhenen, Oud-Leusden en Wijk bij Duurstede zijn grafvelden opgegraven, die een goed beeld geven van het begravingsritueel in deze periode. Tot ver in de 7de eeuw werden aan de (begraven of gecremeerde) doden bijgiften meegegeven (*Wijk bij Duurstede/De Geer). Onder invloed van het opkomende Christendom verdween dit gebruik in de loop van de 7de/8de eeuw.

Vanaf de Late Middeleeuwen (900-1500) komen steeds meer schriftelijke bron-

Een plattegrond van een van de inheemse boerderijen bij Houten uit de Romeinse tijd.

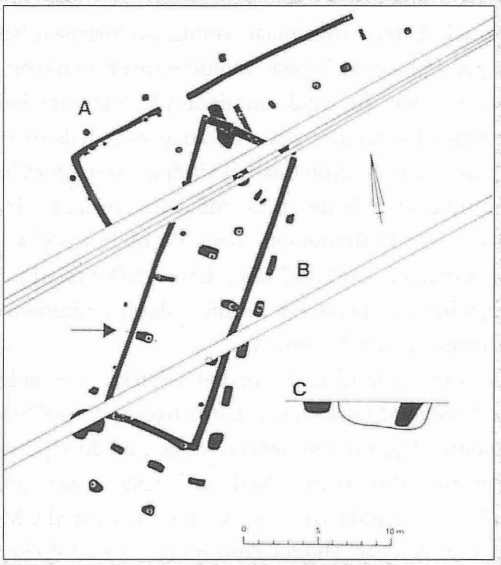

Een opgegraven haardkuil in Bunschoten

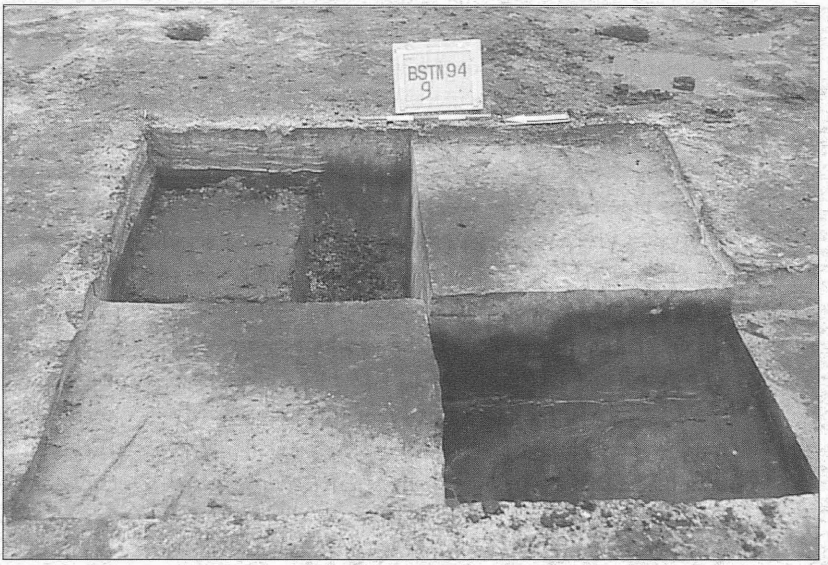

nen ter beschikking. Voor veel aspecten van de bestudering van het verleden blijft de archeologie echter de belangrijkste bron.

Deze periode wordt gekenmerkt door een forse bevolkingstoename en de verstedelijking. Deze laatste ging gelijk op met een verdere specialisering van beroepen, gekoppeld aan de uitbouw van handelscontacten. In de steden clusterden de ambachtslieden zich. De afzet van de producten vond op de stedelijke markten plaats. Behalve specialisering van beroepen ontstond er in deze tijd ook een centraal overheidsgezag en zagen vele religieuze instellingen het licht. Amersfoort en Utrecht komen in deze periode tot volle wasdom en groeien uit tot de grootste en belangrijkste steden van de Nederlanden (*Amersfoort, Utrecht/Minrebroedersstraat, Utrecht/Oudegracht, Utrecht/Predikherenkerkhof). Een andere verandering die de groei van de steden heeft bevorderd is de trek van de (land-)adel naar de steden. Naast kastelen op het eigen grondbezit (*Wijk bij Duurstede/De Geer, Woudenberg/Huis Lichtenberg, Zeist/Kersbergenlaan), de machtsbasis van de adel, zochten edellieden steeds meer de stad op. Met name in Utrecht-stad bouwden zij kasteelgelijkende woonhuizen, die in onrustige perioden verdedigd konden worden (*Utrecht/Oudegracht). De opkomende plaatselijke elite matigde zich adellijke pretenties aan en deed vaak in welvaart niet onder voor de adel. In de steden wordt de mogelijkheid aangegrepen niet alleen onderzoek te verrichten naar de bouwwijze van de huizen, ook wordt aandacht besteed aan de sociale stratificatie door middel van het onderzoek naar de materiële cultuur. Beerputten, de afvalcontainers van de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, bevatten in dit kader een schat aan informatie (*Amersfoort/Stovestraat, Utrecht/Twijnstraat).

Een groot deel van het land in de provincie wordt in de Late Middeleeuwen in gebruik genomen voor agrarische doeleinden. Het veengebied wordt in de 11de en 12de eeuw ontgonnen, al dan niet op initiatief van geestelijke of wereldlijke heren. Het boerenbedrijf in de overige gebieden werd gecontinueerd of uitgebreid tot op de marginale gronden (*Houten/Tiellandt, Nieuwegein/Rijnenburg, Zeist/Figi). Waren de boerderijen aanvankelijk gebouwd van hout en andere natuurlijke grondstoffen, aan het einde van de Late Middeleeuwen wordt baksteen geïntroduceerd als bouwmateriaal (*Lopik/Lopikerkapel). Dit gebeurd in navolging van de huizen in de steden en de al eerder in natuur- of baksteen opgetrokken kastelen, kloosters en kerken (*Houten/Hervormde Kerk, Mijdrecht/Centrum, Utrecht/Predikherenkerkhof).

Men begraaft zijn doden in de kerk of er vlak omheen, in gewijde grond. Crematies komen niet meer voor en aan het meegeven van bijgiften is officieel ook een einde gekomen (*Amersfoort/Stadhuisplein).

Nieuwe Tijd

De Late Middeleeuwen lopen naadloos over in de Nieuwe Tijd (1500-heden). De infrastructuur, de stedelijke structuur en het agrarisch leven blijven in essentie hetzelfde (*Vleuten-De Meern/'t Weer, Zeist/Figi, Zeist/Eerste Dorpsstraat). Kloosters worden, vanaf de Reformatie, niet meer gebouwd. De stedelijke bevolking groeit fors, waardoor steden uitbreiden. Tevens is sprake van een verdergaande specialisatie van ambachten. De 17de eeuw, vanwege de economische voorspoed de Gouden Eeuw genoemd, leidt tot de bouw van pronkerige landhuizen langs de Vecht en op de Langbroekerwetering. Adellijke families verbouwen hun voorouderlijk slot tot een luxe woonhuis en later ontstaan langs de Vecht en op de Heuvelrug ware lustwaranden (*Breukelen/Boom en Bosch, Bunnik/Amelisweerd, Lopik/Huis te Vliet).

Ook de opkomende industrie laat in het landschap zijn sporen na. De grote bevolkingsgroei en sterk toegenomen mobiliteit hebben in de 20ste eeuw het landschap op vele plaatsen onherkenbaar veranderd.

(Daar waar in de tekst een * met een plaatsnaam staat vermeld, verwijst dit naar een vermelding in deze kroniek)

Het middeleeuwse huis Rhijnauwen werd in de 18de eeuw verbouwd tot landhuis in een parkachtige omgeving.

AMERONGEN ❖ Signaleringen en vondstmeldingen

De provinciaal archeoloog verkende samen met mw. Ch.H. Delfin-van Mourik een heuvel ten westen van Overberg. De heuvel, die een diameter heeft van 13 m en een hoogte variërend van 0,5 tot 0,75 m, bestaat uit iets verontreinigd lichtbruin zand en grind. Misschien is hier sprake van een redelijk onbeschadigde neolithische grafheuvel

De heer J. van der Horst meldde de vondst van een zilveren penny van koning Hendrik II van Engeland uit het laatste kwart van de 12de eeuw. De penny was gevonden in het bosgebied ten westen van Paardekop.

AMERSFOORT ❖ Breestraat 20 T. D'HOLLOSY

In het voorjaar van 1992 kwam door de sloop van een schoolgebouw een groot terrein tussen de Breestraat en de Westsingel voor archeologisch onderzoek beschikbaar. Diepgaande sloop van het schoolgebouw (St. Jozefschool / Kardinaal de Jong mavo) had het terrein al grondig verstoord en bouw van een appartementencomplex met parkeerkelder zou de resterende sporen uit het verleden onherroepelijk verstoren: archeologisch onderzoek was noodzakelijk.

Verwacht werd deze keer een lang stuk van de eerste stadsmuur vrij te kunnen leggen, parallel aan de Breestraat (het vervolg van de Muurhuizen) ter hoogte van de voorgevels en rooilijn. De aanleg van de eerste stadsmuur zal ergens in 1250 zijn gestart en vóór 1269 zijn afgerond. In 1380 begon men met aanleggen van de tweede muur en raakte de eerste muur langzaam buiten gebruik. Op het terrein achter de muur zouden sporen van het verdedigingssysteem met grachten en wallen kunnen worden aangetroffen. Vooral het 12 m lange profiel loodrecht op de Breestraat naar de gracht toe zou hierover veel informatie kunnen verschaffen.
Van de stadsmuur is geen enkel spoor aangetroffen. Een tot vlak onder het maaiveld nog aanwezig stukje ongestoorde bodem maakte duidelijk dat deze zeker niet ter hoogte van de gevellijn heeft gelopen. Verder van de Breestraat af kan deze ook niet hebben gelegen: de vele duikende lagen duiden aan dat hier al het talud van een gracht heeft gelegen. De meest aannemelijke plaats lijkt dus onder de huidige Breestraat, die door de sloop van de muur iets breder zal zijn geworden.
Over de grachten valt wat meer te zeggen. Vrij direct onder de gevellijn van de Breestraat begint de eerste duikende laag (bijna 40°) met een wat vettige zwarte vulling, waarin zich 13de-eeuws aardewerk bevond. Het is niet duidelijk of de

Graafmachine in actie in de Breestraat.

Doorsnede van een van de paalsporen.

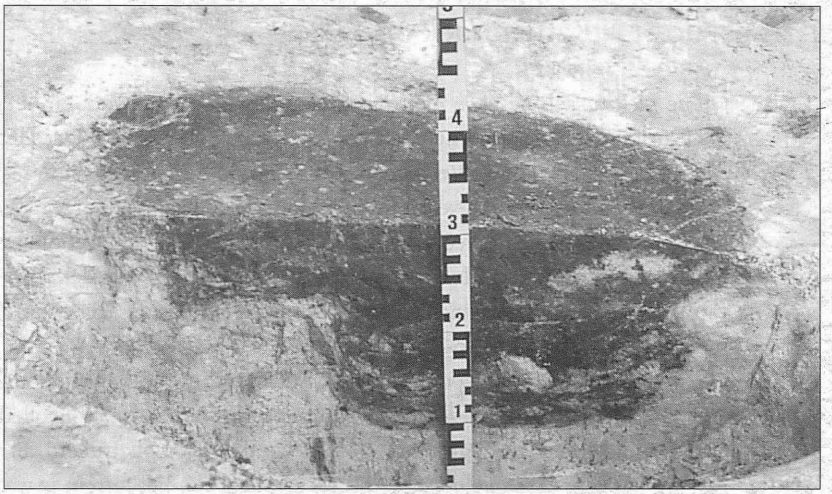

voet van de stadsmuur in het water heeft gestaan, maar aangezien deze oudste oever zeer dicht bij de vermoedelijke plaats van de stadsmuur begint, lijkt dit wel aannemelijk. Spitsporen maakten duidelijk dat dit talud in het natuurlijke zand is ingegraven. De opeenvolging van duikende lagen maakt duidelijk dat de gracht aan deze kant langzaam verlandde. Minstens één keer heeft men de gracht opgeschoond, gebaggerd en uitgediept: een scherpe vertikale insnijding in de oude grachtvulling op circa 2,5 m achter de gevellijn duidt hierop. De voet van de muur stond toentertijd al droog. De verlanding van de gracht schreed voort: wederom verschijnen vele duikende en almaar minder steil (30° tot 10°) verlopende lagen, tot ruim 6 m uit de gevellijn. De steeds verder droogvallende grond aan de voet van de muur is bedekt met zeer humeuze grond.
Het profiel geeft geen eenduidig antwoord op de vraag, of er op dit terrein een dubbele gracht is geweest met een wal er tussen. Een eventuele wal zal zeker gebruikt zijn om de gracht te dempen en is dus niet langer zichtbaar. Op 7 m uit de gevellijn komt echter een venige laag weer omhoog, loopt enige meters wat vlak om dan op 10 m uit de gevellijn weer steil naar beneden te duiken, richting huidige grachtkant. Als we hier de buitenoever van de eerste gracht, de onderkant van de wal en de binnenoever van de tweede gracht te pakken hebben, dan zou dat betekenen dat de stad aan de zuid- en westkant met het 'Hellegrachtje' meegerekend minstens drie grachten heeft gehad. Daar waar de laag weer gaat duiken verschijnen ook de eerste oeverbeschoeiingen: onder andere een houten palenrij parallel aan de gracht met om de 6 m een dwars hierop geplaatste horizontale boomstam. Het waterniveau was in de tussentijd al ruim een meter gezakt. Op ruim 12 m uit de gevellijn staat de huidige grachtmuur.

AMERSFOORT ❖ Kattenbroek F. SNIEDER

Op de plek tussen de twee nieuwbouwcomplexen, het Bolwerk en het Bastion, heeft in het voorjaar van 1993 een kort onderzoek plaatsgevonden. Het terrein, dat deel uitmaakt van de Verborgen Zone, ligt op de noord-west flank van een grote dekzandrug. Bij veldverkenningen door de AWN, afdeling Vallei en Eemland, was in dit gebied al veel IJzertijd-aardewerk gevonden. Bovendien waren bij onderzoek in voorafgaande jaren aan de randen van dezelfde dekzandrug al tal van IJzertijdsporen, waaronder huizen, aangetroffen (zie de Archeologische Kronieken 1988-1989 en 1990-1991).
Ook nu werden vele paalsporen en sloten daterend uit de IJzertijd, opgegraven. Het terrein was helaas al zo verstoord dat de resten een heel onvolledig beeld gaven en ook geen plattegronden konden worden gereconstrueerd. Er bleek in recente tijd zeer diep geploegd te zijn en een deel van het terrein is waarschijn-

lijk afgegraven, waardoor alleen de diepe sporen bewaard zijn en daarvan meestal slechts enkele centimeters.
De sporen zijn hoe dan ook weer een aanwijzing voor de intensieve bewoning van dit gebied in de IJzertijd.

AMERSFOORT ❖ Nieuwland F. SNIEDER

In 1993 is een begin gemaakt met het archeologisch onderzoek in Nieuwland voorafgaand aan de aanleg van deze nieuwbouwwijk in Amersfoort-Noord.
Nieuwland wordt begrensd door de Bunschoterstraat in het westen, de A 1 in het noorden, de Zevenhuizerstraat in het oosten en de Pastoor Pieckweg in het zuiden.
Geomorfologisch is het gebied een voortzetting van het zuidelijker gelegen Kattenbroek. Het wordt gekenmerkt door oost-west lopende dekzandruggen en nattere lagere gebieden daartussen. Met name de flanken van de zandruggen boden de mens in de Prehistorie een gunstige plek om te leven; hier woonde men droog en was water dichtbij voorhanden.
Waren er in het gebied van de wijken Kattenbroek en Zielhorst sporen uit de Middeleeuwen, IJzertijd en Steentijden gevonden, hier in Nieuwland verwachtten de gemeentelijk archeologen naast sporen uit de late Middeleeuwen vooral overblijfselen uit de Steentijden te vinden. Rond 2000 voor Chr. namelijk -na de Steentijden- werd dit gebied door stijging van de zeespiegel waarschijnlijk te nat voor bewoning. Ten opzichte van het zuidelijker gelegen Kattenbroek en Zielhorst ligt Nieuwland lager.
De verwachtingen om sporen uit de Steentijd aan te treffen was ook al ingegeven door de vondsten van kleine vuurstenen werktuigjes en afslagen bij veldverkenningen door de AWN, afdeling Vallei en Eemland.
De eerste proefsleuven werden gegraven in percelen gelegen aan de Zevenhuizerstraat en de Reiniersteeg, waar de Rondweg Noord moest worden aangelegd. Ondanks de relatief hoge ligging van enkele percelen werd bij dit eerste proefonderzoek geen enkel oud spoor aangetroffen.
Aan het licht kwam toen ook dat in het recente verleden (zo'n 20 tot 30 jaar geleden) veel grond is afgegraven. Daardoor is een groot deel van de archeologisch gezien interessante grondlaag verdwenen.

Een van de proefsleuven in Amersfoort -Nieuwland

Het Observantenklooster in 1582. Anonieme tekening uit de Atlas Nidele.

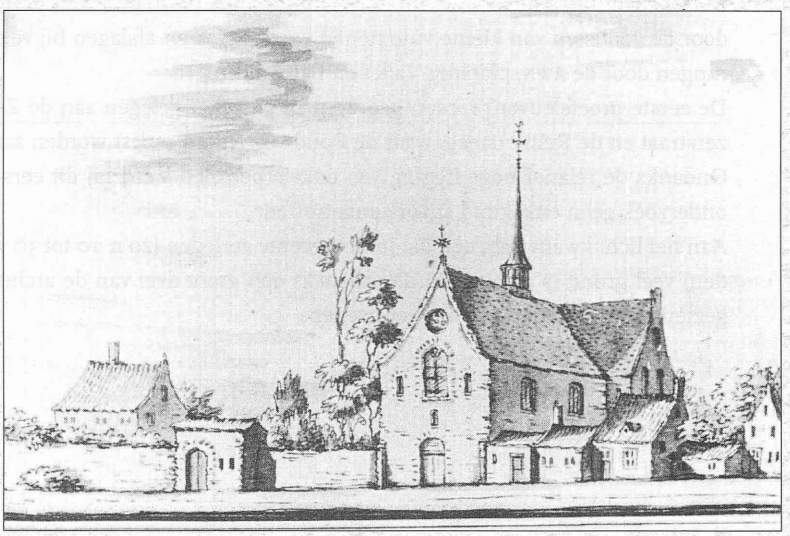

AMERSFOORT ❖ Schimmelpenninckstraat/-kade A. DE BOER

Eind juni 1992 werd archeologisch onderzoek verricht op de plaats van de gesloopte R.K. basisschool St. Joris, tussen de Schimmelpenninckstraat en de Schimmelpenninckkade. De bedoeling was na te gaan of er iets zou zijn terug te vinden van de oude Eemloop. Aan de hand van kaarten van Braun en Hogenberg (± 1572), Blaeu (1649) en Thomkins (1846) was deze Eemloop ter plaatse redelijk te traceren. In 1846 heeft men hier een parkachtig gebied aangelegd, met daarin een aantal gegraven waterpartijen. Ook leek een stukje van de oude Eem in dit park te zijn opgenomen. Het onderzoek leverde niet meer op dan een sterk en diep verstoorde bodem. De hoge grondwaterstand maakte het aanleggen van profielen en boringen niet mogelijk. De oude Eembedding werd derhalve niet gevonden.

AMERSFOORT ❖ Stadhuisplein / Observantenkerkhof T. D'HOLLOSY

Uitbreiding van het bestaande stadhuis en aanleg van een ondergrondse parkeergarage zouden het bodemarchief van een terrein tussen de eerste en tweede stadsmuur compleet vernielen. Daarom startte in juni 1992 de opgravingsploeg met een kort archeologisch onderzoek op het Stadhuisplein. Tot ieders grote verbazing kwam een onbekend kerkhof aan de oppervlakte.

Tijdens de eerste dag van de opgraving aan het Stadhuisplein wekte de vondst van enkele graven niet direct verwondering: in eerste instantie werd gedacht hier nog net een restje van de (voormalige) Algemene Burger Begraafplaats op het Davidsbolwerk te hebben aangesneden. Dit kerkhof werd in 1970 geruimd vanwege de bouw van het stadhuis. Naarmate de opgraving vorderde bleek dit niet langer aannemelijk: het aantal graven nam gestaag toe en de graven bevonden zich bovendien al ver buiten de bekende grenzen van de begraafplaats. Ook de spaarzame maar onmiskenbaar 16de-eeuwse vondsten, zoals enkele munten uit 1509 en 1527, pasten niet in de periode dat de begraafplaats in gebruik is geweest (1830-1946). Langzaam werd duidelijk dat het hier een ander en onbekend kerkhof betrof. Het stadhuis staat niet op één, maar is nu door de laatste uitbreiding zelfs op twee begraafplaatsen gefundeerd.
Vermoed werd dat het in de vergetelheid geraakte grafveld behoorde bij het nabij gelegen Observantenklooster, dat in gebruik is geweest van 1480 tot 1588. De ontdekking in het archief van een (tot nu toe nog steeds enige) vermelding van een bij het Observantenklooster behorend kerkhof op deze locatie bevestigde dit vermoeden. Dit gaf de mogelijkheid om het grafveld in een historische 16de-eeuwse context te plaatsen. Uitbreiding van de opgraving was geboden.

Het opgraven van de skeletten ten behoeve van onderzoek vereiste een secure wijze van vrijleggen, registreren en bergen, en dit betekende al snel één mandag werk per skelet. Met behulp van een vaste groep vrijwilligers, extra mankracht en enkele studenten is het gelukt om in 10 weken tijd de helft van het kerkhof - ruim tweehonderd complete en een hoeveelheid halve en deels verstoorde graven - te onderzoeken.

Hoewel een deel van het kerkhof verstoord bleek te zijn door grondwerkzaamheden in het verleden, was het toch mogelijk inzicht te krijgen in de aard, de omvang en de inrichting ervan.

Het betrof hier een lekenbegraafplaats, gezien het feit dat er mannen, vrouwen en kinderen van diverse leeftijden begraven lagen. De kistbegravingen lagen kop aan voet in lange rijen van west naar oost, soms drie of vier graven boven op elkaar. Een aantal malen was een graf vergraven om een ander graf te plaatsen. Tussen de rijen met graven bevonden zich mogelijk de paden die over het kerkhof liepen.

Van grafmonumenten is niets teruggevonden en van de kisten restten enkel nog de roestige nagels. Het hout waar de kisten van gemaakt waren kon echter wel gedetermineerd worden aan de in de roest opgenomen en daardoor bewaard gebleven fragmentjes hout. Het bleek voornamelijk te gaan om het voor die tijd vrij goedkope populieren- of wilgenhout. De vorm van de kisten was aan de hand van de positie van de nagels te herleiden, en deze wezen allemaal op eenvoudige, rechthoekige modellen.

Alle gevonden personen lagen languit op hun rug met het hoofd naar het westen. Een kind van rond 1 jaar oud lag dwars, met het hoofd naar het zuiden. Een tweede individu, een foetus van circa 7 maanden, lag met het hoofd naar het noorden. De meest voorkomende houdingen van de armen waren gestrekt langs het lichaam, gevouwen in het kruis of gevouwen over de borst. Eén individu had een opvallende houding met de linkerhand tegen de nek of onderkaak. De reden hiervoor is (nog) onbekend.

Het merendeel van de jonge kinderen lag langs de rand van het kerkhof. Driemaal werd een kind aangetroffen in een kist bij een volwassen vrouwelijk individu, mogelijk de moeder. Eénmaal werd een graf aangetroffen waarin een vrouw lag met in het bekken de resten van een ongeboren kind. Een eerste voorzichtige determinatie wijst op een jonge vrouw in de zesde maand van haar zwangerschap.

Op het eerste gezicht werden weinig personen met ernstige lichamelijke afwijkingen aangetroffen (hier wordt gedoeld op alleen de meest opvallende afwijkingen zoals botbreuken en misvormingen, die tijdens de opgraving al direct opgemerkt kunnen worden). Zo werd een enkeling met een gebroken en scheef aangegroeid onderbeen aangetroffen en een paar met afwijkingen aan de wervelkolom, waarbij het voornamelijk ingeklapte wervels en vergroeiingen betrof. Het

Met zorg werden de skeletten vrijgelegd en bestudeerd.

Alle skeletten lagen op hun rug, het hoofd naar het westen.

merendeel van de gebitten van de gevonden individuen bevond zich in een goede en redelijk gezonde staat. Alle skeletten zullen tijdens de uitwerking zorgvuldiger bekeken worden, waarbij naast geslacht en leeftijd ook de aanwezige afwijkingen vastgesteld zullen worden.
In veel graven zijn spelden gevonden, gebruikt om het doodskleed mee dicht te spelden. Van kledingsresten, sieraden en schoenen is niets terug gevonden, op een enkele kledinghaak na. Echte grafgiften waren ook spaarzaam: slechts één speelkoot en één speelschijf, enkele zakmesjes (uit kisten met jonge mannelijke individuen) en wat resten van bloemen.
Het beeld dat wij tijdens de opgraving van het kerkhof kregen, was dat het een sober begraven, redelijk gezonde groep mensen betrof. Betreft het hier een groep arme mensen? De eenvoudige begravingen met doodskleden in sobere kisten van goedkoop hout en het vrijwel ontbreken van enige kledingsresten, sieraden en grafgiften lijken hierop te wijzen. De op het eerste gezicht redelijke staat van gezondheid lijkt dit echter tegen te spreken. De soberheid weerspiegelt misschien eerder de ideologie der Observanten (in de volksmond ook wel 'Barrevoeters'). Deze bedelorde uit de Franciscanerfamilie verwiep persoonlijke en conventuele rijkdom. Het skeletonderzoek is nog niet afgerond, maar zal meer informatie opleveren over graven en grafveld.
Gehoopt werd dat bij deze opgraving eveneens de exacte vorm en ligging van de bij het klooster behorende kapel kon worden vastgesteld. Opgravingen in het klooster eind jaren '70 door de AWN hebben hierin geen helderheid kunnen verschaffen. Rond de vermoede locatie ervan werden wel puinsporen en muurfragmenten met grote bakstenen aangetroffen, maar een kapel kon ook uit deze sporen niet worden gereconstrueerd. Jammer, maar de onverwachte vondst van het Observantenkerkhof maakte veel goed.

AMERSFOORT ❖ Stovestraat 19 T. D'HOLLOSY

Op 16 juni 1993 kon op de plaats van het reeds twee jaar daarvóór gesloopte pand Stovestraat 19 een bescheiden onderzoek worden uitgevoerd. Omdat de ruimte smal was, is door de dieplepel met de kleine bak een slechts 1 meter brede sleuf gegraven. Er werd een afwateringssloot aangetroffen (haaks op de Langestraat), waarvan de onderzijde zich op ca 2 m beneden het maaiveld bevond. Op grond van het gevonden materiaal dateert deze uit de 14de eeuw, eventueel wat vroeger. Er boven bevonden zich ophogingslagen, met 14de- en 15de-eeuws materiaal.
Aan de westkant van het perceel werd het restant van een beerput gevonden. De bodem van deze bakstenen put met een diameter van ca 2,20 m bevond zich op zeker 3 m onder het straatniveau. De put zat voor minstens driekwart onder

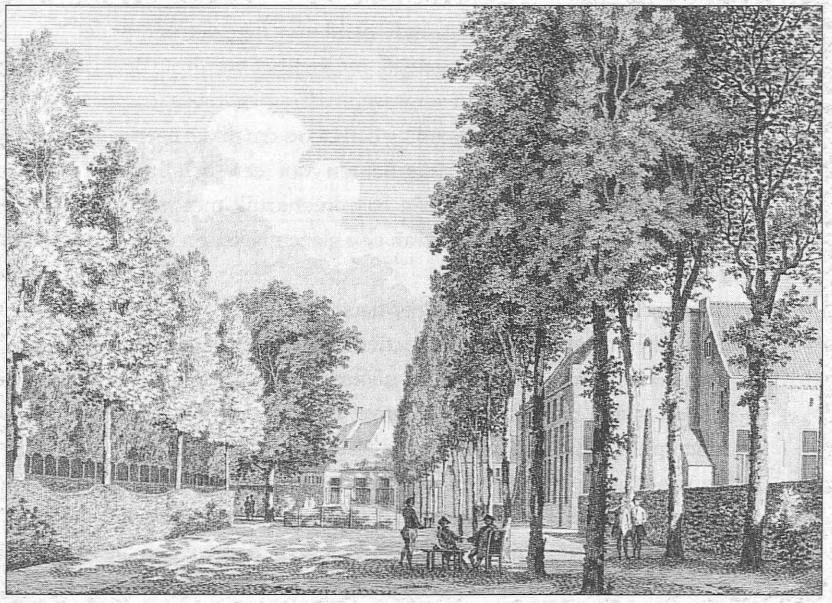

Het observantenklooster verloor zijn functie na de Reformatie. Op deze illustratie van de Schuttersdoelen in Amersfoort van Paul van Liender uit 1759 zijn de gebouwen van het gewezen klooster aan de rechterzijde tussen de bomen zichtbaar.

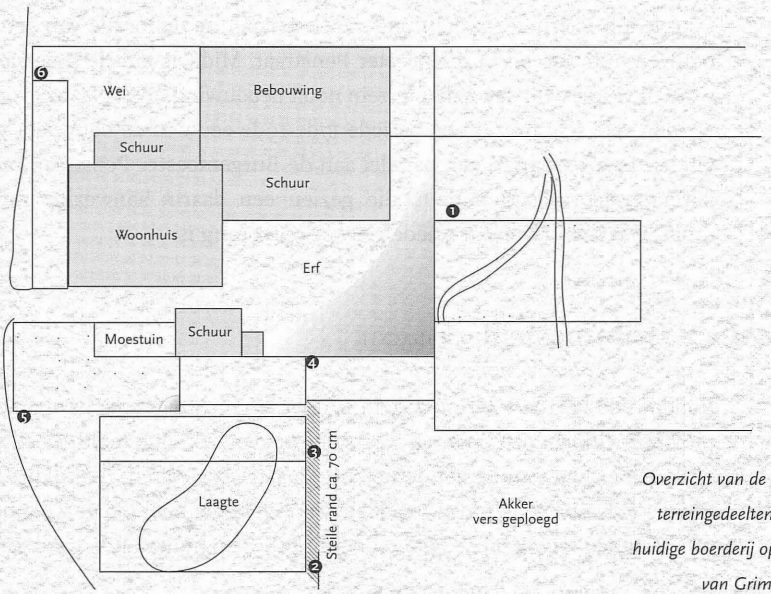

Overzicht van de gemeten terreingedeelten rond de huidige boerderij op de plek van Grimmestein.

de zijmuur van het aangrenzende pand en aangezien hieronder ter hoogte van de put ooit een kelder is aangelegd, moeten het overgrote deel van de beerput en haar inhoud destijds al zijn vergraven.
Onderin deze put bevond zich nog een ca 60 cm dikke beerlaag, waaruit een aantal vondsten kwam, zoals fragmenten van een lichtbruine reconstrueerbare steengoed-kan, stukken van een baardmankruik met medaillon, Noord-Nederlands aardewerk, twee stukjes van een glazen beker en een vrijwel komplete kinderschoen.
Deze rechterschoen van rundleer heeft een lengte van 15 cm (vergelijkbaar met de huidige maat 23). De constructiemethode met een dubbele zool (loopzool en binnenzool), extra hakstukje en zoolrepen komt vanaf de 16de eeuw voor. De schoen is aan de hand van de vorm van de zool met een vrij breed uitlopend ronde punt gedateerd in de vroege 16de eeuw.
De vondst van deze schoen onderin de beerput geeft aan dat de put vanaf het begin van de 16de eeuw in gebruik is geweest. Dat de overige vondsten van een wat latere datering zijn is niet vreemd: beerputten werden als ze vol waren vaak zo goed mogelijk weer leeggehaald, waarbij onderin toch veelal een rest van de vulling achterbleef. Op die wijze kan wat van het oudere materiaal in zo'n put achterblijven.

BAARN ❖ Burgemeester Penstraat T.J. CLEIJ

In het najaar van 1992 werd door de Archeologische Werkgroep van de Historische Kring Baerne een klein onderzoek gedaan op de locatie van een nieuw te bouwen huis aan de Burgemeester Penstraat. Middels enkele proefsleuven kon worden vastgesteld dat op het terrein nooit bebouwing heeft plaatsgevonden. Wel werden vele scherven uit de periode 17de-19de eeuw in de bouwvoor gevonden. Onder deze voor werd een parallel aan de Burgemeester Penstraat lopende verkavelingssloot waargenomen, die gezien een daarin aanwezige 14de-eeuwse scherf waarschijnlijk van middeleeuwse oorsprong is.

BAARN ❖ Grimmestein REDACTIE

Rondom de boerderij Grimmestein is door de Stichting RAAP in opdracht van de provincie Utrecht een boor- en weerstandsonderzoek uitgevoerd. Doel was vast te stellen of er nog muurresten in het terrein aanwezig waren. De huidige bewoners van de onderzochte percelen meldden, dat zich onder het huidige woonhuis gewelven bevinden terwijl bij de bouw van schuurtjes op muurresten werd gestoten.

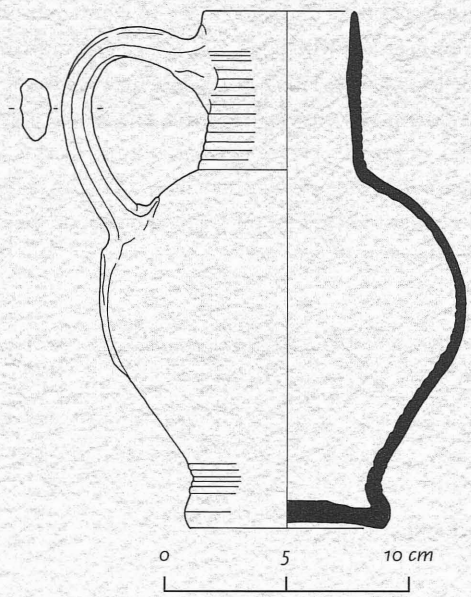

Steengoed kan

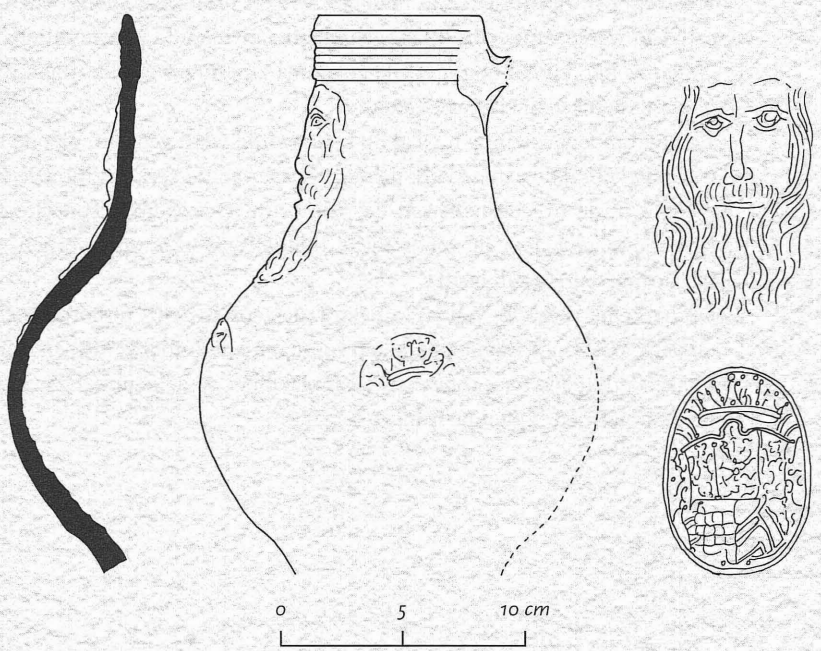

Baardmankruik met uitgewerkt de 'baardman'

Allereerst werd een perceel onderzocht dat nu wordt gebruikt als boomgaard. De metingen gaven geen aanwijzingen, dat zich hier muurresten in de grond zouden bevinden. In het perceel ernaast kwamen wel diverse opvullingen aan het licht. Volgens de huidige eigenaar zijn alle lagere delen van dit stuk land in de loop van de tijd volgestort. Het onderzoek duurde slechts kort en niet alles kon worden bemeten, maar de indruk is dat als er zich nog resten van het huis Grimmestein in de bodem bevinden, dit waarschijnlijk op de plaats van de huidige bebouwing en moestuin is.

Literatuur

◆ K. Anderson e.a., *Utrecht, verslag van het aanvullend archeologisch onderzoek op drie locaties.* RAAP-rapport 61 (Amsterdam 1993)

BAARN ❖ Pauluskerk T.J. CLEIJ

Naar aanleiding van de restauratie van de Pauluskerk in Baarn werd daar in de winter van 1992/1993 door de Archeologische Werkgroep van de Historische Kring Baerne een onderzoek gedaan.

Hoewel er in het verleden al onderzoek heeft plaatsgevonden, boden de grootschalige werkzaamheden de mogelijkheid aanvullende waarnemingen te doen. Ondanks het feit dat nog niet alle gegevens zijn uitgewerkt, kunnen we al enkele opmerkelijke conclusies trekken.

Zo blijkt in tegenstelling tot wat op heden altijd werd gedacht, niet de torenzijde maar de koorzijde van de kerk de oudste fase van de kerk te zijn. Die fase valt te dateren in de tweede helft van de 13de eeuw. Ook werd geconstateerd, dat de kerkheuvel niet door de mens in de Middeleeuwen is opgeworpen, maar een natuurlijke oorsprong heeft.

Opmerkelijk is ook de vondst van een 14de-eeuwse deur, verborgen achter pleisterwerk. Hij kon worden opgemeten voordat hij definitief verdween achter nieuw metselwerk. Een vroeg 19de-eeuws aanplakbiljet op de deur gaf aan dat hij ruim 150 jaar geleden buiten gebruik is geraakt.

Overzicht van de opgraving met op de achtergrond de Pauluskerk.

De gevonden deur wordt opnieuw dichtgemetseld.

BAARN ❖ Stationsweg T.J. CLEIJ

De grootschalige uitbreiding van het gemeentehuis aan de Stationsweg in Baarn eind 1992 was aanleiding voor het doen van archeologisch onderzoek. Gedurende twee wintermaanden, was het terrein beschikbaar voor onderzoek door de Archeologische Werkgroep van de Historische Kring Baerne.

Recente verstoring door bouw en sloop van het voormalige politiebureau en de aanwezigheid van diverse leidingen beperkten het onderzoek tot twee gedeelten van het terrein. Zowel op een groot deel in het midden van het terrein als in de omgeving van de Pauluskerk werd onderzoek verricht. De oudste vondsten dateren in beide gedeelten uit de 14de eeuw. Het betreft Siegburger steengoed, bekend van de Jacobakannetjes. Dit uit Duitsland geïmporteerde aardewerk werd gevonden naast goedkoper, lokaal geproduceerde waar, meestal grijskleurig baksel. Een fragment van een spinsteentje getuigt van huishoudelijke nijverheid.
Midden op het terrein werden de ingravingen gevonden van de dragende palen van een 14de-eeuws houten gebouw. Het is onduidelijk of het hier gaat om een woonhuis of een schuur. Perceelsgrenzen en greppels werden als verkleuringen in de bodem teruggevonden. Na deze tijd duurde het tot de 18de eeuw voor er weer waarneembare activiteiten plaatsvonden. Er werden slechts weinig scherven gevonden, waarschijnlijk was het gebied in gebruik voor de landbouw.
Uit het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw dateren twee afvalkuilen. Daaruit konden grote hoeveelheden scherven worden verzameld. Uit die scherven kon een aantal voorwerpen worden gereconstrueerd, meestal huishoudelijk roodbakkend aardewerk, waaronder vuurtesten, voorraadpotten en pannen. Behalve dit keukenmateriaal werden ook resten van etensborden van hard, witbakkend aardewerk gevonden. Dit werd hoofdzakelijk uit Engeland geïmporteerd. Opmerkelijk zijn de met blauwe bloemen gedecoreerde borden van de Luxemburgse fabriek van Pierre-Joseph Boch, de voorloper van de nog steed beroemde Villeroy en Boch-fabrieken. Ook tot de luxere inventaris behoorden gevonden glasresten, afkomstig van wijnglazen. Het veelvuldig drinken van wijn was rond 1800 nog een luxe, voor weinig mensen weggelegd. De gevonden afvalkuilen hebben waarschijnlijk in de achtertuin van een huis aan de Laanstraat gelegen. De grond behoorde bij het huis Mes Délices, een rond 1741 gebouwd buiten. Rond 1800 woonde daar Gysbertus Hermanus Mulder, eveneens bewoner van het vervallen Drakenburg. Na hem is mw. J. Hulft, douarièrie N. Six, eigenaresse. Met deze rijke bewoners is de aanwezigheid van de luxe produkten in de afvalkuilen duidelijk verklaard.

Literatuur

◆ T.J. Cleij, *Archeologisch informatieblad Baarn*, mei 1993

De opgraving in de nabijheid van de 14de-eeuwse Pauluskerk in Baarn.

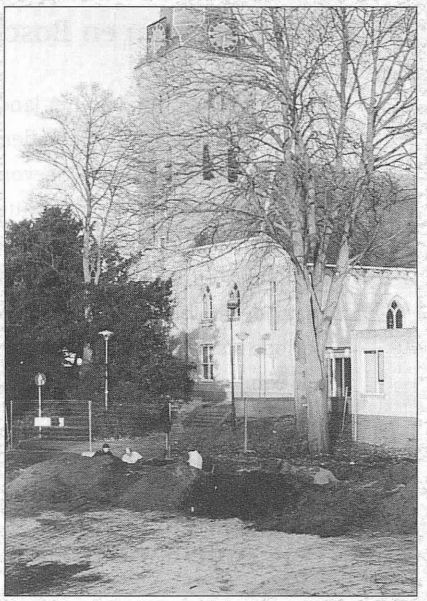

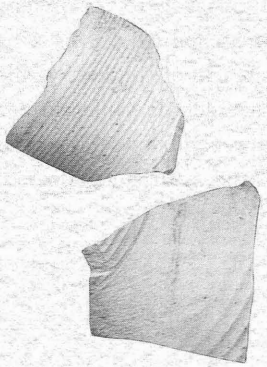

Fragmenten van 14de-eeuws Siegburger steengoed.

Roodbakkend, in geel en groen gedecoreerd 18de-eeuws kannetje met schenktuit.

Fragment van een bord uit de Luxemburgse fabriek van Pierre-Joseph Boch, eind 18de eeuw.

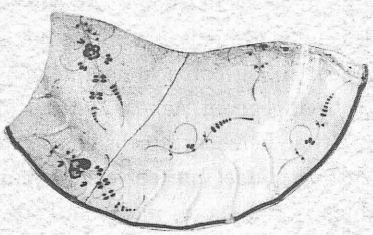

Compleet Belgisch steengoed potje uit het begin van de 19de eeuw.

BREUKELEN ❖ Boom en Bosch REDACTIE

Direct ten noorden van het landhuis Boom en Bosch in Breukelen was een gat gevallen in het plaveisel. Onderzoek wees uit, dat zich daaronder een rechthoekige overkluisde ruimte bevond van 2,7x1,1 m, opgemetseld van baksteen. Het opgaande muurwerk bevatte stenen met het formaat 22x10,5x4 cm terwijl de overkluizing uit bakstenen van iets kleinere afmetingen (19,5 x 8,5 x 3,5 cm) bestond. Kennelijk is de overkluizing later aangebracht of een keer vernieuwd, maar de maten van het opgaande muurwerk dateerden de aanleg in dezelfde periode als de bouw van het landhuis, de 17de eeuw. Het bouwsel is waarschijnlijk een waterkelder. De kelder is opgevuld met zand, waarbij een deel van het muurwerk bewaard kon blijven.

BUNNIK ❖ Amelisweerd REDACTIE

Naast het huis Oud-Amelisweerd ligt een heuvel, waarover diverse verhalen de ronde deden. Zo zou het een overblijfsel zijn van een motte, een kunstmatige heuvel waarop een versterking had gestaan. Volgens anderen zou er onder de heuvel een huis verborgen liggen. Tegen de heuvel aan bevond zich bovendien een ijskelder. Besloten werd deze heuvel archeologisch te onderzoeken.

Op een afbeelding van Oud-Amelisweerd, gemaakt door Cornelis Pronk in 1730, staat naast een eenvoudig huis met een trapgevel een heuvel afgebeeld. Deze heuvel is, gezien de hoogte en de steile helling, kunstmatig aangelegd en heeft het vermoeden gevoed, dat het een overblijfsel is van een oude motte. In de Middeleeuwen werd soms een versterking gebouwd door een kunstmatige heuvel op te werpen, vaak omringd door een gracht, waarop een houten en later een stenen toren werd gebouwd. Zulke mottekastelen komen in Nederland voor vanaf de eerste helft van de 12de tot het midden van de 13de eeuw. Amelisweerd dankt zijn naam aan ridder Amelis, die in een oorkonde uit 1224 wordt genoemd als eerste bewoner van het gebied. Het gebied, de waard, hield hij in leen van het kapittel van Oudmunster. Niet bekend is, waar hij in de waard woonde. Amelis behoorde tot de hogere klassen van de middeleeuwse samenleving en dat het gebied naar hem is genoemd kan er op duiden dat hij, bijvoorbeeld door de bouw van een versterkte woning, het gebied status heeft gegeven. Aan de andere kant kan juist de bouw van een motte aangeven, dat de hereboer Amelis enkele sporten van de sociale ladder had beklommen en door middel van een versterkt huis zijn nieuwe status wilde laten zien. Misschien is zijn succes maar van korte duur geweest: Amelisweerd komt na de vermelding in 1224 lange tijd nauwelijks in de

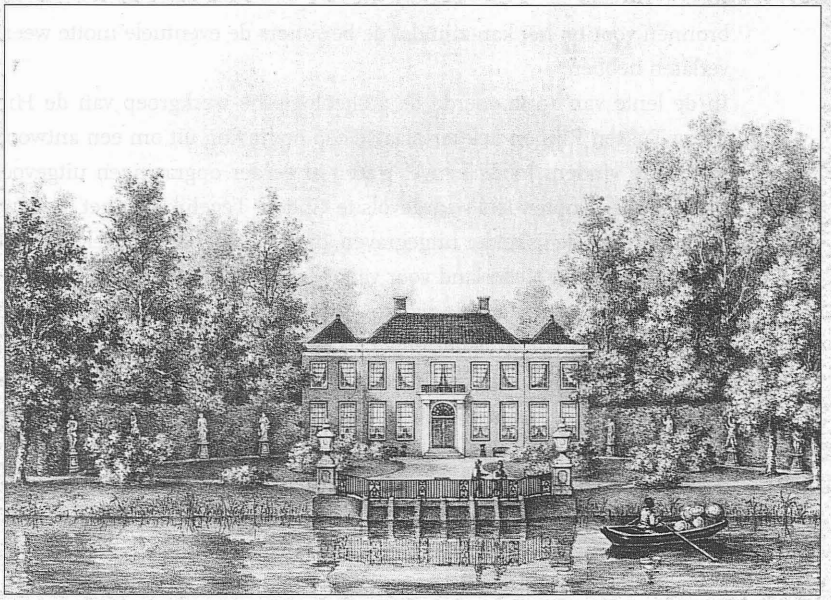

Het huis Boom en Bosch in de 19de eeuw. Lithografie door P.J. Lutgers (1808-1874).

Links de heuvel achter het huis Nieuw-Amelisweerd. Tekening van L.P. Serrurier naar een pentekening van Cornelis Pronk, ca 1730.

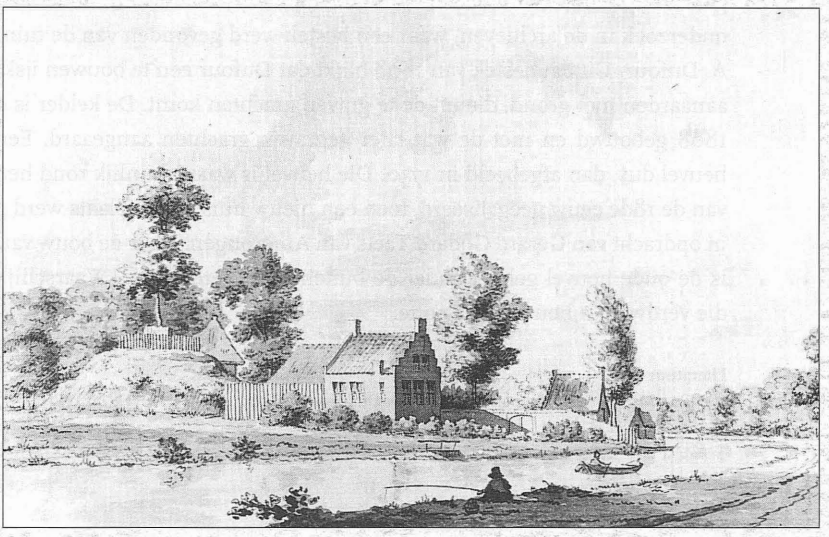

bronnen voor en het kan zijn dat de bewoners de eventuele motte weer spoedig verlaten hebben.

In de lente van 1992 voerde de archeologische werkgroep van de Historische Kring Tussen Rijn en Lek ter plaatse een opgraving uit om een antwoord op dit raadsel te vinden. In de heuvel waren al eerder opgravingen uitgevoerd, door mensen die hoopten iets waardevols te vinden. Tegelijk met het onderzoek naar de motte werd de ijskelder uitgegraven, die zich tegen de heuvel aan bevindt. IJskelders komen in Nederland voor vanaf de zeventiende eeuw: in de winter werden grote brokken ijs uit de rivieren gehakt en in uitgegraven kelders bewaard, zodat daar in de zomer bederfelijke waar kon worden opgeslagen. Is de ijskelder van Amelisweerd ingegraven in een 13de-eeuwse motte?

Om deze vraag te beantwoorden werd een sleuf gegraven van 2,5 m diepte vanuit het hart naar de voet van de heuvel. Zou er op de heuvel een woontoren gestaan hebben, dan zou deze sleuf de restanten van fundamenten hebben moeten kruisen. De resultaten waren negatief: er is niets gevonden dat op de aanwezigheid van een woontoren duidde. In de grond werden slechts enkele scherfjes aangetroffen, te weinig om aan te nemen dat er sprake is van een in de 13de eeuw bewoonde heuvel. De grond was zelfs zo schoon, dat moet worden aangenomen dat het om een vrij recente heuvel gaat, een heuvel die zelfs jonger is dan de afgebeelde heuvel op de tekening van Pronk uit 1730. Ook van een omgrachting is niets gebleken. De grond aan de voet van de heuvel was nauwelijks verkleurd en ook hier werden geen scherven aangetroffen. De huidige heuvel naast het huis Oud-Amelisweerd is dus geen motte geweest.

De ijskelder bleek na uitgraving te bestaan uit een ronde gemetselde put met een diameter van 3,9 m. De kelder was 3,1 m diep en gezien de afmetingen en de gebruikte stenen stamt de kelder uit de tijd na 1750. Dit wordt ondersteund door onderzoek in de archieven, waar een bestek werd gevonden van de tuinarchitect A. Dufour. Uit dat bestek van 1808 blijkt dat Dufour een te bouwen ijskelder wil aanaarden met grond, die uit de te graven grachten komt. De kelder is dus rond 1808 gebouwd en met de wat later gegraven grachten aangeaard. Een andere heuvel dus, dan afgebeeld in 1730. Die heuvel is waarschijnlijk rond het midden van de 18de eeuw geëgaliseerd, toen een nieuw huis op die plaats werd gebouwd in opdracht van Gerard Godard Taets van Amerongen. Door de bouw van dit huis is de oude heuvel geheel onder de buitenplaats verdwenen. Waarschijnlijk was die verdwenen heuvel een motte.

Literatuur

◆ T. Breemhaar, 'De motte en ijskelder van Oud-Amelisweerd', *Tussen Rijn en Lek* 27 (1993) 1, 1-18

BUNNIK ❖ De Brakel S.G. VAN DOCKUM

Vroeg in het proces van planvorming rond de aanleg van een nieuw golfterrein op de locatie De Brakel werd door de gemeente Bunnik bij de ROB advies ingewonnen over de archeologische waarde van het terrein. Van het terrein waren geen archeologische vondsten bekend. Maar gezien de ligging van het gebied, namelijk op de noordelijke oever van de Kromme Rijn op hooggelegen stroomruggrond, werd geadviseerd om een archeologische inventarisatie uit te laten voeren. Deze inventarisatie, in de eerste helft van november 1993 uitgevoerd door de Stichting RAAP, bestond uit een veldverkenning en een oriënterend booronderzoek.
De veronderstelling dat het gebied potentieel waardevol is werd door de inventarisatie bevestigd. Het onderzoek leverde zeven vindplaatsen op. Op drie daarvan werden vondsten uit de Middeleeuwen aangetroffen. Vier vindplaatsen leverden aardewerk op dat in de IJzertijd gedateerd kon worden.
Van de middeleeuwse vindplaatsen trok met name de locatie waar aardewerk uit de Vroege Middeleeuwen aangetroffen werd de aandacht. Goed geconserveerde vindplaatsen uit die periode in het Kromme Rijngebied zijn zeldzaam en verdienen - mede gezien hun geringe afstand tot het handelscentrum Dorestad bij Wijk bij Duurstede - alle aandacht.
In 1994 zal deze locatie nader onderzocht worden met het doel de belangrijkste en best geconserveerde sporen te behouden. Behoud van de archeologische sporen op De Brakel is waarschijnlijk mogelijk omdat de inrichting van de golfbaan met waterpartijen en afslagplaatsen dusdanig kan worden gepland en uitgevoerd dat geen of zo min mogelijk schade aan het archeologisch erfgoed wordt toegebracht.
Door middel van informatiepanelen of op andere wijze kunnen de golfers bekend gemaakt worden met de 'ongekende waarde' van hun baan.

BUNNIK ❖ Signaleringen en vondstmeldingen

Rondom het castellum Fectio te Vechten wordt nog steeds een groot aantal vondsten gedaan, waaronder veel fibulae, aardewerk en metaalvondsten. Opvallend was de vondst van de kop van een versierde bronzen haarspeld, laat-Romeins uit de periode 400 na Chr.

Fragment van een bronzen hengsel in de vorm van een Silenuskop, Romeins. Silenus was een metgezel van Dionysos, de god van de wijn.

Een loden model van een amfoor. Misschien gaat het hier om Romeins speelgoed of een wijgave.

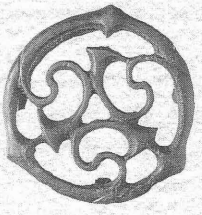

Een opengewerkte bronzen sierschijf met drievoudig trompetmotief. Romeins, eind 2de- begin 3de eeuw na Chr.

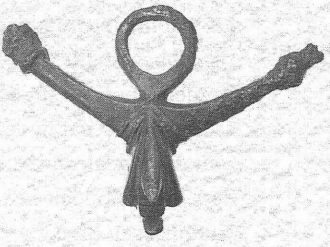

Een bronzen amulet met phallus-symbool, Romeins.

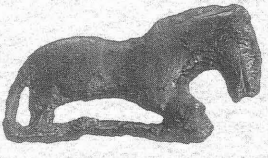

Een zilveren fibula in de vorm van een paard, Romeins of vroeg-middeleeuws.

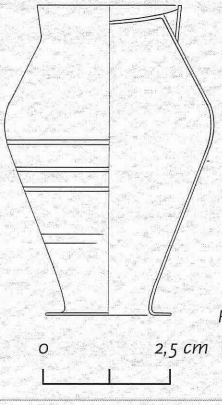

Romeins bronzen vaatwerk, uit de opvulling van de Romeinse Rijnbedding.

Een bronzen fibula, noordelijk type (Almgren IV). Deze Romeinse kledingspeld is misschien als schroot naar Vechten gekomen.

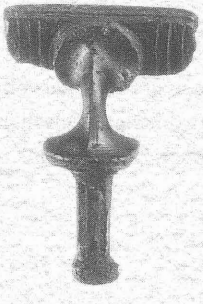

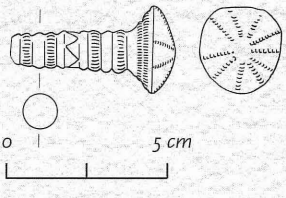

Kop van een laat-Romeinse versierde haarspeld, ca 400 na Chr.

COTHEN ❖ Signaleringen en vondstmeldingen

Op een akker nabij de Tuurdijk werden door de heer A. Beukhof Romeinse en middeleeuwse aardewerkscherven en wat crematieresten aangetroffen.
Op het terrein De Zemelen vond de heer G. Hensen een laat-Romeinse bronzen haarspeld en een fibula uit de 8ste eeuw, een variant van het type Domburg.
Ten westen van Werkhoven vond de heer P. van der Heiden een bronzen geëmaillerde schijffibula.

HOUTEN ❖ Hervormde kerk REDACTIE

Door rioleringswerkzaamheden rondom de oude hervormde kerk in Houten werden delen van de fundering van de kerk zichtbaar. Vooral onder de noordmuur bleken zich zeer oude, tufstenen stukken muurwerk te bevinden. Hoewel hun datering onzeker is, is niet uitgesloten dat het om vroeg-middeleeuws of laat-Romeins materiaal gaat. In ieder geval is het muurwerk niet jonger dan de 12de eeuw. Bekend is dat op de plek van de kerk ooit een Romeinse villa heeft gestaan. Aan de andere kant van het muurwerk werd een skeletbegraving aangetroffen. Dat pleit weer tegen een al te vroege datering. Ten noorden van het tufstenen muurwerk kwamen de funderingen van een 13de-eeuwse zijbeuk aan het licht. Deze zijbeuk is tijdens de beroemde storm van 1674 verwoest en daarna afgebroken.

HOUTEN ❖ Molenzoom S.G.VAN DOCKUM

Na de ontdekking van Romeinse bouwfragmenten in de wijk Molenzoom in 1989 werd in 1992 het onderzoek voortgezet. Opnieuw werd een rij stiepen aangetroffen, gefundeerd op bouwpuin. Dat puin bestaat onder meer uit grote stukken beschilderd pleisterwerk. Nog steeds kan echter de aard van het complex niet bepaald worden.

In 1989 ontdekten leden van de archeologische werkgroep van de Historische Kring Tussen Rijn en Lek bij werkzaamheden in de kantorenwijk Molenzoom voor het eerst sporen uit de Romeinse tijd. Het betrof afvalkuilen met bouwfragmenten, waaronder muurpleister met schilderingen (zie de Archeologische Kroniek 1988-89). In datzelfde jaar werden door de ROB opgravingen uitgevoerd. Opgegraven werden twee rij stiepen of poeren: kuilen gevuld met bouwpuin dat als fundering diende voor houten palen. De rijen stiepen - met een noordwest-zuidoost oriëntatie - waren ongeveer 15,5 m lang en lagen ca 8 m uit elkaar.

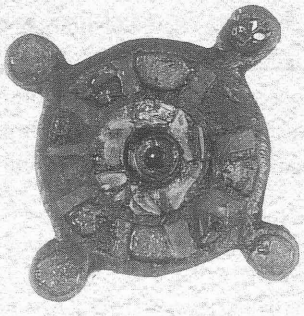

De bronzen geëemaillerde schijffibula. Deze Romeinse fibula stamt waarschijnlijk uit de 2de of vroege 3de eeuw.

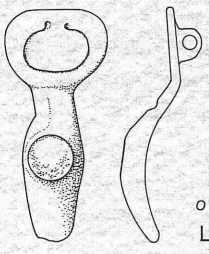

Een bronzen fibula uit de 8ste eeuw.

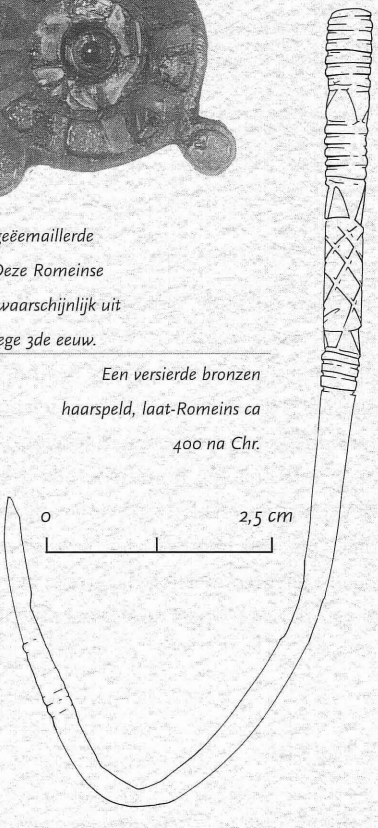

Een versierde bronzen haarspeld, laat-Romeins ca 400 na Chr.

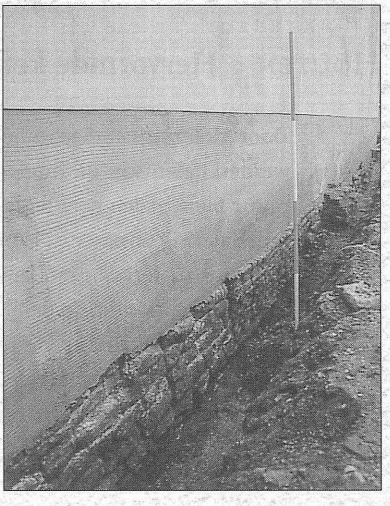

Resten van het tufstenen muurwerk onder de huidige noordwand van de hervormde kerk in Houten.

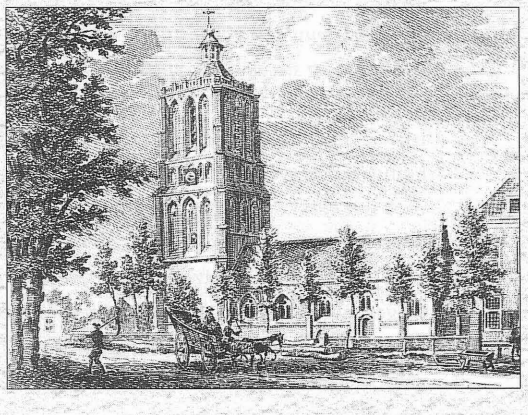

De kerk van Houten door H. Spilman (1792) naar Jan de Beyer.

Ten zuidwesten van de stiepen liep op een afstand van 3 m precies evenwijdig aan de stiepen een rij gewone paalkuilen. In 1989 werd verondersteld dat het de fundamenten van een Romeins gebouw met porticus of galerij betrof.
Bij het onderzoek in de maanden maart en april 1992 - noodzakelijk vanwege nieuwe bouwactiviteiten - bleek de noordoostelijke rij stiepen geen vervolg te hebben. De zuidwestelijke rij kon daarentegen wel vervolgd worden tot een totale lengte van meer dan 35 m. De rij stiepen werd overigens onderbroken door een hiaat van ongeveer 6 m. De rij paalkuilen die eerder was geïnterpreteerd als het overblijfsel van het fundament van de galerij kon verder naar het noordwesten worden vervolgd. Bovendien werden nog eens drie stiepen aan het noordwestelijke eind van deze rij opgegraven.
De stiepen bestaan opnieuw uit paalkuilen waarin als een stevig fundament bouwpuin is aangebracht. In een aantal stiepen betrof dit dakpanfragmenten en natuursteen. Opvallend was dat men evenals bij de eerdere opgraving en waarnemingen opnieuw ook fragmenten van pleisterwerk met muurschildering aantrof die als fundering gebruikt zijn. De fragmenten zijn circa 20x30 cm groot, voor het Kromme Rijngebied een uitzonderlijke vondst. Kennelijk heeft voorafgaand aan de bouw van het 'stiepencomplex' in de buurt of mogelijkerwijs zelfs op dezelfde locatie een Romeins gebouw gestaan dat verfraaid was met muurschilderingen.
Het bleek nog steeds niet mogelijk om de aard van het complex te bepalen.
Dat het terrein ook al in de IJzertijd in gebruik was blijkt uit aangetroffen aardewerk dat in deze periode te dateren is. Mogelijk kunnen met deze periode naast deze vondsten ook de andere sporen in verband gebracht worden die bij de opgraving in 1992 opgegraven zijn. Vlakbij de stiepen werden namelijk ook nog de restanten van tenminste twee gebouwen onderzocht. Een - waarschijnlijk eenschepig - gebouw met dezelfde oriëntatie als de stiepen had afmetingen van 13x6 m. Westelijk daarvan lag een tweede, mogelijk tweeschepig gebouw van 5,5x11 m. Dit gebouw was oost-west georiënteerd. Op het terrein werd ook nog een waterput opgegraven. Los van de indrukwekkende vondsten van pleisterwerk met muurschildering die aan verder onderzoek onderworpen zullen worden, werd verder slechts een zeer geringe hoeveelheid vondstmateriaal opgegraven, voornamelijk scherven van handgevormde potten uit de (late?) IJzertijd en een klein aantal scherven van op de draaischijf vervaardigd 'Romeins' aardewerk.
De indruk bestaat dat er buiten het nu in diverse campagnes opgegraven areaal nog sporen aanwezig zijn die in de toekomst mogelijk meer duidelijkheid kunnen verschaffen over de aard van de inmiddels onderzochte nederzettingsresten. De opgraving bevestigt in ieder geval opnieuw de bijzondere positie die Houten al in de Romeinse tijd moet hebben ingenomen. Ongetwijfeld bestonden korte lijnen met het slechts enkele kilometers verderop gelegen Romeinse fort bij Bunnik-Vechten. Het onderzoek werd gefinancierd door provincie Utrecht, de gemeente Houten en ROB.

Sommige stiepen bestonden uit dakpanfragmenten en natuursteen.

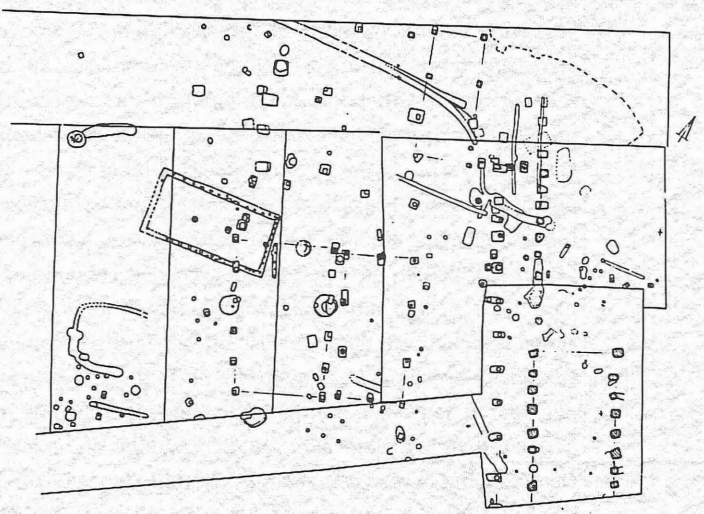

Een overzicht van de sporen aangetroffen in de wijk Molenzoom. Aan de rechterzijde de sporen van het stiepencomplex.

HOUTEN ❖ Het Rondeel (Wulven) S.G. VAN DOCKUM

Door de gemeente Houten werd in 1993 met de voorbereiding van het bestemmingsplan voor de industrie- en bedrijvenwijk Het Rondeel gestart. Daarbij behoorde tevens een oriëntatie op de daar aanwezige archeologische resten, waaronder een vermoede nederzetting uit de Romeinse tijd en een tweetal kasteelterreinen: Het Rondeel en Wulven. Beide kasteelterreinen zouden in het plan gespaard blijven en benut worden voor verdere toeristische ontwikkeling mede met het oog op duurzaam behoud van deze waardevolle archeologische monumenten. De vindplaats van Romeinse oudheden stond echter onder grote druk van de plannen voor de aanleg van de nieuw te ontwikkelen wijk. Om die reden werd besloten een waarderingsonderzoek uit te voeren dat de kwaliteit, omvang en aard van de vindplaats moest verhelderen.

Het terrein, gelegen op de rand van een breed deel van de Houtense stroomrug ten noordwesten van het dorp, werd ontdekt in de jaren '60 tijdens een uitgebreide kartering van het Kromme Rijngebied. Daarbij werden naast veldverkenningen ook fosfaatkarteringen uitgevoerd. Op het terrein bleek naast een fikse hoeveelheid vondsten eveneens een hoge concentratie (oude) fosfaten aanwezig. Hierdoor stond vast dat het om een bewoningslocatie ging. Bij dat onderzoek werd echter niet bepaald of de kwaliteit van de aanwezige archeologische sporen het behoud of onderzoek ervan rechtvaardigde. Dat dat haast wel het geval moest zijn bleek toen in 1986 aan de overzijde van de huidige Rondweg en later bij de aanleg van deze weg nederzettingssporen werden aangetroffen, waaronder een goed bewaarde Romeinse waterput en enkele Romeinse graven. Verondersteld werd dat naast nederzettingssporen dus ook nog wel eens een deel van een grafveld aangetroffen zou kunnen worden op Het Rondeel.

Het beperkte proefonderzoek in 1993 leverde inderdaad greppels, kuilen en paalgaten uit de Romeinse tijd op, alles wat verwacht mag worden in een nederzettingscontext. Graven werden echter niet aangetroffen.

Hoewel de nederzettingssporen van hoge kwaliteit bleken, was het niet mogelijk deze vindplaats te behouden. In de komende jaren zal zij daarom onderzocht worden en daarmee nieuwe stukjes opleveren voor de interessante Romeinse archeologische puzzel van Houten.

Het proefonderzoek werd gefinancierd door de provincie Utrecht en de ROB.

HOUTEN ❖ Signaleringen en vondstmeldingen

In het gebied Tiellandt, waar eerder groot onderzoek had plaatsgevonden, werden opnieuw sporen uit de Romeinse tijd gevonden. Ook werd onderzoek gedaan naar twee laat-middeleeuwse boerderijen.

LANGBROEK ❖ Rodenstein REDACTIE

In het voorjaar van 1993 heeft de Stichting RAAP in opdracht van de provincie een weerstandsmetings- en booronderzoek uitgevoerd op het terrein van het voormalige huis Rodenstein. Op het weerstandsplaatje dat het resultaat was van het onderzoek leken zich uitbraaksleuven, een greppel en de ligging van een gracht af te tekenen. Waarschijnlijk bevinden zich dus nog resten van het huis Rodenstein in de grond. Dit huis, dat in 1877 werd gesloopt, blijkt uit tekeningen uit het midden van de 19de eeuw een eenbeukig huis onder een zadeldak te zijn, waarschijnlijk gebouwd in het eerste kwart van de 17de eeuw.

Literatuur

- K. Anderson e.a., *Utrecht, verslag van het aanvullend archeologisch onderzoek op drie locaties.* RAAP-rapport 61 (Amsterdam 1993)
- B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995) 543

LEERSUM ❖ Zwaardvondst S.G. VAN DOCKUM

Op 3 september 1993 werden tijdens de aanleg van een persleiding op grondgebied van de gemeente Leersum fragmenten van een ijzeren zwaard gevonden. De vondst, gedaan door de heer M.A. Goossens uit Amerongen, werd door de gemeente-secretaris van Amerongen gemeld bij de ROB. Bij een bezoek aan de vindplaats door de provinciaal archeoloog werd door arbeiders nog een onderdeel van een zwaard, een knop, aangeboden. Enige tijd later is door de heer Goossens op dezelfde locatie een tweede pommel en een ijzeren schopje gevonden. Het ijzeren schopje is gefotografeerd, maar niet verder bestudeerd. Het zwaard , dat in slechte conditie verkeerde, en de pommel zijn bij de ROB gerestaureerd, geconserveerd en bestudeerd.

Het betreft een tweesnijdend, ijzeren zwaard. Het zwaard werd in vijf onderdelen gevonden. De kling van het zwaard is op twee plaatsen gebroken, de knop werd los gevonden, maar behoort gezien de vorm en grootte bij het zwaard. De knopstang met het uiteinde van het gevest en de greep met pareerstang en gedeelte van de kling werden eveneens in onderdelen aangeleverd.

Röntgenopnamen toonden aan dat het zwaard niet gedamasceerd of anderszins versierd is. Wel zijn de snijkanten van het zwaard aangeweld. Aan beide zijden loopt over het midden van de kling een bloedgeul.

Op het zwaard zijn resten van hout, textiel en leer aangetroffen. Het hout dat net onder de knopstang bewaard is gebleven is afkomstig van de greep en niet nader gedetimineerd. Op de greep is wel de afdruk van de houten bekleding zichtbaar. Tijdens de restauratie zijn de textielresten zoveel mogelijk gespaard. De organi-

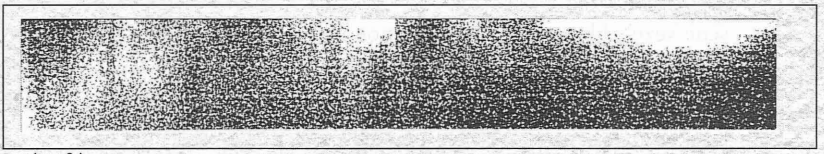

Pseudo-profiel

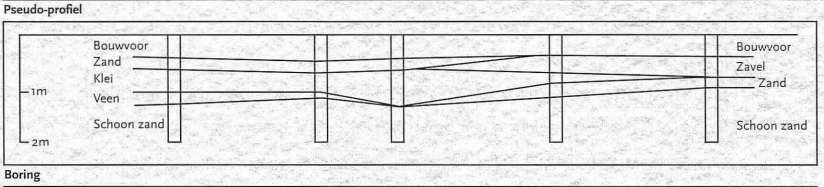

Boring

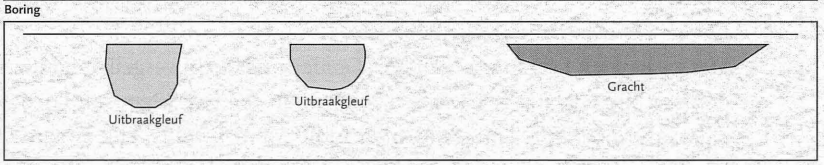

Interpretatie

Grijswaardenkaartje van het pseudoprofiel, resultaten van het booronderzoek en de interpretatie

Het vroeg-middeleeuwse zwaard uit Leersum na restauratie. De lengte van het zwaard (zonder knop) is 95,6 cm. De totale lengte is te reconstrueren op 98,8 cm; lengte van de kling 78,5 cm, grootste klingbreedte 7,1 cm. Lengte greep 9 cm; breedte greep 3,2 cm. Pareerstang 11 x 3,6 x 2,5 cm. Knopstang 9,8 x 4 x 2,8 cm. Knop 8,15 x 3,2 x 3,2 cm.

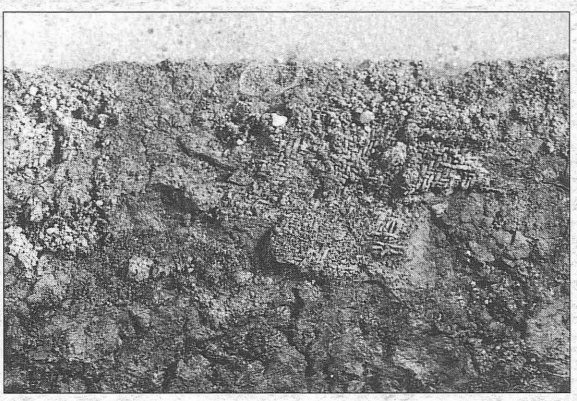

Op het zwaard werden tijdens de restauratie en conservering bij de ROB resten van textiel (in dit geval keperbinding) aangetroffen.

sche vezels bleken vergaan. Wat nog rest zijn de holle buisjes van corrossieproducten met daarin de afdruk van de vezel. Van één stukje textiel zijn de vrij ruwe vezels wel bewaard gebleven, mogelijk gaat het hier om wol. In de andere gevallen kon niet bepaald worden om welke specifieke vezels het gaat.
De weefsels bestaan uit keper- en platbinding. Waarschijnlijk betreft het twee doeken.
De afmetingen van de losse pommel zijn de volgende. Totale breedte 86,3 cm, hoogte 61,9 cm, dikte 24,7 cm. Aanzet van de greep 23,8x7,5 cm.
Op de pommel bevonden zich leerresten in bijzonder slechte staat. De resten zijn tijdens de restauratie verwijderd.
Het zwaard uit Leersum is een opvallende vondst. Uit vergelijkend literatuuronderzoek blijkt dat het gaat om een zwaard van een type (Petersen H), dat ook van elders in Nederland, Duitsland en Scandinavië bekend is. Het zwaard kan gedateerd worden in de 8ste eeuw.
De tweede, losse pommel is minder zwaar dan degene die een onderdeel van het zwaard vormt. Het gaat om een pommel die waarschijnlijk behoort bij een zwaard van het type Petersen B. Vergelijkbare zwaarden zijn onder andere elders in Nederland en in Noord-Duitsland gevonden.
Gezien het feit dat resten van de twee doeken zich aan één zijde van het zwaard bevinden, wordt vermoed dat het resten van kleding betreft en niet van een doek waarin het zwaard gewikkeld geweest is. Het is dus mogelijk dat het zwaard een bijgave geweest is in een vroeg-middeleeuws grafveld. De vondst van een tweede pommel bevestigt dit vermoeden. Wapens als bijgaven in rijke vroeg-middeleeuwse mannengraven zijn gebruikelijk.
Bij bestudering van het profiel van de sleuf waarin het zwaard gevonden is, zijn echter geen aanwijzingen voor grafveld context gevonden.
Wanneer het een grafveld betreft, dan past dit Leersumse voorbeeld in de rij van grafvelden als Leersum (Rijksstraatweg nabij de hervormde kerk), Elst (-'t Woud) en Rhenen (-De Donderberg) die zich aan de voet van de Utrechtse Heuvelrug bevinden. Deze grafvelden liggen langs de doorgaande handelsroute van Keulen naar Utrecht.
Het zwaard is door de vinder in bruikleen gegeven aan het Rhenense museum.

Literatuur

- J. Petersen, *De Norske Vikingesverd* (Kristiana 1919)
- F. Stein, *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland* (z.p. 1967) 79-80

LEERSUM ❖ Signaleringen en vondstmeldingen

Onderzoek op een terrein aan de Achterweg toonde aan, dat een deel nog intacte prehistorische sporen bevatte. Ook werden middeleeuwse en latere aardewerkvondsten gedaaan.
Vroeg-middeleeuws aardewerk werd ten zuidwesten van Overberg aangetroffen, in een stuk gerooid bos. Een kleine heuvel bleek bij nader onderzoek geen grafheuvel. Ook ten zuiden van Leersum werden middeleeuwse aardewerkresten gevonden.

LOPIK ❖ Huis te Vliet R.J. OOYEVAAR

Op verzoek van de restauratie-architect van Huis te Vliet werd een onderzoek ingesteld naar de oever van de gracht die rondom het huis heeft gelopen. In overleg met de provinciaal archeoloog nam de Archeologische Werkgroep Zuid-West Utrecht deze taak op zich. Doel was, te bepalen hoever de gracht van de muren verwijderd was en indien mogelijk, deze weer in het terrein zichtbaar te maken. Daartoe werd in april 1993 een sleuf getrokken door een graafmachine aan de oostkant van Huis te Vliet, tot 6 à 7 m uit de voorgevel. Het profiel dat op 6 m uit de voorgevel ligt, is getekend. In eerste instantie is de voet van de fundering, tegen het huis aan, blootgelegd. De fundering bleek te bestaan uit een stapeling van kloostermoppen. De aanwezigheid van een deksel van een jampot bewees dat de grond naast de fundering reeds verstoord was. Om het pad intact te houden is de sleuf op 5 m uit de voorgevel weer voortgezet. Hierbij kwam de vulling van de gracht duidelijk in zicht. De bodem van de gracht was bedekt met een laag takken, waaronder alleen vondsten werden gedaan uit de periode eind 17de- begin 18de eeuw. Een van de vondsten was een groot fragment van een pispot van wit Delfts aardewerk. Ook een zalfpotje van dat materiaal werd gevonden, evenals een wijnfles, te dateren eind 17de - eerste helft 18de eeuw.
Vermoedelijk is in de 17de eeuw de oorspronkelijke gracht verbreed en verdiept, omdat er geen materiaal uit een andere periode onder de takken is gevonden. Omdat er ook geen jonger materiaal is gevonden, kan worden aangenomen dat de gracht in de 18de eeuw is gedicht. In de vulling van de gracht werd wel vroeger materiaal gevonden. Door de losse structuur van de vulling stortte de wand van de sleuf tijdens het graven in. Op 15,5 m van de zijgevel werd de rand van de gracht aangetroffen.

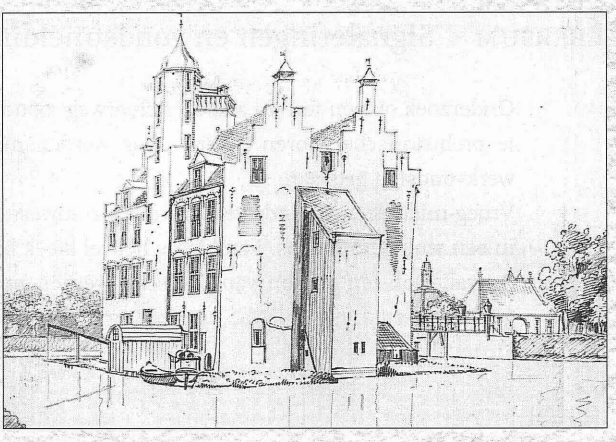

Huis te Vliet in Lopik. Tekening door Jan de Beyer (school).

De fundering van Huis te Vliet.

Pispot en zalfpotje van wit Delfts aardewerk uit het einde van de 17de- begin 18de eeuw. Gevonden bij Huis te Vliet.

LOPIK ❖ Lopikerkapel R.J. OOYEVAAR

De heer Doornebal heeft bij het graven van een vijver in de tuin bij zijn huis aan de Lopikerweg Oost een stenen muur gevonden evenwijdig aan de zijkant van zijn huis. Naar aanleiding van deze vondst kwamen er verhalen in de krant over een mysterieus klooster. Na een bezoek van de provinciaal archeoloog is er door de Archeologische Werkgroep Zuid-West Utrecht een onderzoek gepleegd. De fundering werd verder uitgegraven, de hoek om in het verlengde van de voorgevel tot aan het pad. Het bleek de gemetselde fundering te zijn van de buitenmuur van de boerderij, waarvan de heer Doornebal een deel bewoont. Die boerderij was oorspronkelijk veel groter. De ouderdom van de fundering wordt geschat op het begin van de 16de eeuw. Dit wordt ook bevestigd door het gevonden aardewerk. De meest opvallende vondsten waren een natuurstenen slingerkogel met een diameter van 9,5 cm en een bronzen muntje van Karel V, gedateerd 1543-1555.

NIEUWEGEIN ❖ Rijnenburg J.P. TER BRUGGE

In het voorjaar van 1993 verrichtte de Stichting RAAP in samenwerking met de ROB en in opdracht van de provincie Utrecht een archeologische verkenning en waarderingsonderzoek uit in het gebied Rijnenburg. Het onderzoeksgebied komt wellicht in aanmerking als grootschalige woningbouwlocatie in het kader van het nieuwe streekplan voor de provincie Utrecht, hetgeen een inventarisatie van de archeologische waarden noodzakelijk maakte. Er werden vondsten gedaan op 132 plaatsen, vooral uit de IJzertijd en de Romeinse tijd. Op de stroomruggen werden de resten van nederzettingen aangetroffen terwijl het terrein van het middeleeuwse huis Everstein als monument is voorgedragen.

Het gebied Rijnenburg ligt ten zuidwesten van de stad Utrecht in de gemeenten Nieuwegein, IJsselstein en Vleuten-De Meern en heeft een oppervlakte van ca 500 hectare. Het gebied wordt grofweg begrensd door de Ringkade, de Rijksweg A2, de Noord-IJsseldijk en de Meerndijk. Ongeveer 90% van het landschap bestaat uit weiland, terwijl de rest als boomgaard of akker in gebruik is. In het gebied heeft geen afvletting plaats gevonden. Het afvletten gebeurde in de afgelopen eeuwen door klei af te graven ten behoeve van de baksteen- en dakpanindustrie. In de zuidoosthoek bevindt zich de enige grootschalige vergraving van het gebied, de zogenaamde 'Put van Weber', een na-oorlogse zandwinningsput. Dwars door het terrein loopt de Nedereindseweg. In 1990 werd reeds een klein deel van het gebied Rijnenburg door de stichting RAAP gekarteerd.
Het onderzoek werd in vier stappen uitgevoerd. In de eerste fase werd relevante literatuur en documentatie geraadpleegd omtrent reeds bekende vindplaatsen en

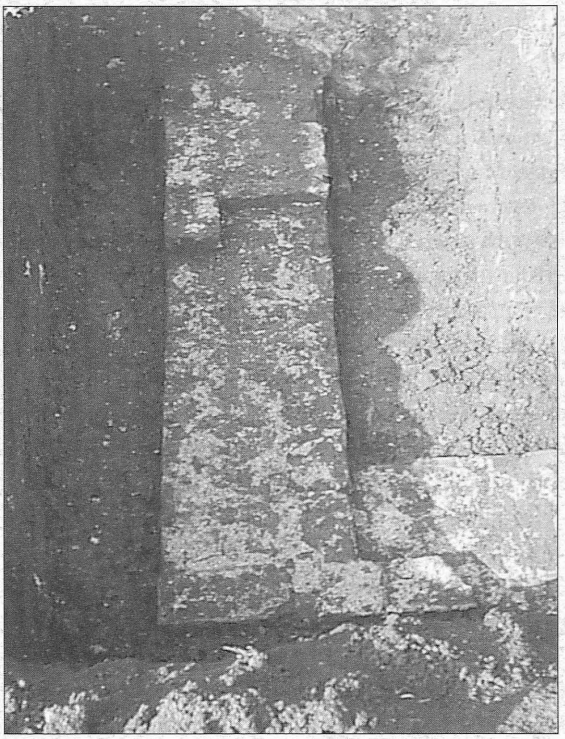

De gemetselde fundering van de hoek van de boerderij Het Ooievaarsnest uit het begin van de 16de eeuw.

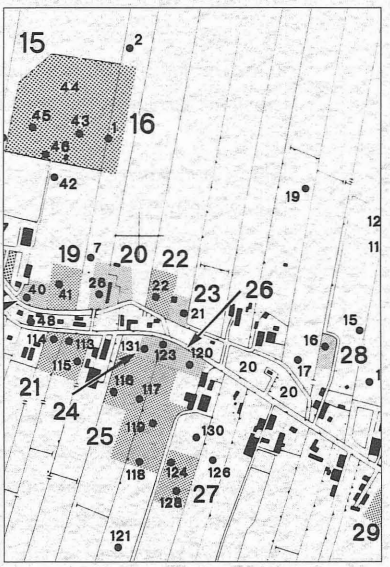

Bestemmingskaart polder IJsselveld. In het midden de Nedereindseweg.

220 ● *vindplaats met objectnummer*

196 *object nr. van een perceel met verspreide vondsten*

47 *nummer bestemming (-catalogus nummer)*

archeologische bestemmingen

de geologische gesteldheid. Aangezien vrijwel het gehele gebied uit oude stroomruggronden bestaat, werd besloten in de tweede fase het gehele gebied te karteren door middel van het zogenaamde 'veldlopen'. Deze non-selectieve karteringmethode bestaat uit het verzamelen van vondsten uit door vee vertrapte slootkanten, molshopen en slootbagger. Het vele grasland maakte het zien van eventueel interessante voorwerpen lastig. Het in kaart brengen van hoogten in het landschap leverde aanwijzingen voor de aanwezigheid van nederzettingssporen. Op basis van de verzamelde gegevens werd tijdens fase drie een oriënterend booronderzoek uitgevoerd. Op die percelen waar op basis van aanvullende gegevens, zoals de geologie of het reliëf, een archeologisch verwachting bestond en waarvan geen vondsten bekend waren, werden archeologische indicatoren door middel van grondboringen vastgesteld. Ook werden er in deze fase boringen gezet op locaties waar wel vondstmateriaal verzameld was. Hierbij kon de mate van verstoring worden vastgesteld.

Het veldonderzoek werd afgesloten met een waarderend onderzoek. Van de in de vorige fasen gekarteerde vindplaatsen werd de gaafheid/conservering, omvang, type nederzetting, zichtbaarheid, ensemblewaarde, ecologische waarde en de vrije ligging bepaald. Al naar gelang van de goede of slechte score op deze onderdelen werd een totaalscore berekend die uiteindelijk bepalend is geweest bij het bestemmingsvoorstel voor de individuele vindplaatsen. Alle gewaardeerde terreinen hebben een archeologische bestemming gekregen. De meest waardevolle terreinen krijgen de waardering als monumentwaardig. Deze vindplaatsen kunnen op het beschermingsprogramma van het Rijk worden geplaatst, waarmee het archeologische monumenten volgens de Monumentenwet 1988 worden. Voorwaarde was wel dat de gaafheid/conservering voor deze bestemming zeker hoog moest scoren. Vindplaatsen die als gevolg van hun aard, omvang en kwaliteit behoudenswaardig zijn gebleken, maar niet monumentwaardig zijn, kregen het predicaat 'archeologisch meldingsgebied'. Het streven is deze terreinen intact te laten. Eventuele onvermijdelijke grondverstoringen dienen door archeologen begeleid te worden of te worden voorafgegaan door een opgraving. Een derde categorie is die van de archeologische attentiegebieden. Aangetoond is dat zich hier archeologische sporen bevinden, echter in minder goede kwaliteit dan bij de vorige twee. Bij landinrichtingswerken is bij deze terreinen archeologische begeleiding en eventueel een opgraving vereist. Het inventariseren van vindplaatsen zoals hier in Rijnenburg geschied is, biedt de mogelijkheid om bij een herinrichting naar optimaal behoud van de archeologische waarden te streven. Grote verrassingen in de vorm van vindplaatsen die tijdens grondwerkzaamheden aan het licht komen zijn hiermee grotendeels voorkomen en de stedenbouwkundige ontwerpers of landschapsarchitecten kunnen de bewuste terreinen inpassen in hun plannen.

Het onderzoek leverde in totaal 132 vindplaatsen op, variërend van een enkele losse scherfvondst tot een vondstconcentratie van enkele tientallen scherven en ander vondstmateriaal. Opvallend is dat ca 90% van deze vindplaatsen uit de IJzertijd of Romeinse Tijd dateert en slechts 10% uit de Late Middeleeuwen. Na schifting op basis van omvang en kwaliteit bleken 31 hiervan in aanmerking te komen voor waarderend onderzoek. Enkele locaties kwamen uiteindelijk niet in aanmerking voor een archeologische bestemming en vielen af. Op twee locaties werd geen veldonderzoek uitgevoerd, maar deze konden op basis van de literatuur of eerder verricht onderzoek gewaardeerd worden.
De reeds eerder vermelde hogere gronden staan in de literatuur bekend als de Jutphase, Blokse en Meijerbergse stroomrug, die deel uitmaken van het zogenaamde 'Linschotense stroomstelsel'. De gesedimenteerde clastische pakketten van dit stelsel zijn gevormd tussen 4500 en 1500 voor heden. In het gehele Midden-Nederlandse rivierengebied blijken stroomruggen vanaf de Bronstijd bewoond te zijn geweest. In het gebied Rijnenburg dateren de oudste bewoningsresten waarschijnlijk uit de Late IJzertijd. Bewoningresten uit deze en latere perioden zijn aangetroffen op met name de verhogingen van de stroomruggen, die in het huidige landschap goed herkenbaar zijn. De nederzettingen uit de Middeleeuwen passen in de zogenaamde 'cope-ontginning', gekenmerkt door een nederzettingsas, die haaks op de honderden meters lange percelen staat. De bijbehorende boerderijplaatsen liggen aan deze as, in het geval van Rijnenburg de Nedereindseweg. Een enkele boerderij is in de Late Middeleeuwen uitgegroeid tot een versterkt huis, met name het huis Everstein en kasteel Rijnenburg, waarvan de laatste locatie bij weerstandsmetingen muurwerk en grachten heeft opgeleverd. Zeven vindplaatsen bleken beschermenswaardig volgens de Monumentenwet 1988. Het betreft hier nederzettingen uit de Late IJzertijd/Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen. De nederzettingen uit de IJzertijd/Romeinse Tijd zijn gelegen op stroomruggen. Het veldlopen leverde op deze locaties enkele tientallen scherven op, zowel van versierd IJzertijd-aardewerk als van geïmporteerd Romeins aardewerk. Met name cat.nr. 10 ligt op een markante verhoging in het landschap. Deze vindplaats spreidt zich uit over een oppervlak van ca 150x75 m en ligt aan een restgeul van de Jutphase stroom. De bewoningslaag van 40 cm dikte bleek slechts weinig aangetast door grondverzet, terwijl er sprake was van een goede conservering. Het terrein van Everstein is als enige middeleeuwse locatie voorgedragen als te beschermen monument. Een waarderend aanvullend archeologisch onderzoek door middel van proefsleuven is echter vereist, voordat tot daadwerkelijke nominering zal worden overgegaan.
Als meldingsgebied worden elf terreinen voorgedragen. Het betreft hier negen locaties uit de (Late) IJzertijd/Romeinse Tijd en twee uit de Late Middeleeuwen, waaronder het kasteelterrein van Rijnenburg. Tien terreinen kregen de status van attentiegebied.

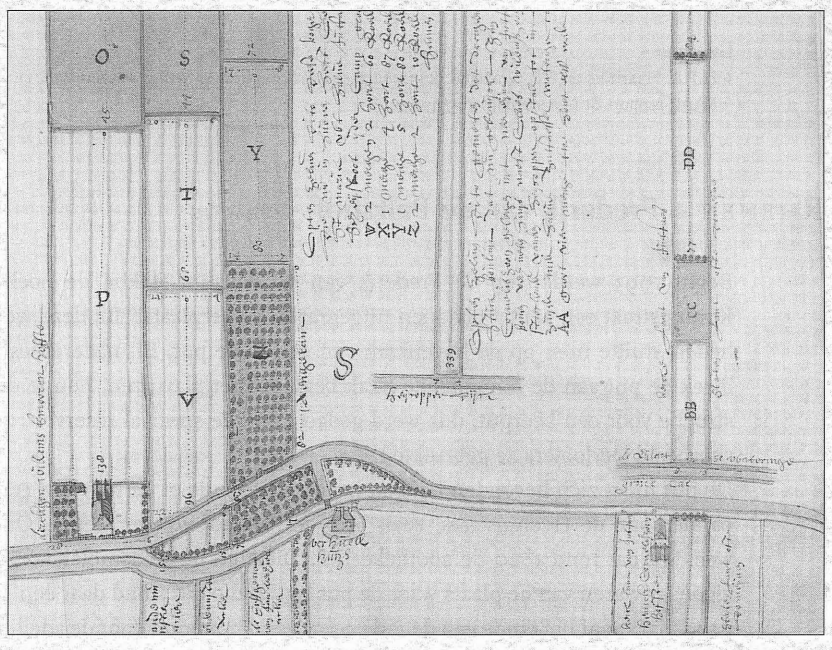

Het huis Everstein, hier aangegeven als 'Verhuellhuys'. Plattegrond afkomstig van het kaartboek van het kapittel van Oudmunster uit 1626. De huizen zijn niet helemaal realistisch weergegeven.

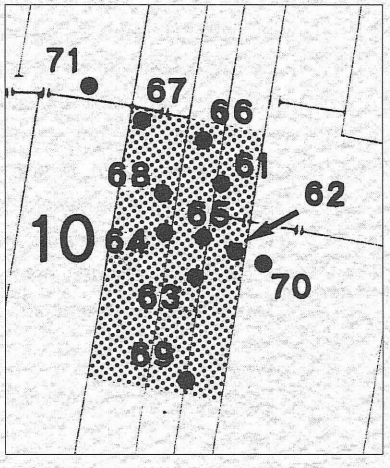

Bestemmingsgebied polder IJsselveld, de noordwest-hoek

220 ● *vindplaats met objectnummer*

47 *nummer bestemming (-catalogus nummer)*

archeologische bestemmingen

Literatuur
- H.F.A. Haarhuis en E.P. Graafstal, *Rijnenburg: een archeologische kartering, inventarisatie en waardering.* RAAP-rapport 81 (Amsterdam 1993)

RHENEN ❖ Frederik van de Paltzhof REDACTIE

Begin 1993 werden op de Frederik van de Paltshof vlakbij de hoek van de Koningstraat een aantal platanen uitgegraven en verplaatst. Bij deze werkzaamheden stuitte men op de bovenkant van een oude put. Bij nadere bestudering bleek de put aan de binnenzijde strak bekleed met plavuizen. Een te dure constructie voor een beerput, dus werd gedacht aan de speciaal reservoir, zoals bijvoorbeeld leerlooiers ze gebruikten.
De put moet zich bevonden hebben in het achterhuis of de tuin van een van de panden aan de Heerenstraat, zoals Van de Paltshof vroeger heette. Onderzoek wees uit dat rond 1820 de apotheker J.F. Dietz en de stadsmolenaar S. Meijer eigenaar waren van de plaats waar de put lag. In die tijd stond daar een L-vormig pand, dat vanaf het einde van de 17de eeuw werd bewoond door de adellijke familie Van Gelder, waarschijnlijk de bouwers van de put.
De put werd verder uitgegraven. De diameter van de ovale put was 130x140 cm. Voor de put waren stenen gebruikt van 27x11x5 cm, terwijl de dikte van de putwand inclusief de plavuizen, ongeveer 15 cm bedroeg. De grijze plavuizen waarmee de putwand was bedekt maten 22,5x22,5x2,5 cm en konden worden gedateerd op eind 17de eeuw.
Aan de buitenzijde was de put glad afgesmeerd met kalkcement en daarna omkleed met los met leem op elkaar gestapelde middeleeuwse stenen met het formaat 29x14x6,5 cm. Die stenen, die brandsporen droegen, zijn waarschijnlijk afkomstig van vroegere middeleeuwse bebouwing. De bovenkant van de put bevond zich 40 cm onder het straatniveau. De overkapping was niet bekleed met plavuizen. Het inwendige van de put leverde vondsten op die dateerden tussen de Late Middeleeuwen en de 20ste eeuw. Waarschijnlijk is het reservoir na het bombardement van 1940 volgestort met puin. De bodem van de put bevond zich ongeveer 2 m onder de bovenrand van de plavuizen en was bedekt met kleine rode plavuizen van 15x15 cm. Er kon worden geconcludeerd dat eerst de vloer is gelegd en later de put is opgemetseld. Men heeft zorgvuldig een vloeistofdicht reservoir willen maken. Waarschijnlijk is hij gebruikt voor de opslag van hemelwater.
De gemeente Rhenen heeft besloten de put in te bouwen in het plan tot verfraaiing van de binnenstad.

Literatuur
- A.J. de Jong, 'Opgravingen in de binnenstad van Rhenen', *Oud Rhenen*, 12 (1993) 55-71

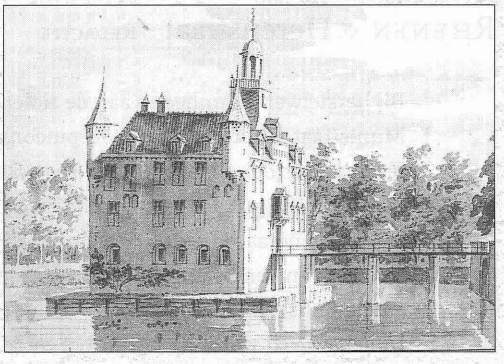

Het huis Rijnenburg met een gedeelte van de voorburg, getekend door Cornelis Pronk in 1731. De zuidgevel met beide arkeltorentjes is duidelijk zichtbaar. De bomen op de achtergrond markeren de Jutphasedijk of Nedereindseweg.

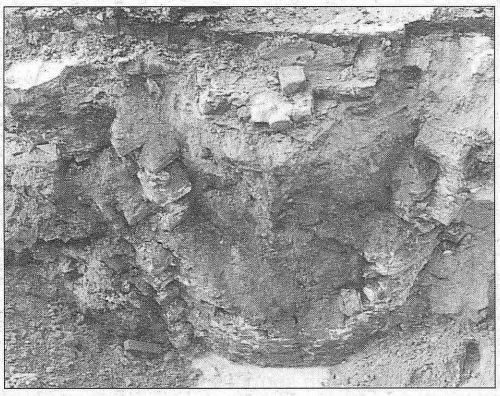

De 'Generaalsput' onder de Herenstraat.

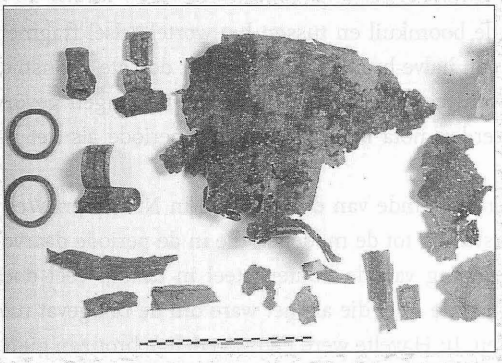

De opgegraven metalen resten.

RHENEN ❖ Herenstraat REDACTIE

Bij herstelwerkzaamheden aan de riolering aan de Herenstraat ter hoogte van de Muntstraat stuitte men op een putconstructie. De tijd liet diepgaand archeologisch onderzoek niet toe, maar observaties wezen uit, dat het ging om de 'generaalsput'. Die put werd zo genoemd omdat hij in de 18de eeuw pal voor het huis lag van generaal Hendrik Smissaert, die in 1787 overleed. Omdat de put in het midden van een belangrijke verkeersader door Rhenen lag, kan dat er op wijzen dat de put al in het midden van de oude curtis Hreni heeft gelegen.
In ieder geval wordt de put in het midden van de 19de eeuw al als onbruikbaar beschreven. Het hekwerk dat om de put stond, is in 1828 vermaakt tot ingangspoort van een kerkhof buiten de stad. De put is dus rond die tijd of er vlak na afgebroken.

Literatuur

◆ A.J. de Jong, 'Opgravingen in de binnenstad van Rhenen', *Oud Rhenen*, 12 (1993) 55-71

RHENEN ❖ Koerheuvel S.G. VAN DOCKUM

In 1990 werd door de ROB aan de voet van de Koerheuvel een deel van een urnenveld uit de Late Bronstijd en/of Vroege IJzertijd opgegraven (zie Archeologische Kroniek 1990-1991). Het onderzoek in dat jaar werd afgesloten met een proefsleuf in de voet van de zogenaamde Koerheuvel, een natuurlijke verhoging. Onderzoek van die sleuf maakte aannemelijk dat het urnenveld zich in deze richting niet verder uitstrekte: er werden geen sporen meer aangetroffen.
Omdat redelijkerwijs geen archeologische sporen meer verwacht werden werd het terrein vrijgegeven voor woningbouw. Daarom was de vondst, die de heren T. Middelkoop en M. Prosman op 28 oktober 1993 deden, des te verrassender. Bij de verplaatsing van een fikse kastanjeboom in het kader van de nieuwbouwplannen troffen zij in de boomkuil en tussen het wortelstelsel fragmenten van een bronzen situla en een halve bronzen kokerbijl uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd aan. Verder werd een aantal aan elkaar gekitte ringen gevonden. De metalen vondsten dateerden nota bene uit dezelfde periode als het zeer nabij gelegen urnenveld!
De kokerbijl werd tegen het einde van de Bronstijd in Noord- en West Europa 'uitgevonden'. In tegenstelling tot de modellen die in de periode daarvoor gangbaar waren is de bevestiging van de houten steel in de bijl veel doelmatiger geworden. Daarvoor wilde de steel die als het ware om de bijl gevat moest worden nog wel eens splijten. In Havelte werd een tweedelige bronzen gietvorm van

een kokerbijl uit de 8ste eeuw voor Chr. gevonden.
De vondst werd direct bij de ROB gemeld, die gezien het belang van de vondst contact met het gemeentebestuur en met de projectontwikkelaar zocht. Door hen werd toestemming verleend voor een nader onderzoek dat in de tweede helft van november door de ROB werd uitgevoerd. De gemeente Rhenen financierde, tezamen met de ROB, het onderzoek.
Tijdens het onderzoek bleek dat de top van de Koerheuvel - gelegen op ca 35 m +NAP - sterk verstoord was door de aanleg van loopgraven in de Tweede Wereldoorlog. Bovendien was in de jaren '30 op deze plaats een restaurant aangelegd, dat overigens inmiddels ook weer afgebroken is. Desalniettemin werd op het hoogste punt van de Koerheuvel het restant van een rechthoekige kuil aangetroffen. De kuil - waarvan de oorspronkelijke afmetingen niet te reconstrueren zijn - was waarschijnlijk de oorspronkelijke 'bergplaats' van de bronzen situla, het bijltje en de ringen.
De fragmenten van de bronzen situla - waarschijnlijk oorspronkelijk afkomstig uit Noord-Italië of Zuid-Duitsland - waren in bijzonder slechte staat. Op verzoek van de gemeente zullen de fragmenten in het restauratieatelier van de ROB hersteld worden. Hoewel tijdens de opgraving geen aanwijzingen werden gevonden dat het hier om een graf gaat, doet de samenstelling van de vondsten en de ligging op het hoogste punt in de omgeving aan de rand van een urnenveld dat dateert uit dezelfde periode dit wel vermoeden. Dat zou Rhenen plaatsen in de reeks van gemeenten die een dergelijk rijk graf - men spreekt wel van koningsgraf - binnen hun grenzen heeft. Het meest bekende uit die reeks is de bronzen emmer of situla die als grafurn gebruikt werd en die omstreeks 1930 in de Limburgse gemeente Baarlo door een boer op zijn land werd ontdekt. Maar ook het zogenaamde wagengraf dat in Wychen werd onderzocht geeft aan dat de elite zich in deze periode bediende van een andere begrafenis dan het gewone volk.
Rhenen schijnt in de prehistorie dus een belangrijke locatie geweest te zijn. In ieder geval lijkt er een belangrijke elite gehuisd te hebben. Het uitermate grote belang van Rhenen voor de laat-Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen - uit die periode zijn in Rhenen en directe omgeving meerdere uitzonderlijk rijke graven en schatvondsten bekend - is al langer gemeengoed. Maar kennelijk heeft de strategische plaats op een punt waar de stuwwal van de Utrechtse Heuvelrug in het lagere rivierengebied steekt al veel langer een bijzondere betekenis. Dat wordt ook ondersteund door de theorie dat de nog steeds aanwezige en herkenbare grote ringwalburcht op de Heimen- of Grebbeberg in oorsprong al uit de IJzertijd zou dateren. Anderen veronderstellen echter dat de burcht thuishoort in een latere periode. In ieder geval is er alle reden de omgeving van Rhenen nauwlettend in het oog te houden!

De situla gevonden bij Rhenen.

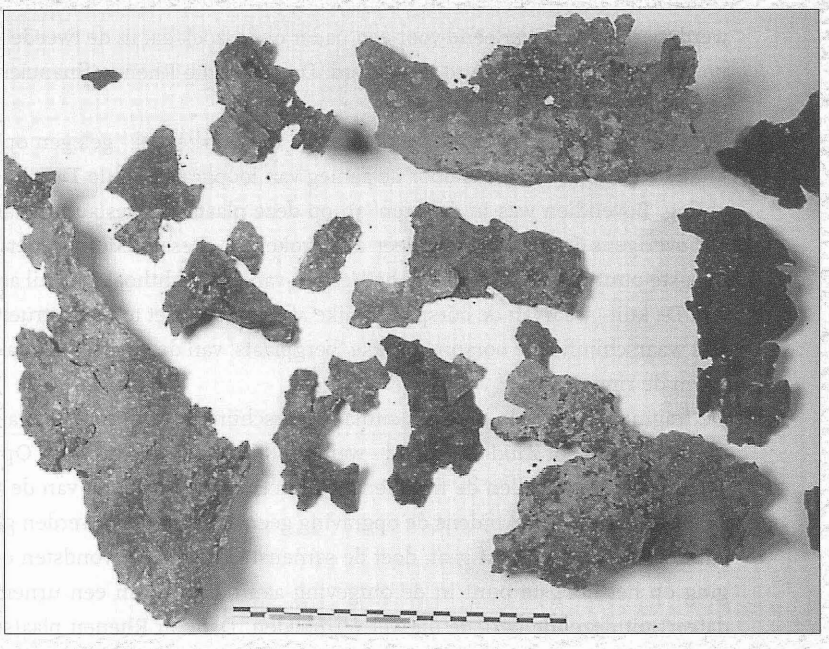

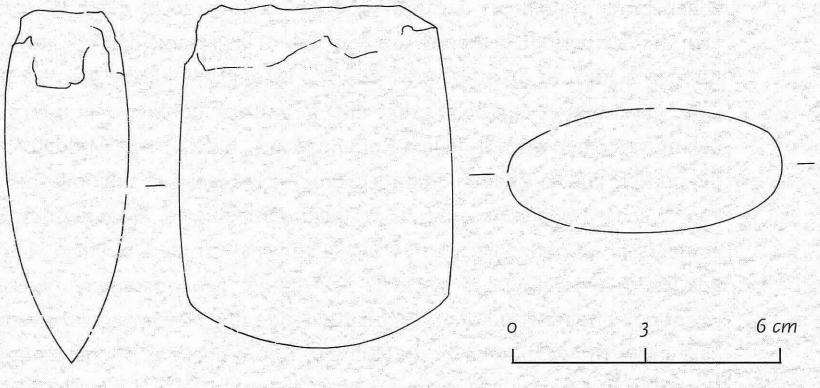

Gedeelte van fels-ovaalbijl uit het Neolithicum.

RHENEN ❖ Torenstraat REDACTIE

Bij het uitgraven van een bouwput op de hoek van de Torenstraat stuitte men op resten van oude bebouwing. Aanvankelijk werd gedacht dat het ging om een middeleeuwse onderaardse gang, die het Agnietenklooster verbond met de bij het klooster behorende tuin en boerderij. Na verwijderen van een grote hoeveelheid grond in slechte weersomstandigheden werd niet de gang gevonden, maar een laat-middeleeuwse kelder. Vermoed wordt dat deze kelder bij het Agnietenklooster hoorde. Passanten hadden bij de werkzaamheden in de bouwput een deel van de gang ten noorden van de opgraving gezien maar door de aanwezigheid van kabels en leidingen kon het onderzoek in die richting niet worden voortgezet.
De kelder werd verder uitgegraven. De stenen van de keldermuur en de overkapping, die evenwijdig aan de Torenstraat waren gemetseld, hadden het formaat 25xII,5x5,5 cm. In de kromming van de kelderkap bevond zich een kruipgat, waarschijnlijk een straatluik dat vanaf de straat toegang bood tot de kelder. Het luik was dichtgemetseld met een veel grotere maat stenen, een formaat dat in Rhenen meestal wijst op de 14de eeuw. Het ging dus waarschijnlijk om hergebruikte stenen.
Nader onderzoek wees uit, dat de gezochte gang in deze kelderruimte uitkwam en wel slechts 1 m zuidelijk dan waar tot nog toe gegraven was. De gang liep 1 m oost-west ten zuiden van de huismuur aan de oostzijde van de Torenstraat. Door bouwwerkzaamheden was echter een groot deel van de gang verdwenen en daarmee een waardevol stukje geschiedenis van Rhenen.

Literatuur

◆ A.J. de Jong, 'Opgravingen in de binnenstad van Rhenen', *Oud Rhenen*, 12 (1993) 55-71

RHENEN ❖ Signaleringen en vondstmeldingen

Ten zuiden van de Lijster Eng werden onder meer een fragment van een neolithische bijl, een Romeinse munt en een gouden solidus van keizer Honorius gevonden. De solidus stamde uit Ravenna en was gemaakt rond 402-403 na Chr.
Bij het voormalig restaurant De Eekhoorn werden aardewerkscherven en crematieresten gevonden, wat er op wijst dat zich hier een grafveldje heeft bevonden. De datering van het veldje is nog onzeker; gedacht wordt aan de IJzertijd of de Romeinse tijd.
Scherven uit de IJzertijd werden gevonden ten westen van de Cuneraweg, maar veel meer vondsten werden gedaan in Remmerden. Daaronder waren een bronzen beugelfibula uit de 6de eeuw na Chr., een bronzen munt uit 350-351 na Chr, een groot fragment van een versierde bronzen haarspeld uit 400 na Chr en een belletje. Een bronzen schijffibula van rood email is waarschijnlijk Romeins of vroeg-middeleeuws, terwijl er ook nog een zilveren sceatta werd aangetroffen.

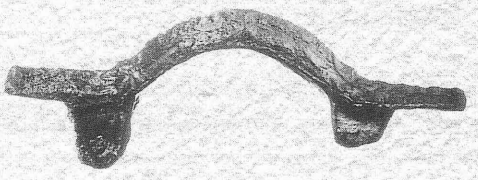

Een bronzen gelijkarmige fibula, versierd door middel van een geribde richel, centraal in de lengterichting verlopend, ca 8ste eeuw.

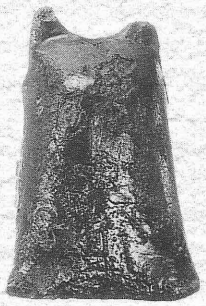

Een bronzen, mogelijk Romeins belletje. Het oog bovenop is afgebroken.

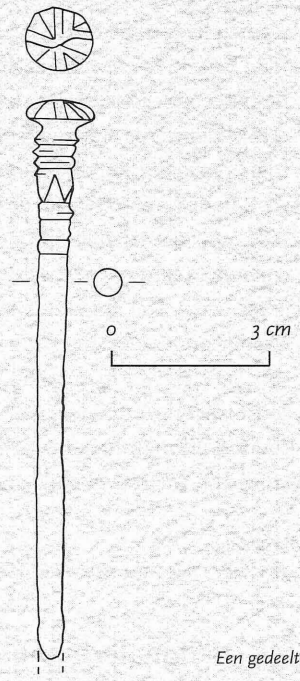

Een gedeelte van een versierde bronzen haarspeld, laat-Romeins, ca 400 na Chr.

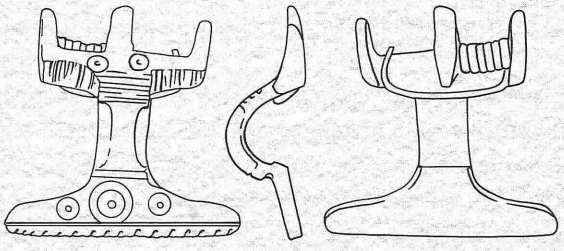

Een laat-Romeinse, bronzen steunarmfibula, versierd met puntcirkels. Ca 400 na Chr.

De Ronde Venen ❖ Mijdrecht Redactie

In het centrum van Mijdrecht is een kleine opgraving gedaan door de Historische Vereniging De Proosdijlanden. In en bij een bouwput tegenover het nieuwe gemeentehuis kwamen verschillende fundatieresten aan het licht, die te dateren zijn in de 17de eeuw en later. Sommige waren gefundeerd op turf, andere op baksteen. De muren lagen dicht onder de oppervlakte. Er waren minstens drie funderingen te zien, die gedeeltelijk over elkaar heen gebouwd zijn. Als een fundering erg verzakt was, werd een nieuwe aangelegd over de oude, onbruikbaar geworden fundering, heen.

Utrecht ❖ Domplein H.L. de Groot

Al in 1929 werd een onderzoek gestart naar de Heilige Kruiskapel op het Domplein. Deze kapel was tussen 1826 en 1828 gesloopt en het onderzoek was toen bedoeld om de precieze plaats van de kapel vast te stellen. Tijdens dat onderzoek werden onder het kerkje ook Romeinse resten gevonden. Daarbij bleek dat op het Domplein ooit een castellum, een militair fort had gelegen. Vanaf dat moment ging veel aandacht naar het Romeinse verleden, maar ook de raadsels rond de kapel en de nabijgelegen kerken op het Domplein hebben tot heden de gemoederen verhit. In de zomer van 1993 werd een nieuw onderzoek gestart om de inmiddels twijfelachtige datering van de oude opgraving te verifiëren.

Naar algemeen wordt aangenomen heeft reeds in de 7de eeuw binnen de muren van het Romeinse castellum een kerkje gestaan. Het is waarschijnlijk door de Merovingische koning Theutbert II (586-612) of zijn opvolger Chlotarius II (584-629) gesticht. Vaak is evenwel aangenomen dat pas diens opvolger Dagobert I (629-639) de stichter van het kerkje moet zijn geweest, maar het is aannemelijker dat hij een reeds bestaand maar verwoest kerkje heeft hersteld.
Over het algemeen is men het eens over het ontstaan van de St. Salvator. Deze kerk zou door Willibrord omstreeks 695 zijn gesticht. Aan deze kerk verbond hij een klooster (later ook bekend onder de naam Oudmunster). Daarnaast herbouwde hij het 'Dagobert-kerkje' dat waarschijnlijk door Friezen was verwoest. Hij wijdde het (opnieuw?) aan St. Maarten, mogelijk als gebaar van erkentelijkheid aan de Frankische koning, wiens hofmeier Pippijn II hem in zijn missionering steunde. Dit kerkje plaatst men binnen de gotische Maartenskerk, hoewel daar nooit archeologische sporen van zijn gevonden. De oudste sporen van het christendom in Utrecht worden gevonden rond de St. Salvator en de Heilige

Bezig met het opgraven van de funderingen

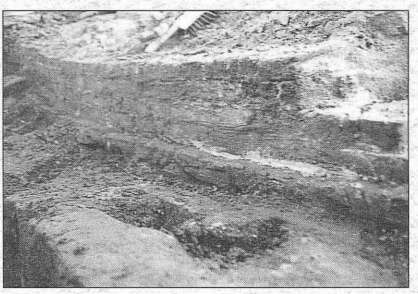

Er waren drie funderingen gedeeltelijk over elkaar heen gebouwd.

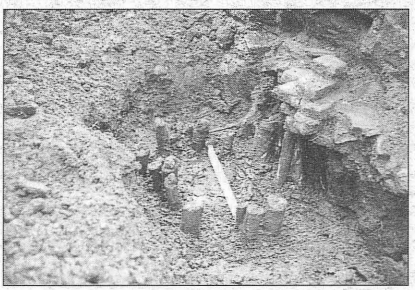

Houten paaltjes die een deel van de fundering uitmaakten.

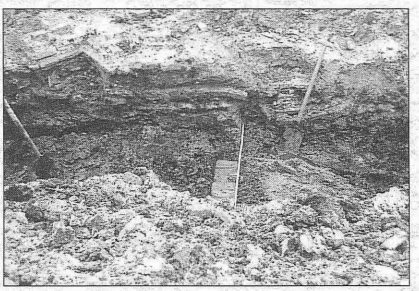

De muurfunderingen lagen vlak onder de oppervlakte.

Kruiskapel, hoewel die laatste tot nog toe in de 10de eeuw werd gedateerd. Toen enkele jaren geleden de originele veldtekeningen en foto's van de vroegere opgravingen binnen ons bereik kwamen, bleek dat die datering twijfelachtig is. Een oudere datering, mogelijk in de tijd van Willibrord, lijkt veel waarschijnlijker. Deze twijfel, samen met het voornemen om de resten van de kapel permanent aan het publiek te presenteren, vormden de aanleiding om in de zomer van 1993 een deel van het kerkje opnieuw aan een onderzoek te onderwerpen.
De vraagstelling bij dat onderzoek was tweeledig: konden aanvullende gegevens worden gevonden voor de veronderstelde oudere datering en zijn de overblijfselen van een dusdanige kwaliteit dat het zinvol is om ze blijvend in het zicht te brengen?
In 1993 zijn het koor en delen van de zijarmen van de Heilige Kruiskapel opnieuw opgegraven. Deze keus is voornamelijk bepaald door het feit dat dit deel van het kerkje niet onder de rijweg ligt. Tijdens het onderzoek bleek dat kabels en leidingen het onderzoek bemoeilijkten. Vooral een hoofdwaterleiding maakte een goed onderzoek naar de zijarmen niet eenvoudig.

De Heilige Kruiskapel De staat van de aangetroffen resten was uitstekend. Een vergelijking met de documentatie en foto's van de opgravingen die in 1929 en 1936 plaatsvonden, wees dat uit. Slechts de ondiepe fundering van een kleine uitbouw van de noordelijke dwarsarm, waarschijnlijk een altaarnis, was niet meer aanwezig. Wellicht is deze tijdens de opgraving van 1929 reeds verloren gegaan. Alle andere overblijfselen bleken intact te zijn. Hoewel bij deze opgraving alleen maar het oostelijke gedeelte van de Heilige Kruiskapel kon worden onderzocht, bestaan er geen redenen om te veronderstellen dat de overige restanten van de kerk in een minder goede conditie verkeren.
Kwalitatief en kwantitatief zijn de overblijfselen van de Heilige Kruiskapel ruimschoots de moeite waard om permanent in het zicht te brengen. Hiermee is het gemakkelijkste deel van de vraagstelling waarmee het onderzoek begon beantwoord.
De constructie van het kerkje is eenvoudig. Vanaf het toenmalig maaiveld zijn funderingssleuven gegraven. Daarin werd Romeins afbraakpuin gestapeld tot een gemiddelde hoogte van omstreeks 60 cm. Dat puin bestaat voornamelijk uit brokken tufsteen en fragmenten van daktegels en veldkeien. Opmerkelijk was dat de aarde die zich tussen de gestapelde fundering bevond zeer donker van kleur was en dat er vooral bij de zuidelijke koormuur nogal wat grind aanwezig was. Op deze fundering werden de muren gemetseld en wel in de vorm van zogeheten kistwerk. Daarbij werd de ruimte tussen een vlak buiten- en binnenblad met puin in mortel opgevuld. Ook voor deze muren werd uitsluitend Romeins afbraakmateriaal gebruikt. Het bestaat grotendeels uit tufsteen, maar ook uit kolenkalksteen en trachiet. Opmerkelijk was het toepassen van grote bekapte stukken Romeins beton.

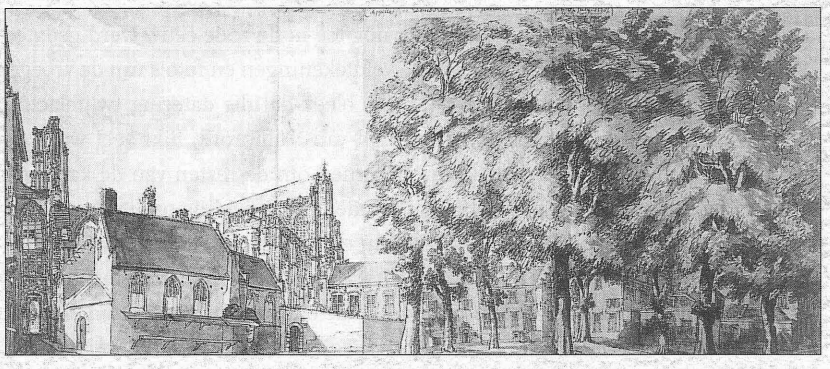

De heilige kruiskapel. Getekend door Jan de Beyer in 1745.

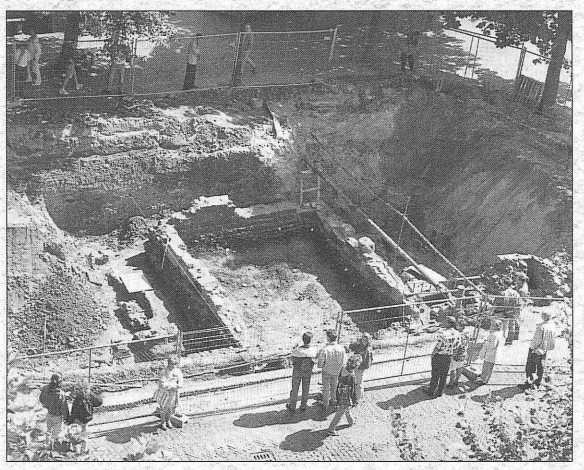

Bovenaanzicht van de opgraving op het Domplein. Midden de heilige kruiskapel, omringd door leidingen en buizen.

De kruiskapel vanuit het noorden. Rechts de noordelijke kruisarm. In het midden een hoek van de principa.

In het metselverband, waarbij van mortel op kalkbasis gebruik werd gemaakt, was geen sprake van enige regelmaat. De diversiteit van het materiaal liet dat ook nauwelijks toe. Desondanks kon op deze wijze zeer stevig metselwerk worden verwezenlijkt.

De hoogte van het bewaard gebleven muurwerk loopt van plaats tot plaats sterk uiteen. In dat opzicht zijn het zuidertransept en een deel van de oostmuur van het koor er het best van afgekomen: reeds op een diepte van slechts enkele decimeters onder het huidige straatniveau werden zij aangetroffen. Elders bleef aanzienlijk minder van de muren behouden. Op zijn gunstigst kwamen die op een meter onder het maaiveld te voorschijn, maar doorgaans nog wat dieper.

De totale lengte van het kerkje bedraagt bijna 19 m en de grootste breedte (over de dwarsarmen gemeten) 15,5 m. De muren zijn met kleine variaties gemiddeld 50 cm dik en staan op een fundering van omstreeks 70 cm breedte. Het koor meet binnenwerks 6x4,35 m. Beide zijarmen en het koor zijn tegelijkertijd tot stand gekomen. Niet alleen was de fundering één werk, maar ook de muurresten waren in verband gemetseld. Ook de aansluiting van de noordelijke muur van het schip behoorde tot de oorspronkelijke opzet. Op de overgang van schip naar koor zijn restanten waargenomen van de fundering van een dunne muur, die waarschijnlijk ook bij de oorspronkelijke opzet hoort. Vooralsnog beschouwen wij die als een afsluiting tussen koor en schip. De overgang van fundering naar de gemetselde muren bevindt zich gemiddeld op 3,7 m +NAP.

Van de altaarnis van de noordelijke dwarsarm was nauwelijks meer iets over. Het is niet duidelijk wanneer deze verloren is gegaan. Slechts een verlaging in de oostelijke fundering van de dwarsarm markeerde de positie van de nis. Het is mogelijk dat deze verlaging tevens het vloerniveau is geweest: de tufstenen waren met een dunne laag mortel vlak afgestreken. Bovendien kon worden vastgesteld dat de noordelijke zijwand van deze 'doorgang' uit schoon metselwerk bestond.

De zuidelijke dwarsarm was nog net zo aanwezig als in 1929. Binnen de nis stond een stevig gemetselde fundering, vermoedelijk voor een altaar. Gedeeltelijk stond dit fundament op de doorlopende fundering van de oostmuur van deze arm. Deze beide funderingen werden gescheiden door een zeer dun laagje zwarte grond, waarop zich een even dun laagje rood gruis bevond, naar alle waarschijnlijkheid rood zandsteen. Deze vaststelling, gevoegd bij de waarneming dat de altaarfundering koud tegen de oostmuur van de nis was gemetseld, leidt tot de conclusie dat de altaarfundering en altaarnis niet één werk zijn. Omdat deze fundering zowel in zijn constructie als in het gebruikte materiaal sterk overeenkomt met de rest van het kerkje, zal er niet veel tijdsverloop zijn geweest: we moeten veeleer denken aan een korte bouwpauze.

De zuidelijke dwarsarm moet ver vóór 1829 reeds zijn gesloopt: op een tekening die Jan de Beyer in 1745 van het kerkje maakte, is hij al niet meer aanwezig.

Op twee plaatsen zijn aan de binnenzijde van het kerkje nog restanten van pleis-

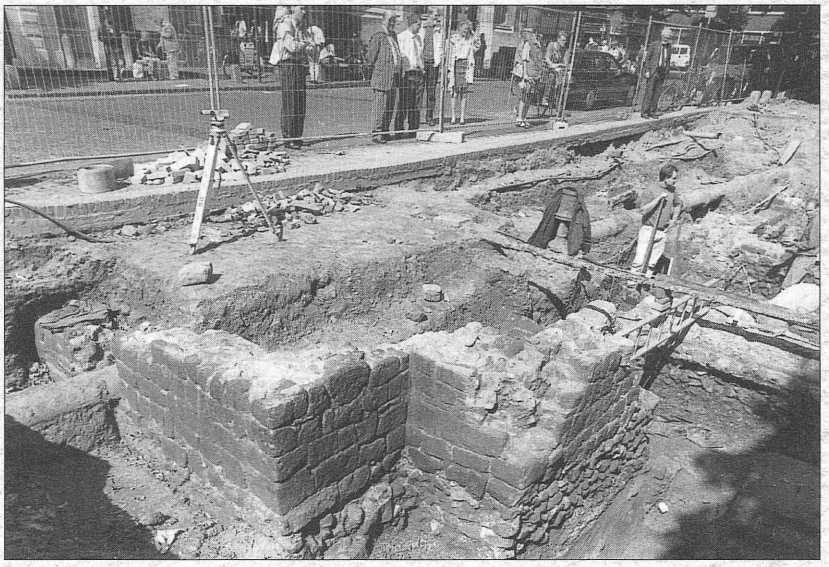

De zuidelijke kruisarm met een altaarnis.

Een van de stiepen van de Romeinse principia.

terwerk aanwezig. Deze pleisterlaag behoorde onmiskenbaar tot de originele opzet. Dat is het geval bij de oostmuur van het koor en de zuidmuur van de zuidelijke dwarsarm. De diepte tot waar het pleisterwerk aanwezig is, is een indicatie voor het vloerniveau. Opvallend is dat bij het koor de pleisterlaag 26 cm dieper bewaard is dan bij de dwarsarm.

De principia Tijdens de opgravingen van 1929, 1936 en 1938 waren onder en rondom het koor resten van het stenen hoofdgebouw (principia) van het Romeinse fort te voorschijn gekomen. Het ging daarbij om delen van de buitenmuren en van zware basementen waarop zuilen hebben gestaan.
Op basis van de veldtekeningen en de foto's van deze opgravingen mocht worden aangenomen dat, net zo als bij de Heilige Kruiskapel, deze resten op gronddammen bewaard waren gebleven. Het onderzoek van 1993 heeft die veronderstelling bevestigd. Tevens was uit de documentatie gebleken dat tussen en over de zuilbases heen in een latere periode muurwerk was gebouwd. Over de datering van dit muurwerk bestond grote onduidelijkheid. Eén van de doelstellingen van het onderzoek was dan ook om, als dit muurwerk nog aanwezig zou zijn, tot een datering ervan te komen.
Aan de noordrand van de opgravingsput is een deel van de noordelijke buitenmuur van het hoofdgebouw gezien. Van het oorspronkelijke opgaande werk waren nog maar 2 lagen metselwerk bewaard. Het is gemaakt van regelmatig gevormde tufstenen met een gelijke dikte. Daarnaast zijn vier zuilbases van het atrium (de open binnenplaats van het hoofdgebouw) opnieuw in het zicht gebracht. Zij liggen twee aan twee zowel ten noorden als ten zuiden van het koor en hebben ooit de zuilen gedragen die de binnenplaats omzoomden. Deze imponerende constructies bestaan uit twee grote bewerkte blokken tufsteen die met ijzeren krammen aan elkaar hebben gezeten. De buitenwerkse maten van het best bewaarde exemplaar zijn 1,5x1,4 m. Zij rusten op diepe funderingen van regelmatig en laagsgewijs gestapelde tufstenen.
Tussen deze basementen werd een slordig gestapelde fundering blootgelegd die vrijwel uitsluitend Romeinse dakpanfragmenten bevatte. Op drie daarvan werd een rond stempel met daarop VEXILLATIO (onderdeel van de ruiterij) gezien. Werd tijdens het onderzoek aangenomen dat hier de originele fundering in zicht was gekomen, een foto uit 1936 toont aan dat op deze plaats de grond vrijwel geheel tot op grote diepte is weggegraven. De conclusie moet dan ook zijn dat deze 'fundering' vrijwel geheel moet bestaan uit Romeins afbraakpuin dat aan het einde van de opgraving in 1936 min of meer op de plaats van de toen aangetroffen fundering is herplaatst.

Reeds in 1929 en 1936 was bij de opgravingen gebleken dat de zuilbases ooit overbouwd waren geweest met een muur en werd zelfs nog iets van het muurwerk aangetroffen. Toentertijd kon worden geconcludeerd dat naar alle waarschijnlijkheid bij een verbouwing het westelijke deel van het atrium van een ommuring was voorzien. Die muurrestanten bleken in 1993 niet meer aanwezig te zijn. Ook van de noordelijke tegenhanger, die in 1929 al was gesignaleerd, was vrijwel niets meer over. Wel werd, opnieuw, geconstateerd dat de fundering van de westelijke muur van die verbouwing gedeeltelijk doorsneden wordt door de noordelijke en zuidelijke funderingssleuven van het koor van de kapel. Die laatstgenoemde funderingen reiken overigens minder diep dan die van het verbouwde hoofdgebouw. De bovenzijde van de basementen vormen het hoogste punt tot waar, althans in het in 1993 onderzochte gebied, resten van de principia in originele positie zijn bewaard: 3,30 m +NAP.

14C dateringen Er werd houtskool gevonden in de mortel van het metselwerk van de Heilige Kruiskapel, waarschijnlijk residu van de brandstof die is gebruikt om schelpen te branden. Op die houtskool is koolstofdatering uitgevoerd. De uitkomst van de drie monsters is ronduit verrassend te noemen. Zij leveren gemiddeld een datering die (met 67% waarschijnlijkheid) moet liggen tussen 888 en 982 na Chr. Bij een waarschijnlijkheid van 95% liggen de grenzen tussen 876 en 1008.
Daarnaast zijn twee andere houtskoolmonsters gedateerd. Zij zijn respectievelijk afkomstig onder uit de funderingssleuf van de zuidelijke koormuur en onder de fundering van Romeins afbraakmateriaal tussen de beide zuidelijke zuilbasementen. Het eerste monster, is met 67% waarschijnlijkheid, gedateerd op 239-412 na Chr. Dat is dus aan het einde van of vrij kort na de Romeinse bewoningsfase in Utrecht. Deze datering levert geen problemen op: het is heel goed mogelijk dat door opspit of vergraving tijdens de bouw van het kerkje een brok houtskool van zo'n oude datum in de funderingssleuf is terecht gekomen. Het tweede monster bleek te oud om voor ons onderzoek van belang te zijn.

Archeologische vondsten Tijdens het onderzoek is de vrijkomende grond zorgvuldig op vondsten onderzocht. In het onderzochte gebied was weliswaar bij de voorgaande onderzoeken de bodem danig geroerd, maar toch mocht worden verwacht dat de toen teruggeworpen grond nog de nodige scherven zou bevatten. Die veronderstelling bleek niet juist te zijn. Er is slechts een zeer gering aantal vondsten gedaan. Ook het gebruik van de metaaldetector is vrijwel zonder resultaat gebleven.
Belangrijker echter was of er nog vondsten in situ aanwezig zouden zijn. De kans daarop was het grootst tussen de stenen van de fundering van de Heilige Kruiskapel. Daar is dan ook zeer zorgvuldig gezocht naar scherven en andere zaken die voor een datering van belang zouden kunnen zijn. Naast de reeds besproken

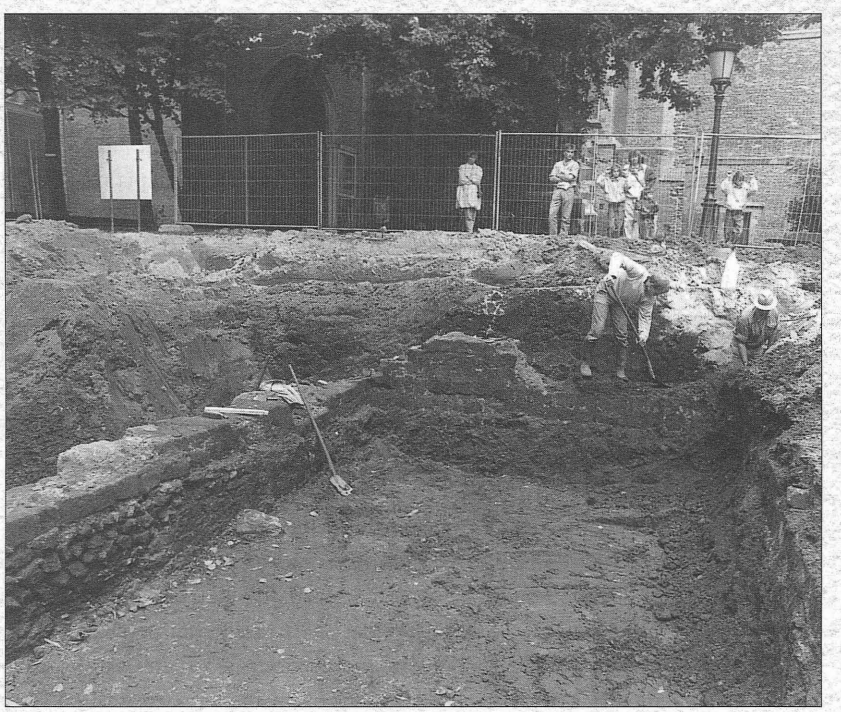

De binnenzijde van de kruiskapel, naar het oost-noordoosten.

houtskoolmonsters is een aantal aardewerkscherven gevonden. Het overgrote deel stamt uit de Romeinse periode. Slechts één fragment kan in de laat-Romeinse tijd of de Vroege Middeleeuwen worden gedateerd. Het behoort tot het zogeheten Mayen-aardewerk, dat uit de 4de of 5de eeuw stamt.
Onder de fundering die tot een verbouwing van de principia moet worden gerekend kwamen geen scherven te voorschijn.
Een wel heel bijzondere vondst was een fragment terra sigillata waarop een inscriptie staat. Deze Romeinse scherf werd gevonden in de geroerde grond binnen de zuidelijke dwarsarm. Dit deel van de kapel was tijdens de eerste opgraving in 1929 al in het zicht geweest. De scherf is oud, de inscriptie echter niet: 'SALVE FOCKEMA ANDREAE TOTUS TUUS CAIUS IULIUS CAESAR' (Gegroet Fockema Andreae / geheel de Uwe / Caius Julius Caesar). Wie de werkelijke boodschapper is geweest zal wel nooit bekend worden.

Herbeschouwing van de vroegere resultaten
De datering bij de vroegere opgravingen was gerelateerd aan het niveau waarop de verschillende vondsten werden gedaan. Bij het beschouwen van de oude onderzoeksverslagen blijkt echter, dat daarin zelden of nooit de precieze plaats van de vondst wordt vermeld. Van grondsporen als kuilen en greppels wordt ook niet gerept. In de verslagen worden ook onjuistheden aangetroffen. Daarom zijn veel gegevens niet controleerbaar en zeggen sommige vondsten niets over een eventuele datering van de aangetroffen bebouwingsresten.
De plattegrond van de Heilige Kruiskapel is vroeger weergegeven in de vorm van een kruis, met een rechtgesloten koor. Aan de noord- en zuidzijde van het schip bevinden zich twee kleine zijarmen. In de diverse publicaties die nadien zijn verschenen, is deze plattegrond steeds overgenomen, waardoor de indruk ontstaat dat we te maken hebben met een eenschepig bouwwerk met een - zij het bescheiden - transept. Het is denkbaar dat de vorm van deze plattegrond mede tot de datering in de 10de eeuw heeft geleid. Toch is bij de opgraving van 1938 wel degelijk geconstateerd, getuige de originele veldtekeningen, dat de fundering van het schip ter plaatse van de dwarsarmen doorloopt. Vermoedelijk was het een eenvoudig zaalkerkje met aan weerszijden een dwarsarm. Deze armen hadden aan de oostzijde een kleine uitbouw, vermoedelijk een altaarnis.

Het muurwerk ten westen van de kapel De opgraving die in 1933 onder leiding van Vollgraff werd uitgevoerd, bracht de westzijde van de kapel in het zicht. Verder zuidwaarts in de put kwamen de schamele overblijfselen van de St. Salvator te voorschijn. Ten westen van de kapel bleek bovendien nog tufstenen muurwerk aanwezig te zijn. Het is nu juist dit muurwerk dat van groot stratigrafisch belang is, omdat het tot nu toe de enige mogelijkheid biedt om tot een relatieve chronologie van de kapel en de verschillende fasen van het muurwerk van de daar ten zuiden van gelegen Salvator te komen.

Uit de gegevens van 1933 blijkt dat koud tegen de westmuur van de Heilige Kruiskapel twee tufstenen muren zijn gebouwd die één werk vormen met een lange noord-zuid verlopende muur, eveneens ten westen van de kapel. Deze laatste muur rust gedeeltelijk op een oudere muur die iets westwaarts versprongen ligt en minder ver naar het zuiden doorloopt. Deze oudste muur is bewaard tot een hoogte waarop het opgaand werk van de kapel begint (3,70 +NAP). Vollgraff suggereert, op basis van de 'geelachtige specie', dat hij uit de bouwtijd van de kapel stamt. Dat is zeer aannemelijk, temeer daar een foto de indruk wekt dat de funderingstechniek èn het gebruikte materiaal met die van de kapel overeenkomen. Bovendien zijn de aanlegdiepten vrijwel gelijk: 3,00 +NAP. Direct op deze muur staat de jongere muur die gedeeltelijk bewaard is tot een hoogte van 4,70 +NAP. De versnijding, d.w.z. de overgang van fundament naar opgaand werk van deze muur, ligt bij de kapel en de Salvator op 4,50 +NAP. De laagdikte van de tufstenen is omstreeks 20 cm bij een onregelmatige lengte. Dat duidt in ieder geval op een datering vóór de 12de eeuw, waarin veeleer stenen van 10 cm dikte worden toegepast. Evenmin lijkt de muur in de 11de eeuw te passen. Uit die periode kennen we in Utrecht namelijk de funderingen en muren van de kapittelkerken. Die funderingen zijn duidelijk anders. Zij bestaan vrijwel uitsluitend uit veldkeien, al dan niet met specie verbonden. Bovendien worden in die tijd tufstenen van opvallende lengte (tot zo'n 50 cm) gebruikt. Voorlopig lijkt een datering van deze muur rond de 10de eeuw het meest aannemelijk. Tevens is geconstateerd dat hij over een kalkstenen sarcofaag ligt die tot een hoogte van 4,40 +NAP reikt. Bij de bouw van de romaanse Salvator zijn beide muren doorbroken: de restanten van de fundering en de uitbraaksleuf van deze kerk liepen er dwars doorheen.
Deze muur eindigt strak tegen een oudere fundering, die, net als de kapel, lijkt te zijn gemaakt van Romeins bouwpuin. In 1935 heeft Vollgraff een tweede, gelijksoortige fundering aangetoond die hiermee parallel liep. Hun aanlegdiepte zou blijkens de gegevens en tekeningen van Vollgraff vrijwel gelijk zijn: omstreeks 3,50 +NAP. Uit een foto uit 1933 kan evenwel worden afgeleid, dat in ieder geval de oostelijke muur enkele decimeters dieper is gefundeerd en bijna tot op het jongste Romeinse loopvlak reikt. De foto suggereert bovendien dat ook hier Romeins bouwpuin is toegepast. De afstand tussen deze funderingen was 7,85 m. Het is naar mijn mening zeer aannemelijk dat dit overblijfselen zijn van de oude St. Salvator. Daarmee zou de hiervoor beschreven, mogelijk 10de-eeuwse muur, de enige fysieke verbinding zijn van de Salvator met de Heilige Kruiskapel. Het is zeer verleidelijk om hierin de hand van Balderik te zien.

Maaiveldhoogten De reconstructie van de maaiveldhoogten in de diverse perioden en de vergelijking daarvan met de hoogte waarop het opgaande werk van de kapel zich bevindt, is van groot belang. We mogen er immers vanuit gaan dat de onderzijde van het opgaande werk vrijwel de maaiveldhoogte ten tijde van de bouw

weerspiegelt. Daarnaast is het aannemelijk dat de oorspronkelijke vloerhoogte binnen de kerken gelijk aan of iets boven het grondoppervlak buiten de kerken heeft gelegen.

Het opgaande werk van de Heilige Kruiskapel begint omstreeks 3,7 m +NAP. Een betrouwbare schatting van de hoogte van het maaiveld aan het einde van de Romeinse periode komt bij de zuidelijke toegangspoort van het castellum op 3,5 tot 3,6 m +NAP. Daarnaast is vastgesteld dat de westelijke muur van het Romeinse hoofdgebouw is omgevallen. Deze muur ligt op een diepte van 3,55 m + NAP. De bovenzijde van de muur ligt op 3,65 +NAP. Bovendien is uit de profieltekeningen en foto's van het onderzoek uit 1938 duidelijk af te leiden dat voor de fundering van een deel van de zuidelijke dwarsarm van de Heilige Kruiskapel van deze omgevalllen muur gebruik is gemaakt. Het hoogste punt waarop een spoor van de verbouwde principia is waargenomen ligt op 3,38 m +NAP.

Het spreekt welhaast vanzelf dat tijdens de opgravingen zowel binnen als buiten de voormalige St. Salvator en de Heilige Kruiskapel begravingen uit diverse perioden zijn aangetroffen. Zij varieerden van eenvoudige bijzettingen, vermoedelijk in houten kisten, via kalkstenen sarcofagen uit één stuk en het type dat is samengesteld uit tufstenen platen, tot gemetselde grafkeldertjes uit de Late Middeleeuwen. De eenvoudige begravingen werden vrijwel allemaal buiten de kerkgebouwen gevonden. Dergelijke begravingen zijn, bij gebrek aan grafgiften, bijzonder moeilijk te dateren. Ook een 14C-datering van de skeletten behoort niet tot de mogelijkheden: het is niet duidelijk waar zij zijn gebleven. Ook verdwenen zijn de kalkstenen sarcofagen die bij de St. Salvator zijn gevonden. Toch zijn het juist deze sarcofagen die ons iets over het toenmalige maaiveld vertellen. Naar tegenwoordig wordt aangenomen, heeft de bovenzijde van dergelijke grafkisten gelijk met, of vlak onder het vloerniveau van de kerk gelegen. Die bovenzijde reikt van 4,1 tot 4,4 m +NAP, waar de onderzijde varieert tussen 3,4 en 3,7 m +NAP. Een probleem is de onduidelijke datering van deze sarcofagen, maar alle exemplaren van dit type die buiten Utrecht zijn gevonden worden gedateerd in de 8ste en 9de eeuw.

Tussen de Heilige Kruiskapel en het aan de westzijde later toegevoegde muurwerk is in 1933 een roodzandstenen sarcofaag gevonden. Deze lag met de bovenzijde vrijwel gelijk met de overgang van fundering naar opgaand werk van de kapel. Het is waarschijnlijk dat deze sarcofaag hergebruikt is en daarom geen betrouwbaar gegeven voor de bepaling van een oud maaiveld is.

Tenslotte dienen hier de samengestelde tufstenen sarcofagen te worden genoemd. Dit type, dat niet alleen bij kapittelkerken maar ook bij de parochiekerk van St. Nicolaas en de Buurkerk (de oudste parochiekerk) zijn aangetroffen, moeten van jonger datum zijn: in Utrecht komen zij vooral in de 11de en 12de eeuw voor. Het ontstaan van de Buurkerk wordt in de 11de eeuw geplaatst. De Nicolaaskerk stamt zeker uit het midden van de 12de eeuw, maar mag misschien nog

in de late 11de eeuw worden gedateerd. Nimmer is bij deze parochiekerken een sarcofaag uit één stuk aangetroffen, in alle gevallen ging het om de uit tufstenen platen samengestelde variant. Dit type sarcofaag werd bij de onderzoeken op het Domplein rondom en binnen de beide kerkgebouwen gevonden. Uit opgravingen is bekend dat dergelijke grafkisten aanzienlijk dieper dan het bijbehorende maaiveld hebben gelegen, iets wat uit de aard van hun constructie ook al volgt. Twee ervan lagen even ten noorden van het koor van de Kruiskapel direct boven elkaar. Een gedeelte van beide sarcofagen bestond uit fragmenten van de zogeheten 'Albiobola-steen', waarop een tot op heden onontcijferde inscriptie voorkomt. De bovenste sarcofaag reikte tot een hoogte van 4,10 +NAP en de onderste tot 3,80 +NAP. Bij een veronderstelling van een begravingsdiepte van zeker 50 cm levert dat, met het grootst mogelijke voorbehoud, voor de 11de of 12de eeuw een bijbehorend maaiveld van zo'n 4,5-4,6 m +NAP op.

Tenslotte vormen de resten van de bepleistering van de Heilige Kruiskapel een aanwijzing over een oorspronkelijk vloerniveau van dit kerkje. Aan de binnenzijde van de zuidmuur van de zuidelijke dwarsarm reikte deze tot een diepte van 4,20 +NAP; aan de binnenzijde van de oostmuur van het koor echter tot 3,95 +NAP. Bovendien heeft het onderzoek van 1993 nog een gegeven ten aanzien van een vloerniveau opgeleverd. Hoewel er, zoals wij reeds zagen, van de noordelijke altaarnis weinig was behouden, troffen we hier waarschijnlijk wel het originele vloerniveau aan op een hoogte van 3,87 +NAP. Dit verschilt niet veel met de onderzijde van de pleistering in het koor. Op basis van deze gegevens willen wij voorlopig de hoogte van de oudste vloer van de Heilige Kruiskapel op 3,90 à 3,95 m +NAP stellen.

Samenvattend kan bij benadering een maaiveldhoogte in de loop der tijden worden geschat.

- In de laatste periode van het castellum ligt dat op 3,50 tot 3,60 +NAP.
- De daaropvolgende tijd is er nauwelijks van enige ophoging sprake geweest: het maaiveld van de verbouwde principia ligt waarschijnlijk op vrijwel gelijke hoogte.
- Het bij de Heilige Kruiskapel behorende maaiveld ligt omstreeks 3,70 +NAP. De hoogte van de vloer van de kapel wordt geschat op 3,90-3,95 +NAP.
- De sarcofagen uit de 8ste en 9de eeuw wijzen op een niveau van 4,10-4,40 +NAP. Misschien dat in de 10de eeuw gerekend mag worden met een vrijwel vergelijkbare hoogte: 4,50 +NAP; de 'verbindingsmuur' tussen kapel en Salvator duidt in die richting.
- Op basis van de samengestelde tufstenen sarcofagen is voor de 11de en 12de eeuw een loopvlak van minimaal 4,50-4,60 aannemelijk.

Identificatie: argumenten en gegevens

Is het mogelijk om met de nieuwe gegevens de Heilige Kruiskapel te identificeren met het kerkje van Willibrord? Achtereenvolgens zullen de historische (de geschreven bronnen), de archeologisch-stratigrafische, de bouwkundige en topografische en de natuurwetenschappelijke argumenten de revue passeren.

Schriftelijke bronnen en gegevens De historische bronnen geven geen duidelijk antwoord over de stichtingsdatum van de Heilige Kruiskapel. De eerste keer dat in de schriftelijke bronnen de naam 'Heilige Kruiskapel' voorkomt is in 1105. Een datering voor de kapel in de 10de eeuw kwam wellicht mede tot stand op basis van een Karolingische scherf die binnen het koor van de kapel in een grote kuil werd gevonden. Een nauwkeurige beschouwing van de originele veldtekeningen en foto's heeft echter geen direct verband kunnen aantonen met de kapel. Het is wel zeker dat deze ingraving in later tijd heeft plaatsgehad: juist binnen kerken is ten gevolge van de vele begravingen de bodem sterk geroerd geraakt.
Er bestaat nauwelijks discussie over het feit dat Willibrord aan het einde van de zevende eeuw een kerkje herbouwde op de plaats waar er reeds eerder een had gestaan. Bovendien bouwde Willibrord een tweede kerk: de St. Salvator. Pas in 922, na de invallen van de Vikingen, keerde er weer een bisschop, Balderik, naar Utrecht terug. Hij herstelde de door de Noormannen zwaar beschadigde kerken en bouwde muren met hun verdedigingswerken, een brug en poorten. Met die muren is de ommuring van het Romeinse fort bedoeld. Daarnaast heeft deze bisschop een begin gemaakt met de splitsing van de kapittels van St. Maarten en St. Salvator. Bovendien besloot hij dat vanaf dat moment de bisschoppen niet meer in de St. Salvator maar in de St. Maarten zouden worden begraven. Voorts is bekend dat hij een aantal relieken wist te vergaren, die alle in de Maartenskerk werden ondergebracht. Het zijn tekenen die erop duiden dat Balderik de St. Maarten een hogere status wilde verlenen.
Het kapittel van St. Salvator wilde zich op zijn beurt van St. Maarten onderscheiden. Eén van de heiligen die binnen St. Salvator in hoog aanzien stond was Odulphus. Hij was kanunnik van St. Salvator en zou omstreeks 865 zijn overleden. Er bestaat onzekerheid over de plaats waar Odulphus is begraven: volgens sommigen zou dat in de Heilige Kruiskapel zijn gebeurd. Het feit dat jaarlijks een memoriedienst voor deze heilige in de Kruiskapel werd gehouden zou daar op wijzen. Maar er is nog een andere aanwijzing voor de status die de Heilige Kruiskapel moet hebben gehad. In een oorkonde uit 1294 staat dat de kapel behoort tot het kapittel van St. Salvator en van daaruit bediend en beheerd wordt. Bovendien, en dat is opmerkelijk, hebben naast de kanunniken van St. Salvator die van St. Maarten het recht om zich in de kapel te laten begraven. Zou dit recht misschien zijn terug te voeren tot de tijd dat deze kapittels nog niet waren gesplitst? Zo ja, dan zou dit sterk pleiten voor een identificatie van de kapel als het oude St. Maartenskerkje.

Archeologisch-stratigrafisch De overbouwing van de zuilbases toont aan, dat het stenen Romeinse hoofdgebouw na het vertrek van de Romeinen is verbouwd. Een scherpe datering voor die verbouwing kan niet worden gegeven. De rommelige wijze waarop haar fundering tot stand is gekomen, duidt zeker niet op Romeins

werk. De fundering van de verbouwing moet echter ouder zijn dan de bouw van de kapel, omdat een deel ervan doorsneden wordt door de fundering van het koor van de kapel. Hoe lang dat hoofdgebouw nog in gebruik is geweest, is een vraag die wel nimmer precies zal worden beantwoord. Het gegeven dat een deel van de kapel direct op de omgevallen westmuur staat, doet evenwel vermoeden dat een aanzienlijk deel nog lange tijd overeind heeft gestaan.
De fundering van de kapel bestaat uit Romeins afbraakpuin dat in een funderingssleuf is gestapeld. Op één plaats werd deze wijze van funderen onderbroken, omdat daar een deel van de zuidelijke arm direct op de omgevallen westelijke muur van de principia is gebouwd. Daarmee wordt enerzijds een groot tijdsverloop tussen het teloor gaan van de principia en de bouw van deze kleine kerk minder waarschijnlijk, anderzijds kan het een vingerwijzing zijn naar de voorganger van deze kerk. In ieder geval mogen we ervan uit gaan dat ten tijde van de bouw van de kapel de resten van de principia nog duidelijk zichtbaar zullen zijn geweest. Onder de omgevallen muur zijn twee scherven gevonden die in de 4de of 5de eeuw moeten worden gedateerd. In die tijd zal dus nog een aanzienlijk deel van de principia overeind hebben gestaan.
Ook de gereconstrueerde maaiveldhoogten wijzen op een vroege datering van de kapel. Een datering in de 10de eeuw is veel minder aannemelijk, omdat het maaiveld dat bij de kapel hoort zich op een vermoedelijke hoogte van 3,7 +NAP bevindt. Het maaiveld uit de 11de en 12de eeuw lag, zoals wij zagen, op ongeveer 4,5 +NAP. Dat zou betekenen dat in twee eeuwen tijd het terrein van de Salvator en de kapel met ongeveer 80 cm zou moeten zijn opgehoogd. Daartoe ontbreken tot nu toe de aanwijzingen. Het zou bovendien betekenen dat de kalkstenen sarcofagen, die vermoedelijk in de 8ste en 9de eeuw moeten worden gedateerd, ruim boven het 10de-eeuwse maaiveld zouden hebben uitgestoken. Dit nu lijkt eveneens onwaarschijnlijk.

Bouwkundig en topografisch Binnen de plattegrond van de gotische Maartenskerk is tot nu toe niets gevonden dat geïdentificeerd zou kunnen worden met de vroeg-middeleeuwse voorganger van deze kerk. De oudste sporen met een christelijke signatuur op het Domplein wijzen juist naar de Heilige Kruiskapel en de St. Salvator.
Het is opmerkelijk dat de Kruiskapel zich gedeeltelijk bevindt op de plaats van het hoofdgebouw van het Romeinse fort: de principia. De principia was het belangrijkste gebouw binnen de muren van het fort. Zij had een binnenplaats (atrium), alwaar zich een waterput bevond. Het koor van de Heilige Kruiskapel ligt op de plaats van die waterput, die overigens in de Vroege Middeleeuwen reeds was dichtgegooid. Het komt vaker voor dat in de Vroege Middeleeuwen een kerk verrijst op een plaats die in de Romeinse tijd van bijzonder belang was.
De oorspronkelijke plattegrond van de Heilige Kruiskapel is meestal beschouwd

als een kerk met twee transeptarmen. De geringe afmetingen doen echter eerder denken aan een porticus: een bescheiden uitbouw, voorzien van een eenvoudig zadeldak. Juist onder de oudste Angelsaksische kerken komen dergelijke eenvoudige zaalkerkjes voor, die aan weerszijden een porticus hebben en die bovendien in het bezit zijn van een rechthoekig koor. Degelijke kerken worden zeker in de gehele 8ste eeuw nog gebouwd.
Bovendien moet worden opgemerkt dat de grootte van het koor van de Heilige Kruiskapel ten opzichte van het schip opvallend is: de lengte is vrijwel de helft van die van het schip. Dit wijst wellicht op een collegiaal (= kapittel) gebruik.
Mijns inziens duidt ook het uitsluitend hergebruik van Romeins bouwmateriaal en de wijze van funderen op een hoge ouderdom van de kapel.
Tijdens het onderzoek door Vollgraff in 1934 en 1935 zijn, zoals wij zagen, ter plaatse van de St. Salvator funderingsresten waargenomen die tot een oudere (preromaanse) fase van deze kerk moeten behoren. Er lijkt een grote overeenkomst met de resten van de Heilige Kruiskapel te bestaan. Het gebruikte materiaal en het feit dat de funderingen tot op het Romeinse niveau reiken duidt daarop. Bovendien ligt de as van dit oude bouwwerk gelijk met die van de latere Salvator.
De oriëntatie van het Romeinse hoofdgebouw, de Heilige Kruiskapel en de St. Salvator (zowel de oudere periode alsook de romaanse kerk) is vrijwel parallel. Dat kan niet gezegd worden van de romaanse en gotische St. Maarten: zij komen onderling wel overeen maar wijken duidelijk af van de eerste drie. Zien wij hier enerzijds een aanwijzing dat de voorganger van de Heilige Kruiskapel een - mogelijk verbouwde - principia kan zijn geweest, anderzijds duidt het wellicht op een gelijke hoge ouderdom van kapel en St. Salvator.
Op het Domplein zijn in het plaveisel de omtrekken aangegeven van de St. Salvator, de Heilige Kruiskapel en van het verdwenen schip van de gotische Dom. Van deze kathedraal èn van de St. Salvator is bekend dat zij in de loop der tijd verbouwd en vergroot zijn. Wat nu zo opmerkelijk is, is dat men daarbij altijd zorgvuldig de Heilige Kruiskapel heeft ontzien. Aangezien de kapel op het grondgebied van Salvator lag, is dat voor de Dom voor de hand liggend. Het blijft echter verwonderlijk dat indien deze gotische kerk zou zijn voltooid, zij deels op het grondgebied van Salvator zou hebben gelegen. Het lijkt erop dat men de Heilige Kruiskapel als oud en eerbiedwaardig heeft ervaren.

Natuurwetenschappelijke dateringen Wij zagen reeds dat de 14C-bepalingen van de houtskool die in de mortel werd aangetroffen, duiden op een datering zoals die door Van Giffen is voorgesteld. Een datering tussen 888 en 982 wijst onmiskenbaar naar een bouw door Balderik (917-976). De vroeg-middeleeuwse scherf die in de fundering van de kapel is gevonden sluit een dergelijke datering niet uit. Alle andere gegevens wijzen mijns inziens echter op een veel hogere ouderdom van de kapel. Het probleem is levensgroot: zijn de interpretaties van de

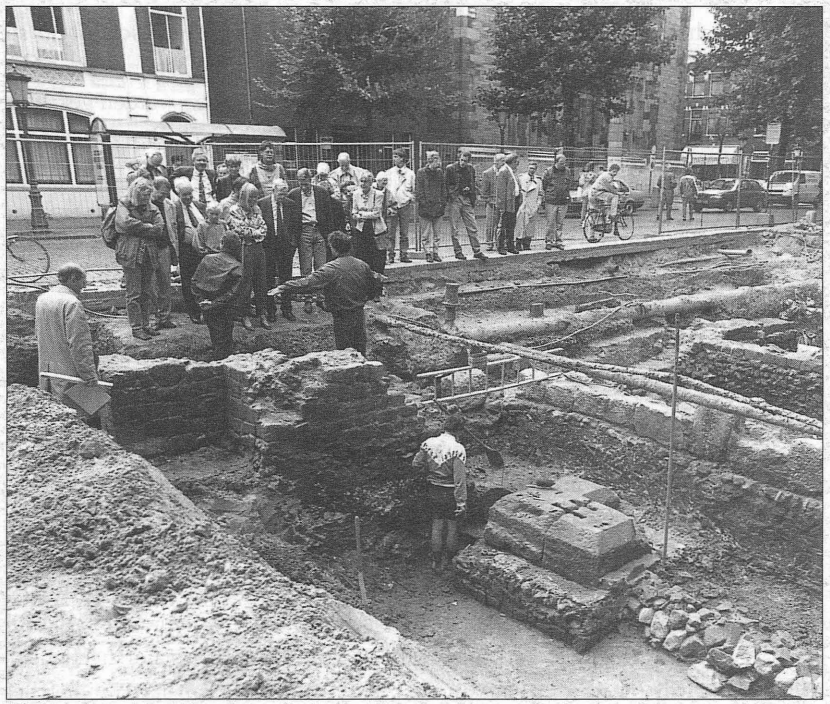

De opgraving trok vele bezoekers. Vooraan rechts zijn duidelijk de inkepingen te zien, waar de kram heeft gezeten waarmee de Romeinse stiep bij elkaar werd gehouden.

archeologisch-historische gegevens onjuist of kloppen de schijnbaar spijkerharde koolstofdateringen niet? Het is bekend dat in de 8ste en 9de eeuw de referentiecurven, waaraan radioactieve koolstofbepalingen worden gekalibreerd, een zeer grillig verloop hebben. Regelmatig vinden bijstellingen plaats.

Conclusies

Willibrord herbouwde een verwoest kerkje dat door Dagobert, of wellicht door een van diens voorgangers was gesticht. Wat moeten we ons bij dat kerkje voorstellen? Er zijn archeologische argumenten om aan te nemen dat het oudste Utrechtse kerkje heeft bestaan uit een verbouwde(?) Romeinse principia. Direct op dit verbouwde en later verwoeste hoofdgebouw verrees de Heilige Kruiskapel: een eenvoudige zaalkerk met twee bescheiden dwarsarmen en een naar verhouding opvallend groot rechthoekig koor. Met uitzondering van de 14C-dateringen pleiten mijns inziens alle hiervoor gepresenteerde aanwijzingen en gegevens voor een bouw ten tijde van Willibrord. Als de natuurwetenschappelijke dateringen echter juist zijn, zou bisschop Balderik de bouwheer zijn. Hij zou dan een geheel nieuw kerkje, naar een verouderd model, hebben gebouwd, op de plaats van een verwoeste voorganger. De schriftelijke bronnen zeggen dat hij de twee zwaarbeschadigde kerken van St. Maarten en St. Salvator heeft hersteld: van nieuwbouw wordt niet gesproken, ook niet van een kapel. Bovendien besloot Balderik om de Maartenskerk tot begraafplaats van de bisschoppen te verheffen. De kleine kapel lijkt daar niet mee in overeenstemming, al wordt zij vaak als grafkapel beschouwd.

Wij zagen dat er ten zuiden van de Kruiskapel twee parallelle funderingen zijn gevonden die tot een voorganger van de romaanse St. Salvator zullen hebben behoord en die uit dezelfde periode kunnen stammen als de kapel. Het zijn de oudste bouwsporen die binnen de Salvator zijn aangetroffen. Dat gegeven maakt het naar onze mening eveneens onwaarschijnlijk om in de Heilige Kruiskapel de herstelling van dat kerkje door Balderik te zien. Bovendien is het om die reden niet waarschijnlijk dat de kapel vereenzelvigd mag worden met een oudere St. Salvator.

Maar ook de relatieve chronologie, zowel van de gereconstrueerde maaiveldhoogten als ook van het ten westen en ten zuiden van de kapel aangetroffen muurwerk zou bij een datering in de 10de eeuw ernstige problemen opleveren. Bovendien ontstaat dan een groot probleem ten aanzien van de maaiveldhoogte die bij de sarcofagen uit de 8ste en 9de eeuw moet hebben behoord: het loopniveau zou dan in de 10de eeuw zeker een halve meter lager hebben gelegen. Dit nu lijkt onwaarschijnlijk.

Wanneer wij echter uitgaan van een stichting aan het eind van de 7de of begin van de 8ste eeuw, zijn alle argumenten en gegevens logisch verklaarbaar. De chronologie en de gelijke plaats van het Romeinse hoofdgebouw, de verbouwing

daarvan en de kapel is dan geen probleem, net zomin als het in de verschillende perioden gebruikte bouwmateriaal en de wijze waarop dat is toegepast. Dit geldt eveneens voor de muren ten westen van de kapel en die van St. Salvator. De vorm van de kapel, met zijn opvallend groot koor wijst enerzijds ook op een vroege datering, anderzijds wellicht op een collegiaal gebruik.
Maar ook in de ontwikkeling die heeft plaatsgehad waardoor de Maartenskerk veel belangrijker werd dan de Salvator, een streven waarmee Balderik was begonnen, past de Kruiskapel als oude Maartenskerk zonder moeite. Het gegeven dat de kapel op het grondgebied van Salvator lag is daar niet mee in tegenspraak. Juist ook dit gegeven gecombineerd met de eenvormige constructiewijze van de oudste funderingen binnen de St. Salvator enerzijds en die van de kapel anderzijds duidt erop dat wij hier met de twee oudste kerken van Willibrord hebben te maken.
Vooralsnog menen wij dan ook, ondanks de tegenspraak van de koolstofdateringen, dat de Heilige Kruiskapel het kerkje is dat Willibrord (her)bouwde en (opnieuw?) aan St. Maarten wijdde. Dat impliceert evenwel dat het patrocinium van St. Maarten te eniger tijd moet zijn overgegaan op een nieuw gebouwde kerk. Het lijkt niet ondenkbaar dat Balderik, die lange tijd aan het bewind is geweest, ook hierin de hand heeft gehad. Zoals wij zagen is ten westen van de kapel muurwerk gevonden dat zeer goed uit de tiende eeuw zou kunnen stammen. Zou dit een glimp kunnen zijn van Balderiks St. Maarten?

UTRECHT ❖ Minrebroederstraat 17 C.A.M. VAN ROOIJEN

Tijdens de verbouwingswerkzaamheden aan het pand Minrebroederstraat 17 werd een kelder uitgegraven. De manier waarop de ontgronding plaatsvond was heel bijzonder. Aan de buitenzijde van het gebouw werd een gat, tot op het gewenste niveau, gegraven. In dit gat werd een `bobcat' - een kleine shovel - neergelaten die de uiteindelijke kelder moest uitgraven. De bobcat kon namelijk precies onder de - recente - spaarboogfundering door rijden, en zo binnen het gebouw komen.
Deze manier van ontgraven bleek het doen van archeologische waarnemingen zeer te bemoeilijken. Profielen zijn niet te zetten en de vlakken dienden als rijvloer voor de bobcat. Kortom, archeologisch was er niet veel te zien.
Op verschillende plaatsen kwamen funderingen van kloostermoppen in het zicht, die bij de voorgaande bouwfasen van het huis aan de Minrebroederstraat hoorden. De verschillende muurstompjes boden echter weinig houvast voor een goede reconstructie.
Verder kwamen vooral mest-, veen- en grondlagen in het zicht, die op aanplempingen wijzen. Uit de grondlagen kwamen veel 13de- en 14de-eeuwse scherven te

Minrebroederstraat 17. Het terrein waar de ontgrondingswerkzaamheden werden verricht is gearceerd weergegeven.
Tek. C.A.M. van Rooijen

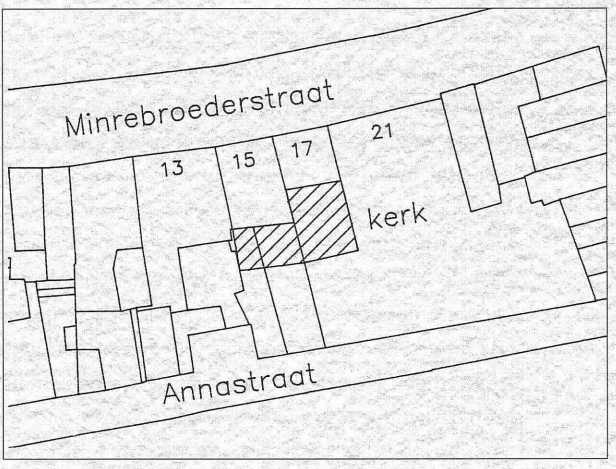

De opgraving in de oude Hortus Botanicus.

voorschijn; ook een stuk van een leren schoen uit die periode werd aangetroffen. Men moet in die periode enorme hoeveelheden grond hebben aangevoerd om het maaiveld op te hogen. Dit is in Utrecht - en in veel andere middeleeuwse steden - een regelmatig voorkomend verschijnsel dat bij veel opgravingen aangetroffen wordt.
In de onmiddellijke nabijheid van deze `opgraving' waren de ophogingslagen al eerder geconstateerd. Zowel bij het Oudkerkhof als in een proefputje dat A.E. van Giffen in 1949 in de Annastraat groef, werd dit soort ophogingen gevonden.
In de beschreven grondlagen zijn ook enkele kleine en één grote paal aangetroffen. Vermoedelijk moeten we bij dit houtwerk niet denken aan bebouwing in de vorm van huizen, maar veeleer aan grondkeringen. Ook bij Domplein 4 en in het Oudkerkhof zijn zulke grondkeringen gevonden. Ze dienden om de grond, die blijkbaar in gedeelten werd gestort, op zijn plaats te houden.
Al deze grondophogingen tussen - grofweg - het Domplein en de Minrebroederstraat, waren nodig om de gevolgen van de overstromingen aan het eind van de 12de eeuw te herstellen. Vermoedelijk zijn bij deze overstromingen de oevers van de Rijn aan de noordzijde van het Domplein weggeslagen en is de geul diep uitgesleten. Na de overstroming is men begonnen met het dichtgooien van de geul, veelal met veen en mest.
Over de grond en bewoningslagen die onder de aangelegde keldervloer liggen, is niets bekend geworden: zij zijn niet in het zicht geweest. Wat onder die vloer zit blijft voor de toekomstige generaties bewaard.

UTRECHT ❖ Nieuwegracht / Hortus Botanicus C.A.M. VAN ROOIJEN

De korte opgraving in de tuin van de oude Hortus Botanicus, noodzakelijk vanwege de aanleg van een vijver aldaar, leverde enkele interessante gegevens op. Het gaat daarbij met name om sporen uit de Romeinse periode en de daarmee samenhangende stratigrafie.
De ondergrond bestaat uit klei- en (voornamelijk) zandafzettingen die tot een hoogte van 170 cm +NAP reiken. Op deze natuurlijke afzettingen ligt een laag grijzig zand/zavel met daarin 'oerpijpjes' die gevormd zijn in oude wortelkanaaltjes die bij dit niveau horen. Vanuit deze oude vegetatielaag, waarin nogal wat scherven Romeins aardewerk zaten, zijn een greppel en enkele kuilen ingegraven die ook Romeins materiaal bleken te bevatten. Een nauwkeurige datering van het materiaal heeft nog niet plaats gevonden, maar het lijkt erop dat hier sporen van een 2de-eeuwse nederzetting zijn aangetroffen.
Na de Romeinse periode is het gebied lange tijd niet bewoond geweest. Dat blijkt vooral uit een pakket van circa 40 cm klei dat bovenop de Romeinse vegetatie-

horizont is afgezet. In deze klei zijn enkele kuiltjes ingegraven, waarvan de oudste 11de/12de-eeuws is. Verder zijn er geen vermeldenswaardige sporen gevonden, wat aangeeft dat dit terrein altijd weinig intensief is gebruikt.
Afsluitend kan geconcludeerd worden dat (in de buurt van) de oude Hortus Botanicus een inheems Romeinse nederzetting moet hebben gelegen. Deze woonplaats lag bovenop een oude stroomrug, die door de hoge ligging een goede woonplaats bood. Vervolgens is over het Romeinse niveau heen een dik kleipakket afgezet, een sedimentatieproces dat in ieder geval in de 11de eeuw, maar vermoedelijk eerder, afgerond moet zijn geweest.

UTRECHT ❖ Oudegracht 137 - 167 C.A.M. VAN ROOIJEN EN B. KLÜCK

In de loop van 1991 en 1992 vonden in verschillende kelders aan de Oudegracht kleine archeologische opgravingen plaats. Alle kelders liggen aan de zuidzijde van de gracht tussen de Bakker- en de Stadhuisbrug. De onderzoekjes waren nodig omdat de (werf)kelders in toenemende mate actief in gebruik worden genomen. Daarbij worden vaak verbouwingen en afgravingen uitgevoerd. Door de aard der - soms illegaal uitgevoerde - werkzaamheden is het vaak moeilijk daarbij naar behoren archeologische waarnemingen te doen.
Omdat het hier om kleine projecten met een duidelijke samenhang gaat, worden de resultaten ervan hier in één verslag gepresenteerd.

Twee vragen stonden bij deze onderzoeken centraal. Ten eerste: is de gracht hier ter plaatse van natuurlijke oorsprong of is hij gegraven? Er wordt algemeen van uitgegaan dat het deel van de Oudegracht tussen de Stadhuisbrug en de Bakkerbrug een deel van de rivier de Rijn is. Dat zou dan in de sedimentatielagen te herkennen moeten zijn.
Bij de opgraving ter plaatse van de nieuwbouw van de HEMA in 1976/77 werd aangetoond dat de natuurlijke zandlagen vanaf de gracht in de richting van de Steenweg oplopen. Dat verschijnsel wijst op de aanwezigheid van een oeverwal. In de te onderzoeken kelders bestond wellicht de mogelijkheid deze lagen wat dichter bij de gracht te bekijken.
Ten tweede: waar heeft de middeleeuwse wijk Stathe gelegen en hoe zag die eruit? In 1976/77 werd - vermoedelijk in de onderste grondlagen - een fragment van een met schelpen verschraalde, Karolingische kogelpot gevonden. Misschien kon nu weer materiaal uit die vroege periode gevonden worden.
Natuurlijk kregen ook andere onderwerpen de nodige aandacht, zoals de aanwezigheid en datering van resten van middeleeuwse huizen en kelders langs de gracht.

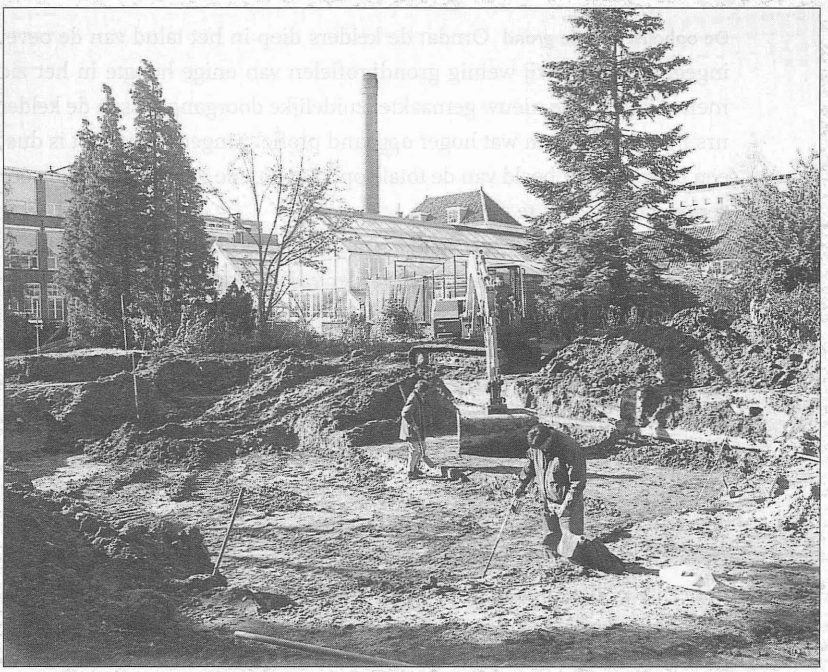

Er werden slechts weinig vondsten gedaan.

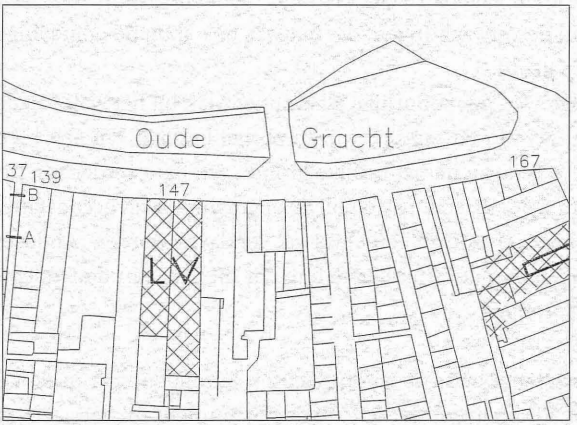

Plattegrond van Oudegracht 137-167, gebaseerd op de kadastrale minuut van 1832. De verschillende plaatsen van onderzoek zijn gearceerd weergegeven. L: Leeuwenbergh, V. Valckendael. Tek. C.A.M. van Rooien.

De opbouw van de grond Omdat de kelders diep in het talud van de oeverwal zijn ingegraven, zijn vrij weinig grondprofielen van enige hoogte in het zicht gekomen. Alleen in de nieuw gemaakte, zuidelijke doorgang tussen de kelders van de nrs 137 en 139 is een wat hoger opgaand profiel aangetroffen. Het is dus moeilijk een betrouwbaar beeld van de totale opbouw van de grond uit de tijd vóór het graven van de kelders te geven.
De ondergrond van de werfkelders van nrs 137 en 139 bestaat uit vette, weke klei. In kelders onder de huizen - dus verder van de gracht af - wordt de grond zaveliger. Op deze natuurlijke afzettingen ligt een vegetatieniveau, dat zich slecht laat dateren. Op dit voormalige maaiveld is een laag klei van ca 50 cm dikte gestort. Op die laag werden minstens zeven vloerniveau's aangetroffen. Omdat geen dateerbaar materiaal in deze vloerlagen werd gevonden, blijft ook het bepalen van hun ouderdom giswerk. Op het pakket met vloeren bevonden zich opnieuw ophogingslagen. Uiteindelijk zijn daarbovenop de tegenwoordige huizen gebouwd en de kelders erin ingegraven.
In de kelder van Oudegracht 147-149 konden de rivierafzettingen in een vlak onder de keldervloer bestudeerd worden. Dit laaggelegen vlak liet - met een bijbehorend profieltje - golvende rivierafzettingen zien. Gezien de hoogte waarop deze afzettingen gevonden werden, kan dit op de aanwezigheid van een brede oeverzone van de rivier wijzen.
In de kelders van Oudegracht 167 (Openbare Bibliotheek), die verder van het water afliggen, ligt de natuurlijke ondergrond aanzienlijk hoger, nl op ca 2,00 m +NAP. Hoewel de bovenkant van de natuurlijke afzetting niet meer aanwezig was, valt deze toch te schatten. Van enkele - vroeg-middeleeuwse? - paalgaten, die in de natuurlijke ondergrond waren ingegraven, was de bodem nog net zichtbaar. Op basis daarvan kan de hoogte van de natuurlijke afzettingen op ca 2,00 m +NAP geschat worden. Dat de rivierafzettingen vanaf de gracht zó sterk oplopen, lag in de lijn van de verwachtingen: dat feit was ook al bij de opgravingen onder de HEMA geconstateerd.
De geringe hoogte van de natuurlijke afzettingen vlak bij het water in de kelders van Oudegracht 137-139 en 147-149 wijzen op het bestaan van een brede oeverzone. Het hogere peil van de natuurlijke grondlagen dat - verder van het water - in de kelders van Oude Gracht 167 en bij de opgraving HEMA geconstateerd werd, kan door de aanwezigheid van een oeverwal verklaard worden. Al deze waarnemingen bevestigen dus de veronderstelling dat dit deel van de Oudegracht van natuurlijke oorsprong is.

Stathe Zeer spaarzame oude bewoningssporen bevonden zich in de kelder van Oudegracht 167. Daar werd in een laag met humeus materiaal - naast wat Romeins aardewerk - een scherf van 9de-eeuws Badorf aardewerk gevonden. Verder kwam uit een paalkuil wat ander vroeg-middeleeuws materiaal tevoor-

schijn. Dit moeilijk te dateren aardewerk zal ergens tussen de 6de en 8de eeuw gemaakt zijn.
Wel wijzen deze summiere restanten op de aanwezigheid van bewoning in de Vroege Middeleeuwen op een plaats die tot in de 13de eeuw onder de naam Stathe bekend was. Door de aanleg van kelders in de 14de eeuw zijn verdere gegevens vergraven, waardoor het moeilijk blijft greep te krijgen op de indeling en de bebouwing van Stathe.
Des te frustrerender was het onderzoek in de kelders van Oudegracht 147-149. Daar werd illegaal de bestaande kelder naar achteren uitgebreid. Op het moment dat dit werk werd stilgelegd, waren daar verschillende bewoningsniveau's met vloeren en haardplaatsen in het zicht. Ook de palen en het aardewerk die daar te zien waren, wezen op intensieve bewoning. Helaas was het wegens de veiligheidsrisico's niet mogelijk een en ander verder te onderzoeken. Hierdoor werd - paradoxaal genoeg - een niet gewenste kans tot een gedwongen gemiste kans.
Het is dus van het grootste belang dat - ondanks de grote economische druk die er in het gebied van Stathe heerst - alle ingrepen ter plaatse, hoe klein ook, archeologisch zeer nauwkeurig begeleid worden. Het zijn de laatste kansen om nog iets te weten te komen over de oudste handelsnederzetting van Utrecht, die zich van de Vroege Middeleeuwen tot heden tussen de Steenweg en de Oudegracht bevonden heeft.

De Lauwersteeg Deze tussen de huizen Oudegracht 137 en 139 gelegen steeg is aan de zijde van de gracht overbouwd. Vanaf de gracht is duidelijk te zien dat nr 139 over de steeg heen tegen nr 137 (HEMA) is aangebouwd. Ook onder de grond is dit verschijnsel te herkennen: de kelder van 139 is onder de steeg tegen die van 137 aangezet. Achter de overbouwing is ook ondergronds het steegje weer herkenbaar. Daar bevindt zich namelijk onder de Lauwersteeg tussen twee kelders nog een stuk ongestoorde grond van 1,30 m breed.

Het voormalige huis Leeuwenbergh De kelders van dit pand, dat tegenwoordig het westelijke deel van Oudegracht 147 vormt, zijn in 1987 bouwhistorisch onderzocht. Het oostelijke deel van nr 147 was vroeger het wat jongere huis Valckendael. In 1987 werd in de westelijke keldermuur van Leeuwenbergh een waarschijnlijk vroeg 13de-eeuwse fundering op spaarbogen gevonden. De latere keldermuur was tegen de bogen aangezet.
Bij het maken van een verbinding tussen de kelders van Leeuwenbergh (nr 147) en Oudegracht 145 werden de keldergewelven en de ertussen liggende funderingen doorbroken. In de zo ontstane doorsnede was te zien dat de oorspronkelijke fundering van Leeuwenbergh van tufsteen is gemaakt. De oudste fase van Leeuwenbergh kan daarom in de vroege 13de eeuw of wellicht de late 12de eeuw gedateerd worden.

In de 14de eeuw besloot men onder het huis een kelder aan te leggen met een uitgang - via een werfkelder - naar de gracht. Het gewelf van de kelder werd deels tegen de oude funderingen aangebouwd, maar omdat de nieuwe fundamenten dieper dan de oude kwamen te liggen, ondermetselde men de tufstenen muur met kloostermoppen. Deze ondermetseling werd met het tongewelf in verband gemaakt, zodat er een degelijke constructie ontstond. Later werd in nr 145 ook een kelder aangelegd, die tegen de verdiepte fundering van Leeuwenbergh aangebouwd werd.

De kelders onder Oudegracht 167 Tijdens de opgravingen onder het gebouw van de Openbare Bibliotheek zijn restanten van funderingen van 13de- en 14de-eeuwse huizen gevonden. Deze huizen waren op de huidige Choorstraat georiënteerd. In deze straat stonden in de Middeleeuwen huizen van rijke burgers. Drie van deze huizen zijn in de 19de eeuw samengevoegd voor het warenhuis `De Zon'. De kelders zijn daarbij intact gebleven. Die zijn pas in de jaren '30 van deze eeuw gesloopt en tot één grote kelder voor de nieuwbouw van V&D gemaakt.
Van een van de oude kelders zijn de muren en de vloer teruggevonden. Deze kelder stond in verbinding met de werfkelder die onder de Stadhuisbrug aan het water grenst. Van de andere twee huizen zijn restanten van de funderingen en van een gemetseld riool aangetroffen.

Voorwerpen Zoals in het voorgaande al vermeld is, zijn bij de drie onderzoeken weinig voorwerpen te voorschijn gekomen. Een fragment van een 16de-eeuwse haardsteen met het wapen van Karel V erop is een van de meer interessante vondsten.
Ronduit sensationeel is de vondst van een groot deel van een kalkstenen schouwfries dat tussen ca 1480 en 1500 in het atelier van Adriaen van Wesel in Utrecht gemaakt is. Dit als afdekplaat van een riool in de kelder van Oudegracht 147 gebruikte fragment werd in twee delen uit een afvalcontainer gered door de heren A. Agterberg en Z. de Graaf van de gemeentelijke Reinigingsdienst. Zij stonden de stukken af aan museum Het Catharijneconvent, dat aan Paulus Reinhard de kostbare conservering opdroeg. De steen was namelijk ernstig door rioolslib aangetast.
De twee fragmenten vormen samen de helft van een schoorsteenfries. De vroegere centrale voorstelling (nu links) stelt de heilige kluizenaar Antonius Abt (Egypte, ca 251-356) voor. Hij wordt omgeven door vier duivels, die hem van zijn boeiende lectuur proberen af te leiden. Aan zijn voeten is een varkentje - een van de symbolen van Antonius - te zien.
Rechts figureren - net als de heilige in een omlijsting van een omgebogen tak - een wildeman en een wildevrouw. Zij dienen als schildhouders voor een nu blanco wapenschild, dat eens met het wapen van de eigenaar beschilderd zal zijn geweest. De vier gaatjes zijn (later?) voor het bevestigen van een metalen kande-

Fragment van een haardsteen uit de puingrond van de kelder van Oudegracht 167. Het wapen van Karel V met de aderlaar, de zuilen van Hercules en de wapenspreuk Plus Ovltre zijn herkenbaar.

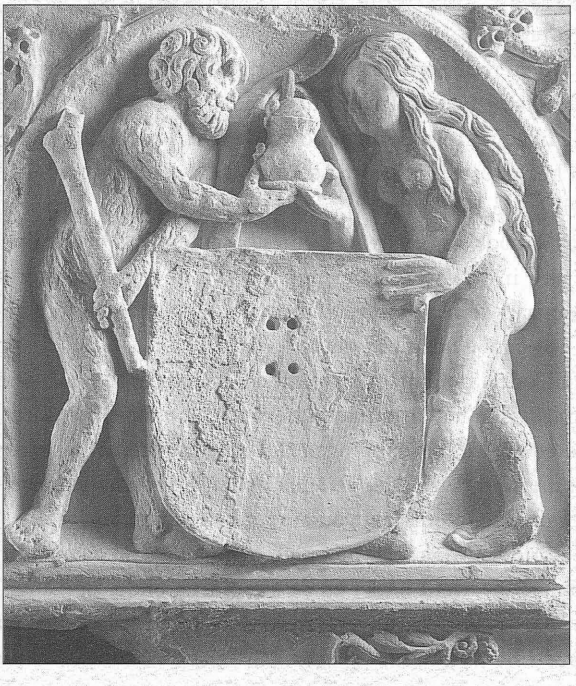

Fragment van de kalkstenen schouwfries uit de kelder van Oudegracht 147 na conservering.

laar gemaakt. Door de riem waaraan het schild is opgehangen, reikt de vrouw de man een tinnen kan aan. De wildeman heeft een geweldig dijbeen als knots in zijn hand.
Onder de ranken tussen de beide voorstellingen is een T-kruis of St Antoniuskruis aangebracht.

UTRECHT ❖ Predikherenkerkhof C.A.M. VAN ROOIJEN

In 1993 vond de eerste van drie opgravingscampagnes aan het Predikherenkerkhof/ Korte Lauwerstraat plaats. Tegelijkertijd werd er in de omringende gebouwen uitvoerig bouwhistorisch onderzoek naar de resten van het Predikherenklooster gedaan.

Zoals vooraf werd verwacht is een groot deel van de oude kloostergang opgegraven, waarmee een aanzienlijke uitbreiding aan de tot nu toe bestaande kennis omtrent het klooster werd verkregen. Het gaat hier voornamelijk om een uitbreiding van de kloostergang die in de 16de eeuw bij een grootscheepse verbouwing van het klooster is gerealiseerd. Niettemin werd ook een stukje van de romaanse kloostergang gevonden. Dit beperkte zich echter tot wat losse vondsten en een in de hoek bewaard gebleven zuiltje met basement dat het kruisribgewelf van de gang heeft gedragen.
Onder de vloer van de 16de-eeuwse kloostergang werden diverse begravingen en twee gemetselde grafkisten gevonden, die omdat ze niet door het bouwplan bedreigd werden intact werden gelaten. Boven de vloer lag het puin dat vrijkwam bij de sloop van het klooster dat in 1583 door de stad werd verkocht. In het puin bevond zich een grote hoeveelheid, soms nog beschilderde, bouwelementen. Opmerkelijk was dat ook nog een 16de-eeuws basement van het kruisribgewelf, beschilderd en wel, in situ werd aangetroffen. Van de oude kloostertuin werd alleen, evenwijdig aan de muur van de kloostergang, een stenen randje aangetroffen dat ooit een perkje heeft begrenst.
Van een aanzienlijk deel van het terrein buiten het klooster bleek de ondergrond vergraven te zijn. Gezien het opvulmateriaal van veen en klei met aardewerk uit de 11de tot 13de eeuw, zal het opbrengen in die laatste eeuw hebben plaatsgevonden. Op het niet vergraven deel, feitelijk onder het hierna te bespreken stenen huis, bleken diverse interessante oude sporen bewaard te zijn.
Parallel aan de Korte Lauwerstraat, op enige meters afstand daarvan, werd een sloot aangetroffen. Deze werd haaks op de stroomrug onder de Lange Lauwerstraat gegraven. Aardewerk daarin dateert de sloot in de 11de/12de eeuw. Over deze dichtgegooide sloot heen zijn sporen van een, gezien het aardewerk, laat 13de-eeuws houten huis aangetroffen. Hiervan resteerden alleen een enkele

Tekening van de belangrijkste opgegraven structuren. De kloostergang is gearceerd weer gegeven. A: de 11de/12de-eeuwse sloot; B: haardplaats van het laat 13de-eeuwse houten huis; C: stenen huis van rond 1300.

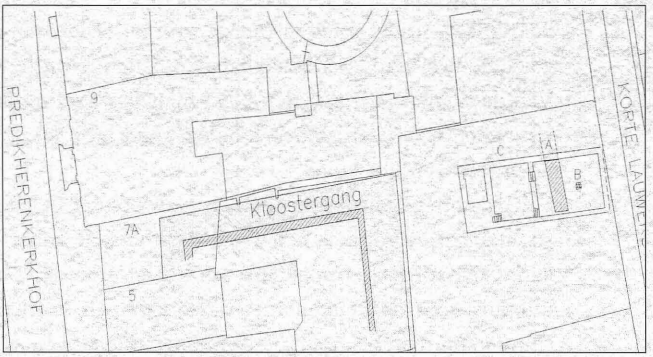

Romaans zuiltje in de hoek van de kloostergang.

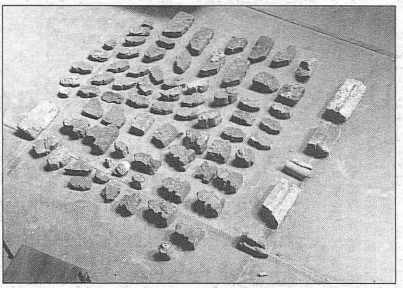

Bouwfragmenten gevonden in het sloop puin.

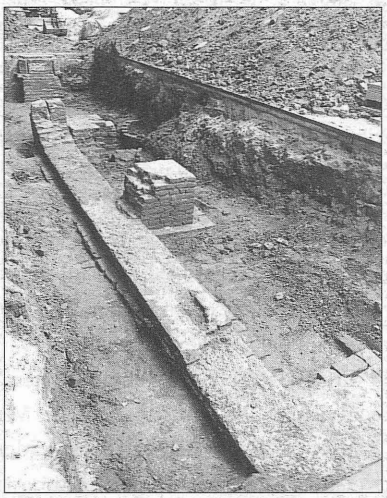

De muur met steunberen van de kloostergang. Links ligt de kloostergang, Achteraan staat het basement van het 16de-eeuwse kruisribgewelf.

haardplaats in het midden van de ruimte, resten van een lemen vloer en dikke pakketten verbrand materiaal dat afkomstig moet zijn van een stevige huisbrand. Van de houten muren/palen bleef niets bewaard omdat deze vergraven werden ten behoeve van een stenen huis dat rond 1300 op dezelfde plaats, mogelijk na de brand, werd gebouwd.
Het gaat om een haaks op de Korte Lauwerstraat gelegen bakstenen huis. Aan de straatzijde bevindt zich een grote rechthoekige kamer met daarachter een vierkante kelder met vermoedelijk een kamer erboven. Daar weer achter stond een uitbouw voor de keuken met daaronder een beerkelder. Vanuit de achterste ruimte kon men ook de grote kelder bereiken.
De kelder heeft, vermoedelijk met de rest van het huis, enkele verbouwingen ondergaan. Uiteindelijk is de kelder in de 16de of 17de eeuw in twee delen gesplitst, ieder met een aparte toegang. Dat wijst erop dat het grote huis is opgedeeld in kleinere wooneenheden.
Gezien de vulling van de kelder, is het huis pas deze eeuw gesloopt, vermoedelijk ten behoeve van de grote bouwhal die hier gestaan heeft.

UTRECHT ❖ Twijnstraat C.A.M. VAN ROOIJEN

In het najaar van 1992 vond aan de Twijnstraat een archeologisch onderzoek plaats. Tegelijkertijd met de opgraving werd op een deel van het terrein een bodemsanering uitgevoerd. Een lekkende olietank had voor de nodige verontreiniging gezorgd. Ter plaatse van deze vervuiling was archeologisch onderzoek niet goed mogelijk; dit leverde enige lacunes in de gegevens op.
Het onderzoek bracht behalve greppelstructuren de resten van verschillende gebouwen aan het licht, die het inzicht in de vroege bebouwing van dit deel van Utrecht verhelderden.

Het opgegraven gebied, met onder meer het uit de jaren twintig stammende Zusterhuis, was tot voor kort in het bezit van het Willem-Arntszhuis. Het gaat om de percelen Twijnstraat 8 en 10, de achterterreinen van de nrs 12 en 14, een deel van het binnenterrein en het voormalige parkeerplaatsje aan de Nicolaasstraat. In dit gebied is tot nog toe weinig archeologisch onderzoek gedaan.
Hoofddoel was om twee vraagstukken, die al tientallen jaren bij de discussies over de ontwikkeling van de stad een rol spelen, op te lossen. Ten eerste: hoe heeft de Rijn in de Romeinse en vroeg-middeleeuwse tijd in dit deel van de stad gelopen? Aangenomen werd dat de Rijn bij de Tolsteeg de stad binnenkwam en vandaar de bocht van de Oude Gracht achter de Twijnstraat volgde. Vervolgens zou hij ter plaatse van de huidige bebouwing en straten aan weerszijden van de Nieuwegracht naar het oostelijkste deel van de bocht in de Kromme Nieuweg-

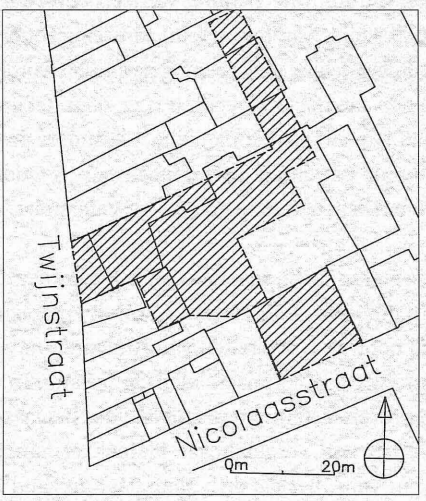

Het opgegraven terrein aan de Twijnstraat en de Nicolaasstraat. Tek. C.A.M. van Rooijen. Het gearcheerde gebied is onderzocht.

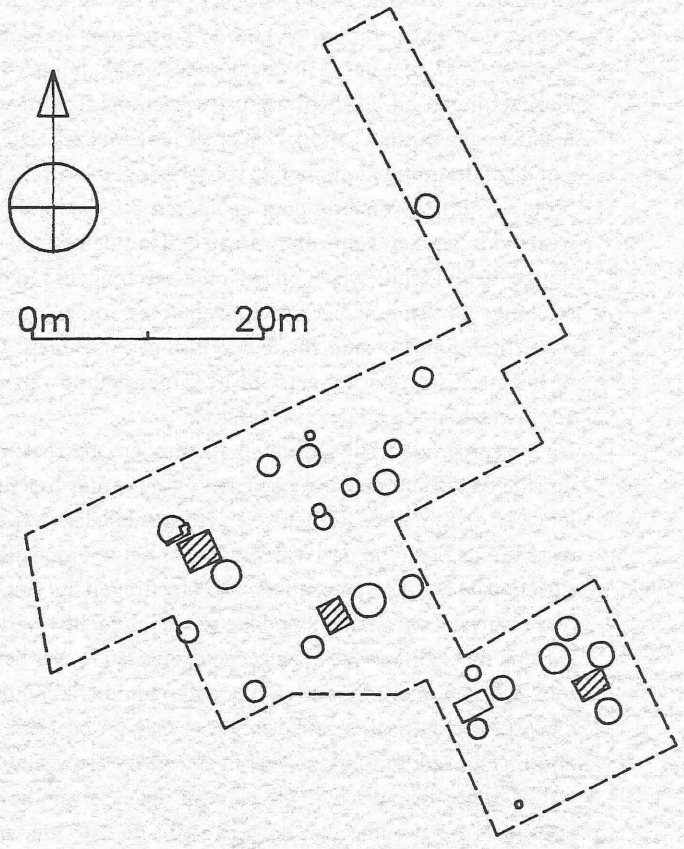

Het opgegraven terrein aan de Twijnstraat met drie waterkelders (gearceerd) en beer- en waterputten. Tek. C.A.M. Van Rooijen.

racht hebben gestroomd. Hoewel dit tracé buiten ons opgravingsgebied ligt, was het mogelijk dat er aanwijzingen omtrent de richting van een oeverwal of oude stroombeddingen (aan de noordwestzijde van het terrein) aanwezig zouden zijn.
Ten tweede: kon er iets van een pre-stedelijke nederzetting gevonden worden? Deze oude kern zou later, na het verlenen van het stadsrecht in 1122, door het graven van de stadsbuitengrachten in de stad Utrecht opgenomen zijn. De andere pre-stedelijke componenten van Utrecht zijn de bewoning tussen Steenweg en Oude Gracht bij de Buurkerk (Stathe) en de handelsnederzetting langs de Waterstraat.

De natuurlijke ondergrond Zoals overal in de binnenstad, bestaat ook hier de ondergrond geheel uit door de rivier afgezette sedimenten. Al bij de opgraving in de Nicolaïkerk, in 1970 uitgevoerd door de Universiteit van Amsterdam, werd aangetoond dat de ondergrond een dikke en compacte kleilaag bevatte. In de zuidoosthoek van het door ons opgegraven terrein, grenzend aan de Nicolaasstraat en dus richting de Nicolaïkerk, werd een vergelijkbaar kleipakket aangetroffen. Rond de grondwaterlijn, ca 20 cm +NAP, bestaat de bodem daar uit zand met daar bovenop een dik pakket van compacte klei dat tot 170 cm +NAP reikt.
Verder naar het noorden toe zijn de grondlagen in toenemende mate uit zand samengesteld, met name in de noordoostelijke uitloper van het terrein. Waar de kleiafzettingen bij de Nicolaasstraat wezen op afzettingen in rustig water, wijst het hier aangetroffen zandpakket op de oeverwal zelf. Dit houdt in dat de opbouw van de ondergrond klopt met de verwachtingen omtrent de loop van de Rijn. Dit beeld wordt nog versterkt door de sporen die vlakbij de Twijnstraat - de noordwestzijde - werden aantroffen. Daar bestaan de onderste lagen uit stroomafzettingen die duidelijk wijzen op een oude stroomgeul van de rivier. Dit deel van de stroomgeul is later, na het verschuiven of inkrimpen van de bedding van de rivier naar zijn huidige positie, tot de oeverwal gaan behoren. Dit blijkt uit het verschil in hoogte tussen èn het verschil in samenstelling van de afzettingen langs de Twijnstraat en die bij de Nicolaasstraat.
De interpretatie van de gevonden afzettingen, die zoals nog zal blijken van vóór de 11de eeuw dateren, sluit goed aan bij de eerder beschreven theorieën over de loop van de Rijn in de Romeinse en vroeg-middeleeuwse tijd. De rivier lijkt inderdaad van de bocht bij de Twijnstraat naar het noordoosten te hebben gestroomd.
Bovenop de beschreven zand- en klei-afzettingen ligt een vegetatielaag. Dit is een oud maaiveld, dat gezien zijn dikte en zijn duidelijke verkleuring geruime tijd in gebruik moet zijn geweest. Het vegetatieniveau is over het gehele opgegraven terrein waargenomen. De datering is nog onduidelijk, omdat er geen onmiddellijk dateerbaar materiaal in aangetroffen is. Ook grondsporen, die vanaf dit maaiveld zijn ingegraven, ontbraken. Wel is een kleine hoeveelheid houtskool gevonden, wat de mogelijkheid schept om een 14C datering van dit maaiveld te krijgen. Het is in ieder geval ouder dan de 11de eeuw, de datering voor de erboven liggende verschijnselen.

Bovenop het vegetatieniveau is over het gehele terrein weer materiaal door de rivier afgezet. Dit bestaat voornamelijk uit zavel waarbij de verhouding zand/klei varieert. De bovenzijde van de natuurlijke afzettingen wisselt in hoogte. Bij de Twijnstraat - het hoogste punt - reiken deze tot 250 cm +NAP, bij de Nicolaasstraat tot 230 cm +NAP en in de noordoosthoek tot 210 cm +NAP. Het is vanuit de bovenzijde van dit natuurlijke pakket, dat de nog te beschrijven 11de-eeuwse palen, kuilen en greppels zijn ingegraven.

De oudste structuren Verspreid over het opgegraven terrein zijn verschillende greppels aangetroffen die op een systematische ontwikkeling van dit gebied wijzen.
Vier gelijktijdig aangelegde greppels zijn op de Twijnstraat georiënteerd. Zij zijn vanaf hetzelfde niveau ingegraven en vrijwel even diep. Alleen de greppel in de zuidoosthoek van het terrein is minder diep. Dit slootje is slechts tot in het eerder vermelde vegetatieniveau ingegraven. Dit is waarschijnlijk gebeurd omdat de natuurlijke klei in de ondergrond daar ter plaatse te hard was; ook wij kwamen er met de schop niet door, de hydraulische graafmachine echter wel!
Niet alleen zijn de greppels qua afmetingen, steilte van de wanden en de vulling gelijk, maar ook de onderlinge afstand tussen de - min of meer - parallelle greppels is opvallend regelmatig: ongeveer twintig meter.
Dat de greppels uit de 11de eeuw dateren, kan worden opgemaakt uit het aardewerk dat uit de grondlaag boven de greppels komt. In de greppels zelf zijn geen scherven gevonden; het is mogelijk dat een 14C datering van de daarin aangetroffen botten een extra houvast kan geven. De oudste dateerbare sporen, die mogelijk met de greppels samenhangen, stammen uit de 11de eeuw.
Een sloot was haaks op de greppels georiënteerd. Deze sloot, die min of meer parallel loopt aan de Twijnstraat, heeft water gevoerd. De sloot is niet alleen dieper ingegraven maar ook breder dan de greppels. Onderin de sloot lag een laag humeuze klei die op dichtslibbing wijst. Een van de genoemde parallelle greppels eindigt vermoedelijk bij deze sloot. Helaas is van deze greppel alleen een doorsnede in het westprofiel aangetroffen. Tussen dit profiel en de sloot was de grond verstoord en oostelijk van de sloot is de greppel niet aangetroffen. Dit is mogelijk een aanwijzing dat de greppels naar een reeds bestaande sloot gegraven zijn.
Het heeft de nodige hoofdbrekens gekost om te bepalen of de vulling van de greppels natuurlijk dan wel door mensenhand ontstaan was. De vulling bestond uit schone klei, die eruit zag alsof hij van natuurlijke oorsprong was. In de klei waren echter geen sporen van dichtslibbing of van afkalving van de steile wanden zichtbaar die op een natuurlijke oorsprong van de vulling wijzen. Een enkel bot en wat steentjes in de kleivulling van de vier greppels geven aan dat deze vermoedelijk toch dichtgegooid waren. Dit dichtgooien moet vrij snel na het graven zijn gebeurd. Greppels die enige tijd open blijven liggen of die water voeren, vertonen altijd hetzij vegetatie- hetzij dichtslibbingslagen. Beide ontbreken hier.

Bovendien bleek dat de greppels overal even diep vanaf het toenmalige maaiveld in de ondergrond zijn ingegraven. Zij moeten dan ook naar het laagste deel van het terrein afgewaterd hebben, dus van de rivier af. Voor de waterhuishouding zou een afwatering naar de rivier echter veel logischer zijn geweest. De greppels waren kennelijk niet voor de waterafvoer gebruikt, hoewel hun diepte wel wijst op een rol in de waterhuishouding.

Alles wijst erop dat de greppelstructuren met een planmatige opdeling van het terrein in percelen te maken hebben. De greppels dienden daarbij als perceelsscheidingen. De diepte van de percelen kon niet vastgesteld worden. Het is mogelijk dat ze tot de Lange Nieuwstraat, de verdwenen Achterstraat of tot de hoogte van de Nicolaasdwarsstraat hebben gereikt.

Waarom de greppels weer zo snel zijn dichtgegooid, is onduidelijk. Dat ze als perceelsscheidingen hebben gediend, is uit verschillende gegevens op te maken. Evenwijdig aan enkele van de greppels zijn kleine, dicht bij elkaar staande paaltjes gevonden, die op een 'omheining' van vlechtwerk wijzen. Verder zijn hier en daar boven de greppels latere huis- en tuinmuren gebouwd. Op één plaats ligt boven de 11de-eeuwse greppel eerst 140 cm tuingrond (zonder één enkel spoor erin) en vervolgens - op precies dezelfde plaats - een 17de-eeuwse tuinmuur. Dit wijst ook hier, zoals op zoveel plaatsen in de stad, op een grote continuïteit van de perceelsgrenzen.

Twee uitzonderingen op deze regel dienen hier vermeld te worden. Ten eerste: vrijwel parallel aan de Nicolaasstraat, op enkele meters afstand ervan, ligt ook een 11de-eeuwse greppel. De latere huizen zijn hier - tot aan de Nicolaasstraat - overheen gebouwd. Voor deze huizen gold de 11de-eeuwse afscheiding blijkbaar niet meer. De bebouwing langs de Nicolaasstraat heeft dus een latere oorsprong dan de verkaveling. Dit blijkt ook op het detail van de kaart van Adam van Vianen uit 1598. Daarop is te zien dat aan het eind van de Nicolaasstraat een pand staat. Dit pand past in de structuur van vóór de doorbraak waardoor de Nicolaasstraat ontstond. Wanneer de Nicolaasstraat precies ontstaan is, is moeilijk te zeggen. In ieder geval vormde de straat de rooilijn voor de rond 1500 nieuw gebouwde huizen.

De tweede uitzondering betreft de middelste greppel. Deze ligt voor een deel onder de latere tuinmuren, voor een deel echter niet. Het westelijke deel van de greppel wijkt - vergeleken met de 14de-eeuwse huis- en tuinmuur en met de kadastrale minuut van 1832 - iets schuin naar het zuiden af. Na een korte, scherpe knik in de greppel liggen de greppel en muren weer op dezelfde lijn. Blijkbaar is hier tussen de 11de en 14de eeuw een correctie uitgevoerd en is de perceelsgrens daarbij recht getrokken.

Het eerder beschreven dikke pakket klei onder de Nicolaïkerk is door een dicht net van houten paaltjes verstevigd om als ondergrond voor de romaanse kerk te dienen. In het uiterste zuidoosthoekje van de opgraving is ook een dergelijke verbetering van de grondslag waargenomen. Daar is echter niets van een gebouw

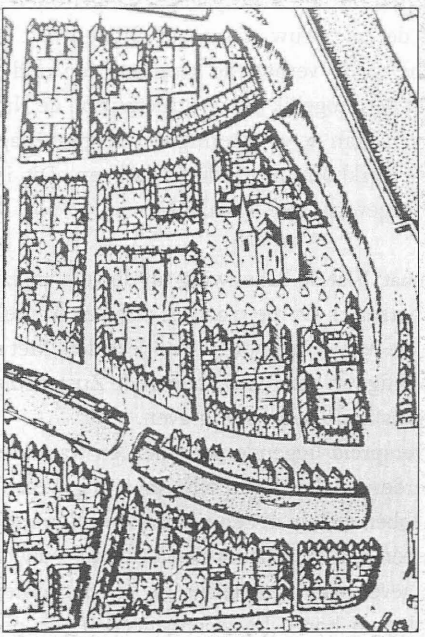

Detail van de kaart van A. van Vianen uit 1598, de omgeving van het Nicolaaskerkhof.

De kelder in het grote 14de-eeuwse huis. Onder andere zijn de plavuizen vloer en de met stucwerk afgewerkte keldermuur zichtbaar.

bekend of teruggevonden. Gezien de boven de paaltjes aangetroffen afvalkuil moet de grondverbetering uit de 11de eeuw of vroeger dateren. Dit gegeven - samen met het feit dat dit kleine stukje 'verbeterde' grond net ten zuiden van de zuidelijkste greppel ligt - maakt het mogelijk dat de structuur bij de Nicolaïkerk heeft behoord. Als dat het geval is, kan de verbetering van de grondslag voor de fundering van bijvoorbeeld de kerkhofmuur gediend hebben. Dit is echter, gezien de geringe hoeveelheid gegevens, zeer speculatief.

Continue bewoning aan de Twijnstraat Wat de bebouwing uit de 11de en 12de eeuw betreft zijn de sporen zeer spaarzaam. Op de plaatsen waar ze werden aangetroffen, was juist sprake van grote verstoringen uit latere perioden. Met name bij de bouw van het uit de jaren twintig van deze eeuw daterende Zusterhuis van het Willem Arntszhuis, heeft men lustig de bodem vergraven.
Wat overbleef, waren enkele verspreid liggende paalgaten en wat vloerniveaus van oude gebouwen. Of dit boerderijen, huizen of schuren zijn geweest, valt niet te zeggen. Op twee plaatsen hebben enkele in een rij staande palen mogelijk tot de dakdragende staanders van een houten huis uit de 11de/12de eeuw behoord.
De verschillende vloerniveaus geven voor de datering en de continuïteit van de huizen meer houvast. Deze vloeren horen bij woongedeelten van gebouwen. Door hun opstapeling geven zij een opeenvolging in de tijd zien. Over de vorm van de houten gebouwen waartoe de vloertjes behoord hebben, valt verder helaas weinig te zeggen. Slecht op één plaats, namelijk bij de Twijnstraat, waren goede - en spectaculaire! - waarnemingen te doen aan een - deels stenen - huis.
Hiervóór is de continuïteit van perceelsgrenzen al aangetoond. Een vergelijkbaar verhaal kan worden verteld over een van de huisplaatsen. Het betreft een woning aan de Twijnstraat, die tot rond 1920 op nr 10 heeft gestaan. Hij grensde aan het nog bestaande huis nr 12, waarvan de achtergevel uit de 13de eeuw dateert. Het voormalige pand op nr 8, dat noordelijk aan nr 10 grensde, bleek sporen te hebben nagelaten in de vorm van een 14de-eeuwse kelder. De oorsprong van nr 10 ligt in de 11de eeuw en daarmee zijn huis en verkaveling - vrijwel? - gelijktijdig.
De oudste sporen van dit pand bestaan uit enkele paalgaten, die stratigrafisch boven elkaar liggen. Deze palen stammen uit de 11de-13de eeuw en behoren bij een dik pakket vloerniveaus waarvan de oudste dan ook uit de 11de eeuw dateren. De afzonderlijke vloeren zijn meestal herkenbaar als beige of gele lagen van aangestampte leem. Op deze vloertjes ligt een laag vuil, vaak zwart van de as, waarop weer een volgende vloer ligt.
Op basis van vondsten van aardewerk en van een koperen gesp uit de 12de eeuw op de vloeren is een bewoningscontinuïteit van de 11de-14de eeuw aantoonbaar. Verder werd weinig materiaal in de vloeren gevonden. Wel kon de aanwezigheid van een haardplaats worden vastgesteld.
Het oudste muurwerk dateert uit het einde van de 13de eeuw. Dit is de muur die

tegen de zijgevel van Twijnstraat 12 staat, waarvan in ieder geval de achtergevel 13de-eeuws is. Enkele van de aangetroffen vloerniveaus horen bij deze muur, evenals de kraamsteden die in 1985 bij rioleringswerkzaamheden in de Twijnstraat zijn gevonden.

Bij het besproken huis deden zich vanaf de 12de eeuw problemen voor met een deel van de vloer. Het deel grenzend aan Twijnstraat 12 bleek namelijk een hardnekkige neiging tot verzakken te vertonen. Gezien de nog bestaande bebouwing kon de oorzaak van deze verzakkingen niet grondig worden onderzocht. Alles wijst er echter op dat een oude, dichtgegooide sloot of kuil, waarvan de vulling steeds verder inzakte, de boosdoener was. Als gevolg daarvan moesten de bewoners telkenmale de vloer ophogen.

Blijkbaar was men het in de 14de eeuw zat om deze verzakkende vloer in de huiskamer te hebben. Uit die periode dateert namelijk de fundering voor een vakwerkwand die langs de verzakking in de vloer is ingegraven. De hoek die deze fundering maakt, bepaalde tevens de achtermuur van de kamer. Een groot deel van de ruimte, met daarin de haardplaats, bleef tot één kamer behoren. De smalle - buitengesloten - strook met de verzakkende vloer kan verschillende functies hebben gehad. Het is mogelijk dat de daar aangetroffen vloer van gebroken kloostermoppen op een functie als gang of doorgang wijst.

De genoemde fundering voor de vakwerkwand bestaat uit verschillende onderdelen. Als basis voor de vertikale stijlen van de wand dienden vierkante gemetselde poeren van kloostermoppen die met een natuurstenen stiep afgedekt zijn. De verticale stijlen droegen het gewicht van de muur, waardoor ze een goede fundering moesten hebben. Tussen deze poeren èn onder de houten, of met leem afgesmeerde vlechtwerkwand lag een grondmuurtje van kloostermoppen. Dit muurtje diende niet zozeer als fundering, maar veel meer om het vlechtwerk te beschermen tegen verrotting door optrekkend vocht uit de grond. Het muurtje stak namelijk iets boven de vloeren uit, waardoor het hout niet met de vochtige bodem in contact kwam.

Binnen de met vakwerk afgeschermde ruimte lag een haardvloer. Deze vloer van verbrande kloostermoppen lag noch langs een van de muren noch in het midden van de ruimte. Blijkbaar was geen van de wanden van deze ruimte van steen, waardoor de haard wegens brandgevaar niet langs een wand kon liggen. Anderzijds was de beschreven kamer zó klein, dat wanneer het haardvuur in het midden zou liggen er weinig efficiënt bruikbare ruimte overbleef.

Van de stenen fase van het huis is vrij weinig bewaard gebleven. Al eerder is de 13de-eeuwse zijmuur tegen Twijnstraat 12 vermeld; ook de andere zijgevel is mogelijk versteend geweest. Zowel bij de voorgevel, als ter hoogte van de vermelde achterwand van de kamer is een 14de-eeuwse poer van een zware fundering gevonden. De bovengrond was echter zodanig verstoord dat van de muur zelf niets meer over was. Ook aan de voorzijde van het huis is het nodige wegge-

sloopt, waardoor onder de rooilijn van de straat vrijwel niets meer over was. Een daar liggende, blijkbaar lichter gefundeerde, muur van kloostermoppen wijst op het bestaan van een stenen voorgevel uit diezelfde tijd.

Andere sporen uit de 11de-13de eeuw Voordat in de 14de eeuw de beerputten in gebruik kwamen, gooide men beer, keukenafval en kapotte voorwerpen meestal in afvalkuilen op het erf.
Verschillende van dit soort kuilen zijn bij de opgraving aangetroffen. Natuurlijk achter het besproken huis Twijnstraat 10, maar ook - en vooral - achter Twijnstraat 12 en 14. Gezien de eerder behandelde perceelsindeling behoren deze kuilen echter tot het perceel van nr 10.
De vondsten uit de afvalkuilen geven de mogelijkheid het voedsel en vooral het aardewerk dat de mensen gebruikten te bestuderen. Opmerkelijk is, dat met name het geïmporteerde Pingsdorf-aardewerk en proto-steengoed in groten getale aanwezig was. Het lijkt daarmee veel op eerder in de Boterstraat opgegraven aardewerk. Die vergelijking dringt zich helemaal op, doordat twee bij de Boterstraat opgegraven drinkbekers vrijwel identiek zijn aan twee bij de Twijnstraat gevonden exemplaren. Een derde gave proto-steengoedvorm die aan de Twijnstraat is gevonden, legt een verbinding met de Utrechtse pottenbakkers uit de Bemuurde Weerd. In 1984 zijn aan de Oudenoord, waar de 13de- en 14de-eeuwse pottenbakkers werkten, namelijk misbakken kopieën van deze import kruikjes aangetroffen.
Ook op de achterterreinen van de huizen Twijnstraat 16 t/m 22 - in feite het terrein langs de Nicolaasstraat - zijn afvalkuilen uit de 11de-13de eeuw aangetroffen. Het materiaal was hier echter aanmerkelijk minder spectaculair.
Opmerkelijk is, dat op het gehele terrein geen enkele houten waterput is gevonden. Stenen waterputten komen pas vanaf de 14de eeuw voor; blijkbaar haalde men vóór die tijd het water uit de rivier of gracht.
Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat er rondom de Twijnstraat sprake is geweest van een pre-stedelijke kern. De greppelstructuren, paalkuilen, huisvloeren en afvalkuilen wijzen alle op een begin van de bewoning in de 11de eeuw. De theorie, dat Utrecht is ontstaan door het in één omwalling samenbrengen van drie kernen, waarvan die bij de Nicolaïkerk er een was, is daarmee bevestigd.
Ook de situering van de Nicolaïkerk achter de nederzetting wijst daarop. Hij heeft daarmee dezelfde positie als de Buurkerk achter Stathe en de Jacobikerk achter de nederzetting langs de Vecht. Wel blijft onder andere het westfront met de twee torens wat eigenaardig voor een parochiekerk, maar ook daarvoor bestaat een parallel, namelijk in de Bergkerk in Deventer, die eveneens aan St Nicolaas gewijd is.

De stenen bebouwing Van het voormalige pand Twijnstraat 8 is eigenlijk alleen de stenen fase bewaard gebleven. Vooraan de straat bevond zich een grote en diepe stenen kelder die in de 14de eeuw gedateerd kan worden. Een deel van de kelder-

vloer, met daarin plavuizen die in de 14de eeuw waarschijnlijk in de Bemuurde Weerd zijn gebakken, was bewaard gebleven. Opmerkelijk is dat in het muurwerk van de kelder naast de gebruikelijke kloostermoppen van 32 à 30x16 à 15x5 à 7 cm ook bakstenen van 22x11x5,5 cm zijn gebruikt. Dit is een voor Utrecht typisch 18de-eeuws formaat. Deze stenen zijn echter wel degelijk van dezelfde ouderdom als de gewone kloostermoppen. Vergelijkbare bakstenen zijn tijdens deze opgravingscampagne ook in de fundering van een ander 14de-eeuws huis gevonden.
De restanten van de 14de-eeuwse tuinmuur van Twijnstraat 8 bestonden uit een fundering van zware poeren met daarop een spaarboogconstructie, een waarlijk stevige fundering van 90 cm breed. Het ommuurde terrein was, vanaf de Twijnstraat gezien, bijna 22 m diep.
Een van de poeren van deze tuinmuur diende tevens als zijmuur van een beerput. Deze beerput - die gelijk met de tuinmuur (en de rest van het huis?) is gebouwd - bevatte vooral materiaal uit de 16de eeuw. Blijkbaar is de beerput daarna niet meer geleegd, wat op het einde van het gebruik ervan wijst.
Van het van oorsprong 13de-eeuwse huis Twijnstraat 12 is de achterbebouwing ook onderzocht. Een bij dit huis horende tuinmuur en waterput zijn opgegraven, waarbij bleek dat het perceel van dit huis oorspronkelijk breder is geweest dan het huis zelf. In de 14de eeuw is de tuinmuur gesloopt en is ter plaatse een smallere kamerwoning gebouwd. Van deze woning zijn de muren, met in één van de zijden een haardnis, teruggevonden. Erbuiten werd een stenen waterput aangetroffen.
Een tiental meters achter de huizen Twijnstraat 12/14 werd in de 14de eeuw een zwaar stenen huis met een grote kelder gebouwd. De buitenmaten van het huis waren 9,5x10,5 m, een totaaloppervlakte van ca 100 m2. De binnenmaten van de kelder zijn 6x3,5 m. De, waarschijnlijk originele, vloer van de kelder bestond uit 14de-eeuwse plavuizen die deels geglazuurd waren. De binnenzijde van de keldermuur was met specie afgewerkt.
De 90 cm brede funderingen van het huis waren tot op de onverstoorde natuurlijke afzettingen ingegraven. Daarbij werden de oude afvalkuilen leeggeschept en vervolgens met puin volgestort. Deze buitengewoon degelijke funderingswijze diende om de kans op verzakkingen uit te sluiten. Onder de keldervloer van het huis heeft men dat niet gedaan. Deze vloer is dan ook, als gevolg van het inklinken van een 13de-eeuwse afvalkuil, stevig verzakt. Het is niet zeker of dit verzakken van de vloer al tijdens de bewoning heeft plaatsgevonden. Als dat het geval zou zijn geweest, had men de vloer vermoedelijk geëgaliseerd.
Tegen de oostelijke buitenmuur van het huis is, in een iets latere periode dan die van de bouw van het huis zelf, een grote beerput aangelegd. Hij is tot aan de sloopdatum van het huis, in de 18de of 19de eeuw, gebruikt.
Binnen de muren van het huis zijn, na de sloop ervan, nog een beer- en een waterput geslagen. Ook op het niet bebouwde deel van het opgegraven terrein, zijn nog verschillende beer- en waterputten gevonden.

Op het achterterrein zijn ook uit latere periodes nog afvalkuilen aangetroffen. Vaak zat hierin materiaal van leeggehaalde beerputten. Vermeldenswaard zijn een fraai versierde, 14de-eeuwse kaarsenstandaard en een aantal kannetjes van zogeheten Weser-aardewerk uit ca 1600.

Een kroeg? Even ten noorden van het hier boven besproken huis is, op de plaats van de olievervuiling, een in oorsprong 14de-eeuwse beerput aangetroffen. Deze put bevatte - naast wat aardewerk - erg veel afval dat met een café in verband is te brengen. In een dik pakket lagen massa's wijnflessen, zowel scherven als hele exemplaren, door elkaar. Daartussen bevond zich een grote hoeveelheid kapotte pijpen. Terwijl flessen lastig te dateren zijn, is de ouderdom van pijpen zeer nauwkeurig te bepalen. Alle gebruikte pijpen uit de put dateren uit het laatste kwart van de 17de of het eerste kwart van de 18de eeuw. Het is dan ook aannemelijk dat de flessen, die uit dezelfde laag komen, uit dezelfde periode stammen.
Voor een gezin lijkt een dergelijke afvalproductie van flessen en pijpen wat veel. De meest logische en ook aantrekkelijke verklaring is dan ook om daar de vestiging van een kroeg te vermoeden. Wellicht zijn de bewijzen daarvoor nog in het archief te vinden.

Bebouwing bij de Nicolaasstraat Ook op het deel van het terrein bij de Nicolaasstraat zijn de nodige bebouwingssporen aangetroffen. Door de verschillende kelders en de putten maakte dit hoekje een volgebouwde indruk. Aan sporen van de stenen bebouwingen was dan ook geen gebrek. Het ingraven van al deze kelders en putten heeft daarentegen wel tot gevolg gehad dat de onderliggende grondlagen danig verspit zijn. De oudste sporen behoren tot de al behandelde parcelering en enkele 11de tot en met 13de-eeuwse afvalkuilen. Uit de 13de eeuw dateert ook het oudste hier aangetroffen vloerniveau van een woonhuis. Voorzover was vast te stellen, heeft dit woonhuis niet strak langs de Nicolaasstraat gelegen, maar lag het enkele meters achter de rooilijn. Dit komt dan overeen met de plaats van de oudste van de daar gevonden kelders. Deze 14de-eeuwse kelder lag eveneens enkele meters van de Nicolaasstraat vandaan. Het is heel goed mogelijk dat hij - en het huis waartoe hij behoorde - een opvolger van de 13de-eeuwse bebouwing op dezelfde plek is. De kelder moet, samen met het daar bovenstaande huis, ergens in de 16de eeuw gesloopt zijn. Een beerput, die waarschijnlijk tegelijkertijd met en deels in de kelder is aangelegd, is na de 16de eeuw niet meer gebruikt. De kelder en het erbij horende huis zijn grondig weggesloopt. Waarschijnlijk zijn de stenen die bij de sloop vrij kwamen weer hergebruikt, want de ruimte van de weggesloopte kelder is volgestort met mortel en puin. Uit die tijd moet ook de muur dateren die dwars door de ge-sloopte kelder is heengezet, vermoedelijk van stenen van die kelder.
Of de sloop van de 14de-eeuwse kelder verband houdt met de aanleg van twee

Een 14de-eeuwse, groen geglazuurde kaarsen standaard. De versiering met kruisen en sterren is kenmerkend voor de voorwerpen die met vuur te maken hebben.

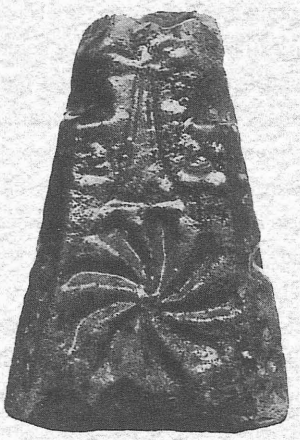

Enkele fraaie potten van zogenaamd Weser-aardewerk (ca 1600), gevonden in een afvalkuil.

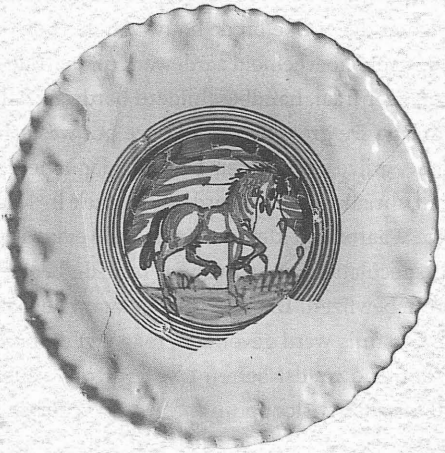

Majolicabord met afbeelding van een paard.

nieuwe kelders met tongewelf tegen de Nicolaasstraat aan (de voormalige panden Nicolaasstraat 12 en 14), is niet zeker. Deze kelders zijn, gezien de tienlagenmaat van de gebruikte baksteen van 76 cm, rond 1500 gebouwd. De datering van de aanleg van deze kelders is dus iets vroeger dan de sloop van de 14de-eeuwse kelder. Niettemin is een verband tussen de sloop van het ene gebouw en de nieuwbouw van twee andere panden aannemelijk. Het is mogelijk dat het genoemde 13de- en 14de-eeuwse huis oorspronkelijk op een achterterrein van een huis aan de Twijnstraat stond. Na het ontstaan van de Nicolaasstraat is de rooilijn van de bebouwing daarheen verschoven.

De kelders van rond 1500 zijn in de 16de-17de eeuw ingrijpend verbouwd. In beide kelders is een nieuwe trap ingebouwd, waarbij de boog van het tongewelf doorgebroken en opnieuw, vermoedelijk iets hoger, opgemetseld is. De panden die bij deze kelders behoorden, hebben - tot aan de sloop enkele tientallen jaren geleden - mede de gevellijn van de Nicolaasstraat bepaald. Uit historische bronnen is bekend dat de panden Nicolaasstraat 8 en 10 in de 19de eeuw ook iets van de straat af lagen.De oude voorgevels van deze in 1880 naar de straat toe uitgebreide huizen liggen ter hoogte van de aangetroffen 11de-eeuwse greppel.

Schuin achter deze panden, op het binnenterrein, is in de 16de eeuw een nieuw huis neergezet. Bij de bouw van de bij dit huis horende kelder is een oudere beerput deels gesloopt. Van het huis, dat slechts voor een klein deel is opgegraven, zijn verder geen funderingen aangetroffen.

Op het terrein naast de twee eerder genoemde panden (Nicolaasstraat 12 en 14) van rond 1500 is in de 18de eeuw nog een ander huis gebouwd. Ook dit pand, dat naast een steegje lag, heeft enkele tientallen jaren geleden plaats moeten maken voor een klein parkeerterreintje. De verschillende beer- en waterputten dateren, wat hun gebruik betreft, uit de gehele periode van de 14de tot het begin van deze eeuw. Met name uit de 19de eeuw is veel materiaal geborgen. De interessantste put was echter die, welke bij de bouw van de 16de-eeuwse kelder buiten gebruik raakte. Een grote hoeveelheid aardewerk uit de 16de eeuw viel ons ten deel. Daarbij was een zeer fraai, handbeschilderd bord van Italiaanse majolica, dat het jaartal 1547 draagt. De grote bonus uit deze put was echter een in reliëf uitgevoerde en met rode, grijze en goudverf bedekte plaquette. Dit voorwerp, dat onder andere met een christuskind versierd is, is uniek in Nederland. Het is te dateren in 1440-1450. Waarom dit kleinood in de 16de eeuw is weggegooid, blijft een onderwerp van speculatie. Een verwijzing naar de beeldenstorm is erg aantrekkelijk, maar niet te bewijzen. Dat deze plaquette op de laatste dag van de opgraving en vlak voor Kerstmis werd gevonden, mag een opmerkelijk toeval heten.

Een laatste fraaie vondst betreft een terracotta venster. Deze ovale raam omlijsting werd tussen het slooppuin in een 18de-eeuwse kelder gevonden

Literatuur

◆ D.H. van Sichem, 'Een vermaarde grutterij', *Steengoed* 19 (1994) 1-21

Bord van Italiaanse majolica. In de rand staat ..RMA 1547 PAXOLEA ILLUSTRIS MARTIA SIBI SI..

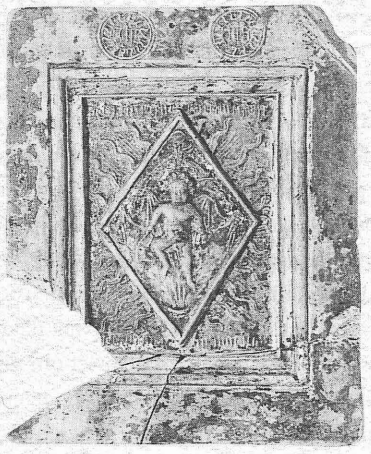

Aardewerken plaquette (1440-1450).

Ovaal venster van terracotta, gevonden in een dichtgegooide 18de-eeuwse kelder.

VLEUTEN-DE MEERN EN HARMELEN

J.P. TER BRUGGE

In 1992 en 1993 vond op initiatief van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN), ondersteund en gefinancierd door de provincie Utrecht, door de stichting RAAP een archeologische kartering, inventarisatie en waardering plaats in het landelijk gebied tussen en in de gemeenten Harmelen en Utrecht, en het hiertussen gelegen Vleuten-De Meern. Het onderzochte areaal heeft een oppervlakte van ca 1455 ha. De reden voor dit onderzoek lag in het feit dat dit gebied door het Rijk was aangewezen als Vinexlocatie, bekend onder de naam 'Leidsche Rijn'. De akkers en weilanden zullen plaats maken voor woningbouw, industrie en recreatieterreinen. De inventarisatie bracht de archeologische waarden in een vroegtijdig stadium in kaart, hetgeen het mogelijk maakt waardevolle terreinen ongestoord op te graven dan wel te beschermen.

Het onderzochte gebied is geselecteerd op basis van de geomorfologische kaart van Berendsen (1982). Hierop staan de Oude Rijn- en de Heldammerstroomrug aangegeven, die naar analogie met vergelijkbare stroomruggen, een hoge archeologische verwachting kennen. De relatief hooggelegen stroomruggen, dicht gesedimenteerde geulen met bijbehorende oeverwallen, blijken reeds vanaf de Bronstijd geschikt voor bewoning. In deze gronden kunnen sporen van bewoning, resten van de huizen en nederzettingsafval goed herkenbaar bewaard zijn gebleven. Onder gunstige omstandigheden zijn organische resten nog aanwezig, zoals resten van houten palen of botmateriaal. De zandige klei bleek vanaf de 16de eeuw uitstekend geschikt als grondstof voor bakstenen, plavuizen en dakpannen. Grote delen van het rivierengebied werden afgeticheld of afgevlet om grondstof te leveren voor deze bedrijvigheid. Een gevolg hiervan is dat grote delen van de oude stroomruggen ontdaan zijn van archeologische sporen, die zich eens in de bovenste meter grond bevonden. Met name het gebied direct ten oosten van Harmelen en de strook tussen Vleuten en De Meern werd in de loop der eeuwen afgevlet. Veel informatie over de bewoningsgeschiedenis is hiermee verloren gegaan, maar desondanks worden ook hier nog al dan niet aangetaste vindplaatsen ontdekt.

Het onderzoek bestond uit de gebruikelijke stappen, te beginnen met een oriënterend bureau-onderzoek en verkennend veldonderzoek. Reeds bekende vindplaatsen en geologische structuren werden in kaart gebracht en dienden als onderzoeksbasis. Die werd gecompleteerd met aanvullende boringen ten einde de grondgesteldheid te bepalen, terwijl ook luchtfoto's werden bestudeerd, waarop bijvoorbeeld oude geulen, stroomruggordels en nederzettingslocaties kunnen worden ontdekt. Toen volgde een veldkartering, die het lokaliseren van vindplaatsen tot doel had. Hiertoe werden de akkers, boomgaarden en weilanden belopen, waarbij oppervlaktevondsten als aanwijzing voor een vindplaats in kaart werden gebracht. In geploegde akkers, molshopen en slootkanten kan immers

De Kromme Rijn bij Vleuten.

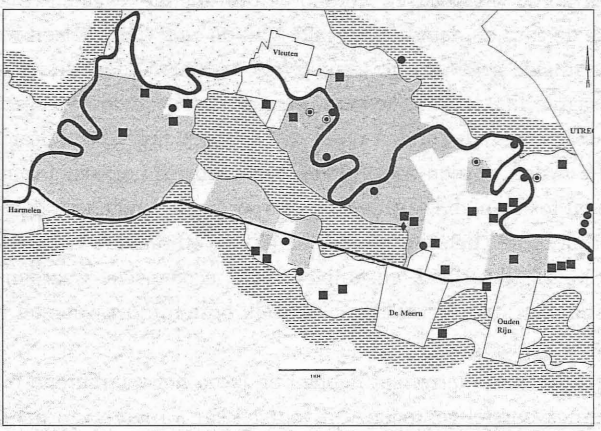

Nederzettingen geprojecteerd op de stroomruggronden met in raster het afgevlette areaal.

- *Restgeul van de Oude Rijn*
- *Leidsche Rijn*
- *Kom- en veengebieden*
- *Grotendeels afgevlette gebieden*
- *Stroomrug buiten het onderzoeksgebied*
- *Nederzetting bronstijd*
- *Nederzetting Vroege Middeleeuwen*
- *Nederzetting Late Middeleeuwen*

Boomgaard in Vleuten-De Meern. Op dit soort plaatsen werd het veldlopen gedaan.

vondstmateriaal aan het oppervlak komen. Bij het bepalen of een enkele scherfvondst een exponent van een nederzettingsareaal was, werden ter controle aanvullende boringen verricht, terwijl ook het huidige reliëf als aanwijzing in de analyse werd betrokken. De meeste van de hierbij aangetroffen 220 vindplaatsen dateren uit de Late IJzertijd en/of Romeinse tijd. Op basis van het veelal inheemse aardewerk zijn beide perioden vaak moeilijk van elkaar te scheiden. Ook de Late Middeleeuwen scoren vrij goed. Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat prehistorische en Romeinse vindplaatsen door latere rivieractiviteit opgeruimd kunnen zijn. Uit de Bronstijd en Vroege Middeleeuwen zijn eveneens vondsten aangetroffen.
Er volgde een selectie van terreinen, die voor nader waarderend onderzoek in aanmerking kwamen. Ten einde aanbevelingen te kunnen doen over het toekomstig grondgebruik van de vindplaatsen werden de omvang, de kwaliteit (gaafheid en conservering), de aard en datering bepaald. Van de 220 vindplaatsen werden op basis van verzamelde gegevens 60 terreinen geselecteerd voor een nadere waardering. Het waarderingsonderzoek werd uitgevoerd door middel van grondboringen. In de boorkolommen konden naast de grondopbouw ook indicatoren voor archeologische resten worden aangetoond, zoals brokjes houtskool, fragmentjes van scherven en fosfaten, die een aanwijzing voor bemesting en afval betekenen. Naast de hierboven geschetste inhoudelijke criteria werden de vindplaatsen ook gewaardeerd op zichtbaarheid, ensemblewaarde, ecologische waarden en vrije ligging. De som van deze items bepaalde welk bestemmingsvoorstel per vindplaats werd geformuleerd.
Van de 60 geselecteerde terreinen hebben er 37 na het waarderend onderzoek een bestemmingsvoorstel gekregen. Dit voorstel kan variëren van het opvoeren als archeologisch monumenten volgens de Monumentenwet 1988, als meldingsgebied, waarbij gestreefd dient te worden naar ongestoord behoud, of als attentiegebied, hetgeen grondverstorende werkzaamheden toestaat indien opgravingsbevoegden de kans is gegeven waarnemingen te verrichten of opgravingen uit te voeren. Het grote aantal aangetroffen objecten/vindplaatsen, geselecteerde en gewaardeerde terreinen is, ondanks de zware aantasting door afvletting en modern grondgebruik (kassenbouw) een duidelijke indicator voor de oorspronkelijke archeologische rijkdom van het onderzoeksgebied.
Ook de reeds op de Archeologische Monumentenkaart van Utrecht (1978) aangegeven 10 terreinen binnen het onderzoeksgebied zijn in de catalogus van het rapport opgenomen.
Van de gewaardeerde terreinen maakten de 19 uit de Ijzertijd/Romeinse tijd een belangrijk deel uit van het onderzoek. De laat-middeleeuwse terreinen waren 16 in getal, waaronder een aantal reeds beschermde kasteelterreintjes, terwijl 7 vroegmiddeleeuwse terreinen zijn gewaardeerd. Als puur Romeinse vindplaatsen werden 7 terreinen gewaardeerd, naast 1 vindplaats uit de Bronstijd. Sommige van deze vindplaatsen hebben vondstmateriaal uit meerdere perioden opgeleverd.

Zeventien terreinen zouden de status van beschermd monument moeten krijgen of houden. Voor één monument, een gedeelte van de Hoge Woerd bekend onder de naam 'Dominee's Hofstede', wordt geadviseerd deze status te laten vervallen, gezien de zware aantasting van het monument in het verleden. Als meldingsgebied worden 11 terreinen voorgesteld en 19 komen als attentiegebied uit het waarderingsonderzoek. Het betreft bij deze gewaardeerde terreinen om vindplaatsen waar nederzettingen of andere bewoningssporen uit de onderscheiden perioden zijn aangetoond, kasteelterreinen en het Romeinse castellum op de Hoge Woerd. Als monument worden 7 terreinen uit de Late Middeleeuwen, 6 uit de IJzertijd/Romeinse tijd, en ieder 1 uit de Bronstijd, Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen opgevoerd.
De prehistorische terreinen betreffen alle nederzettingsarealen, waar bij boringen in veel gevallen grondsporen of goed geconserveerde vondstlagen zijn aangetroffen. De meest opmerkelijke is zonder twijfel de vindplaats uit de Midden en/of Late Bronstijd op de hoek tussen de Alendorperweg en de Burgemeester Middelweerdweg in De Meern. Daar werd op de Oude Rijnstroomrug een nederzettingsareaal uit deze periode gekarteerd. De vindplaats kwam tijdens de inspectie van de juist gegraven bermsloot van de Middelweerdweg. Naast aardewerkscherven (grofgemagerd met kwartsgruis) werden in het slootprofiel grondsporen waargenomen, alsmede een donkere bewoningslaag, die over enkele tientallen meters vervolgd kon worden. De bewoningshorizont is afgedekt door een dikke laag zandige klei, die er voor gezorgd heeft dat de conservering van het vondstmateriaal uitstekend is. Vindplaatsen uit de Bronstijd zijn verder uit deze regio van het rivierengebied niet bekend, waardoor de zeldzaamheidswaarde van deze locatie zeer groot is.
Nadat in 1991 reeds de westelijke zijde van het castellum op de Hoge Woerd werd gekarteerd, kon in dit kader ook de oostzijde in beeld worden gebracht. Vastgesteld kon worden dat de vondstspreiding zich zeker 150 tot 200 meter verder naar het oosten uitstrekte dan het eigenlijk castellumterrein. Besloten werd op basis van deze spreiding de randen van het areaal nader te bepalen door middel van grondboringen aan de oostelijke flank. De 6 boorraaien toonden de tot 1 meter dikke bewoningslaag aan, die aan de oostelijke periferie steeds verder in dikte afnam. Het aldus gekarteerde areaal moet genoeg ruimte hebben geboden voor de bij het castellum behorende vicus (burgerlijke nederzetting). Naast grondboringen werden ook een aantal waarnemingen tijdens kleinschalige graafwerkzaamheden verricht. Hierbij vielen de waargenomen brandplaatsen op, die mogelijk te maken hebben met ambachtelijke activiteit - gedacht kan hierbij worden aan metaalbewerking, gezien de vondst van koperslakken.
Een interessant bewoningsareaal uit de Late IJzertijd/Romeinse tijd werd ten noorden van de Groenedijk in de gemeenten Vleuten-De Meern/Utrecht tijdens het veldlopen aangetroffen. Tientallen stuks zowel inheems als geïmporteerd

aardewerk werden daarbij verzameld. Grondboringen toonden aan dat het hier om een gaaf bewaard nederzettingsterrein handelt, afgedekt door een dik pakket zandige klei. Dit materiaal is afkomstig uit de vlak hiernaast gelegen restgeul van de Oude Rijn. Een klein deel van het vermoedelijk bewoonde terrein kon niet onderzocht worden in verband met daarop staande kassen.
Een opmerkelijk te beschermen complex betreft een drietal terreinen ten zuiden van de spoorlijn Utrecht-Woerden in Vleuten. Ten westen van het beschermde monument huis Vleuten liggen twee terreinen die een grote hoeveelheid vroeg- en vol-middeleeuws aardewerk en ander vondstmateriaal hebben opgeleverd, daterend uit de 7de tot en met 13de eeuw. Mogelijk is hier sprake van de voorganger van de huis Vleuten en de ontginningskern voor het omliggende land. Opmerkelijk aan het Karolingische vondstmateriaal is het grote percentage draaischijf-aardewerk, bijzondere glasfragmenten en leerbeslag met een voorstelling van een gestileerde dierekop. Ondanks de aantasting door afvletting levert het terrein dermate veel vondstmateriaal en een plaatselijk goed bewaarde bewoningslaag op dat het de status van te beschermen terrein heeft gekregen.
Diverse kasteelterreinen die reeds beschermd waren zijn voor de volledigheid in de catalogus opgenomen. Eén nog onbekend versterkt huis kon echter op basis van oud kaart- en archiefmateriaal worden gelocaliseerd en gewaardeerd. Het betreft hier het terrein van huis Grauwert/Ter Weyde, dat in aanleg uit de 14de eeuw dateert. Het complex, gelegen ten zuiden van Hoge Weide, is het stamhuis van het geslacht Van der Weyde. Op 17de en 18de eeuwse kaarten wordt het (inmiddels verbouwde?) huis afgebeeld. Wanneer het is afgebroken is vooralsnog onbekend.
Uit de Middeleeuwen dateert een bewoningslint direct aan de Hogeweidsedijk, dat is genomineerd als meldingsgebied. Langs de ontginningskern die door de dijk wordt gevormd lagen tussen de 11de en 13de eeuw boerderijplaatsen, die samen het lint uitmaken. De kwaliteit van de grondsporen bleek na booronderzoek redelijk goed te zijn, terwijl de ensemblewaarde hier hoog is.

De verzamelde gegevens en bestemmingsvoorstellen zullen worden verwerkt in het archeologisch informatiesysteem Archis dat door de ROB wordt beheerd. Dit Archissysteem vormt de basisdataset, die gebruikt wordt bij adviezen over de ruimtelijke ordening, inrichting en beheer van de Vinexlocatie.

Literatuur

◆ H.F.A. Haarhuis en E.P. Graafstal, *Vleuten - Harmelen: een archeologische kartering, inventarisatie en waardering*. RAAP-rapport 80 (Amsterdam 1993)

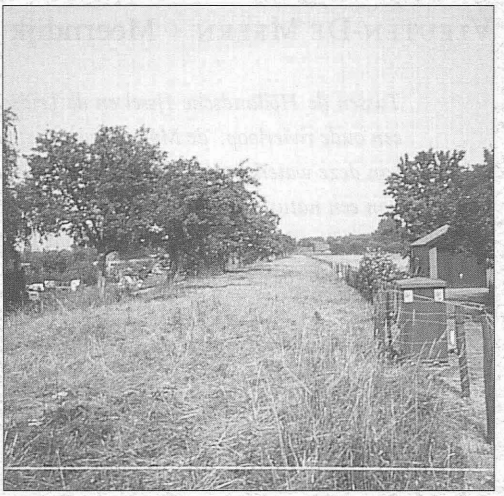

De onder de begroeing verdewenen oprijlaan van huis te Vleuten.

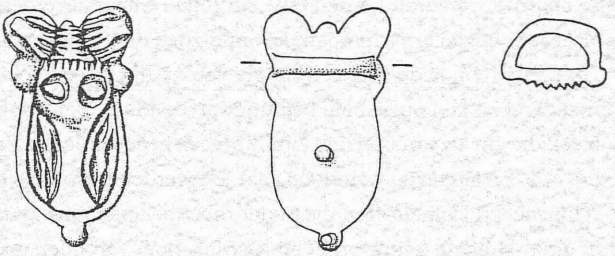

Bronzen lederbeslag uit de karolingische periode. Er is gestileerd een dier op aangebracht.

De plaats van het middeleeuwse huis Grauwert.

VLEUTEN-DE MEERN ❖ Meerndijk S.G. VAN DOCKUM

Tussen de Hollandsche IJssel en de Leidsche Rijn loopt de Meerndijk. Deze dijk volgt een oude rivierloop, 'de Mare'. Er bestaat al geruime tijd onzekerheid over de oorsprong van deze waterloop. Gedacht is aan een kanaal dat in de Romeinse tijd gegraven is en aan een natuurlijke crevassegeul van de Hollandse IJssel die in de Romeinse tijd mogelijk verlengd is tot in De Meern. Daar lag immers een van de castella die de Romeinse rijksgrens - de Limes - moesten bewaken.

In november 1992 werd opnieuw een beperkt booronderzoek uitgevoerd. Daarbij werd de met zware blauwe klei gevulde bedding van de Mare aangeboord. Kort daarop deed zich in 1993 de uitzonderlijke gelegenheid voor een dwarsdoorsnede door de dijk en de vermoede watergang te maken. Aanleiding was de aanleg van een veetunnel onder de Meerndijk door. Het onderzoek werd gefinancierd door de provincie Utrecht die initiatiefnemer was voor de aanleg van de tunnel. Het onderzoek werd medegefinancierd en uitgevoerd door de ROB. Diverse bedrijven, waaronder de REMU en Volker Stevin leverden bijdragen in natura, waardoor het technisch moeilijke onderzoek in dit veengebied vlekkeloos verliep. De dwarsdoorsnede met een lengte van 55 m gaf een schitterend beeld van de met zand en klei opgevulde bedding van de Mare. Ter plaatse van het onderzoek bleek die circa 25 m breed te zijn. Er bleek geen aanleiding te veronderstellen dat het om een gegraven waterloop gaat. Zo werden bijvoorbeeld geen kenmerkende schopsteken aangetroffen die onder meer bekend zijn van het kanaal dat Drusus in Zuid-Holland gegraven heeft. Eerder moet verondersteld worden dat het om een waterloop van natuurlijke oorsprong gaat. Dat de watergang wel watervoerend geweest is in de Romeinse tijd bleek uit de vondst van een kleine inheems Romeinse - dus handgevormde - scherf die in de onderste vulling werd aangetroffen. Een scherf van een dergelijk baksel werd ook al eerder gevonden in de geulvulling net ten zuiden van de rijksweg A 12.

Uit de geul zijn ook diverse grondmonsters genomen om enerzijds uitspraken te kunnen doen over de begroeiing rond de geul en anderzijds om materiaal te verzamelen dat in aanmerking zou kunnen komen voor een nadere datering. Een zadenmonster uit de oudste geulvulling - dat geanalyseerd werd door mw. J. de Cock-Buurman (ROB)- leverde zaden op van water-, oever- en moerasplanten. Bovendien werden ook zaden aangetroffen van planten die toegeschreven kunnen worden aan vochtige en natte graslanden, open voedselrijke natte gronden en aan vochtige ruigten en struwelen. De zaden zijn door het water over korte of langere afstand meegenomen, wat mede de diversiteit verklaart. In de monsters werd ook een zaadje van lijnzaad (Linum usitatissimum) en zaden van akkeronkruiden aangetroffen die wijzen op menselijke invloed.

In de Late Middeleeuwen is op de stabiele westoever van de geul de eerste dijk

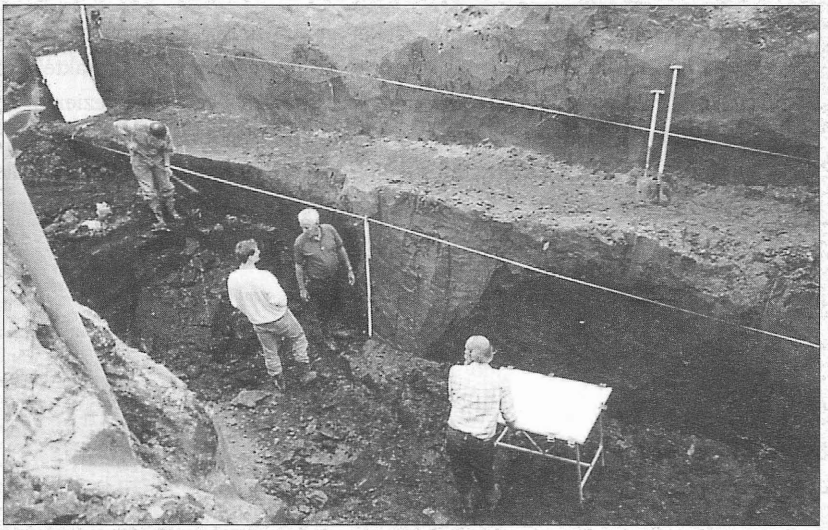

In het profiel werden vorstspleten aangetroffen. Een is te zien naast de heren in het midden van de afbeelding.

Het profiel van de met klei en zand opgevulde watergang bij de Meerndijk steekt scherp af tegen het donkere omringende veen.

aangelegd. Het opgebrachte pakket grond had verschillende deformatieverschijnselen tot gevolg, zoals scheuren in het veen en scheefgezakte veenpakketten die tezamen met de geulvulling het profiel tot een ware bezienswaardigheid maakten. Tijdens open dagen op 12 en 13 juni waarop medewerkers van de ROB en van de Historische Kring Vleuten, De Meern en Haarzuilens rondleidingen verzorgden bezochten meer dan 2000 mensen het opgravingsterrein.

Literatuur

◆ E.P. Graafstal, *De Meerndijk. Een waterstaatkundig monument* (z.p. 1992)

VLEUTEN-DE MEERN ❖ 't Weer REDACTIE

Op de plaats in het nieuwbouwplan 't Weer, waar tijdens een veldverkenning middeleeuwse scherven waren gevonden, werd een klein onderzoek uitgevoerd naar een middeleeuwse boerderij. De vindplaats komt overeen met de ligging van een hofstede op kaarten van landmeters uit de 17de eeuw. Het onderzoek toonde de aanwezigheid aan van een complex systeem van greppels en vergravingen uit de Late Middeleeuwen tot de 17de eeuw. De eigenlijke plaats van het huis ligt waarschijnlijk iets zuidelijker, onder de bungalows van het Castellumpark.

WIJK BIJ DUURSTEDE ❖ Bergesteijn REDACTIE

Stichting RAAP voerde een weerstandsonderzoek uit in opdracht van de provincie Utrecht op het terrein van de voormalige ridderhofstand Bergesteijn. In 1971 zijn door de AWN nog sporen van Bergesteijn waargenomen, met name grachtrestanten en puin. De weerstandsmetingen gaven inderdaad een beeld van de ligging van de grachten. De huidige sloot bleek een restant van een van de grachten. Binnen de grachten is een ronde vorm zichtbaar, waarschijnlijk de funderingsresten van het kasteel. Aan de noordoostzijde lijken zich de resten van een brug te bevinden terwijl op andere plekken aanwijzingen voor een voorburcht of voorplein werden gevonden.
Bergesteijn komt voor het eerst in de geschreven bronnen voor in 1392 als leengoed van de Domproosdij onder de naam 'Huis op de Hoeven'. De naam Bergesteijn duikt pas in de 16de eeuw op. Tekeningen van een eeuw later laten een rechthoekig gebouw zien met bakstenen trapgevels. Behalve de kelder bevatte Bergesteijn drie verdiepingen, terwijl een torenvormige aanbouw waarschijnlijk een woonfunctie had, gelet op de schoorsteen en de toiletuitbouw. Rond 1700 is het huis waarschijnlijk afgebroken.

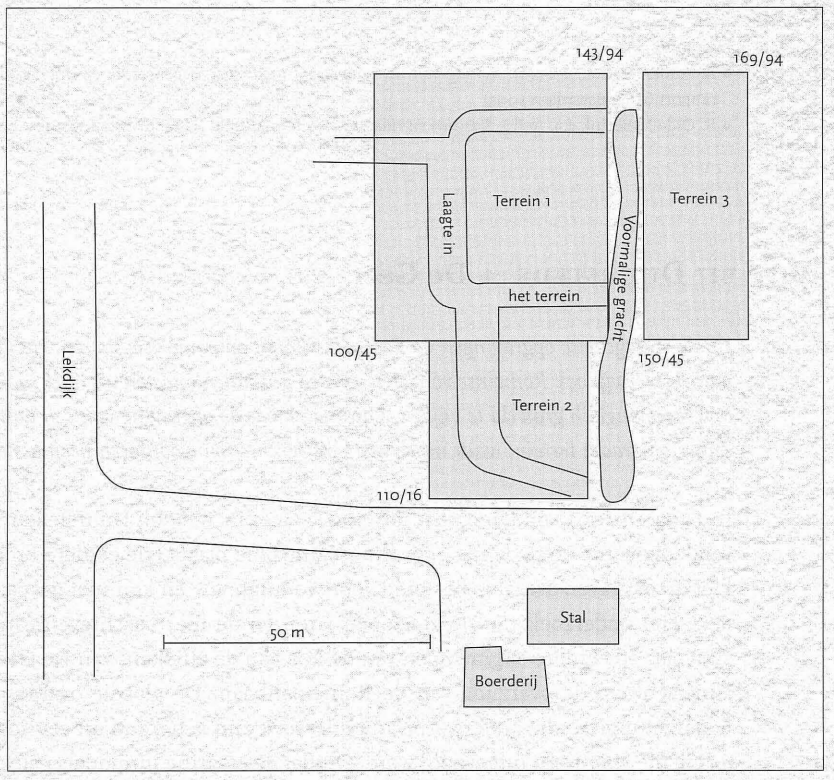

De locatie van de oppervlakte-weerstandsmetingen bij de ridderhofstand Bergesteyn.

Literatuur
- K. Anderson e.a., *Utrecht. Verslag van het aanvullend archeologisch onderzoek op drie locaties.* RAAP-rapport 61 (Amsterdam 1993)
- B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995) 129-131

WIJK BIJ DUURSTEDE ❖ De Geer S.G. VAN DOCKUM

Bij de voortgezette opgravingen op De Geer werden opnieuw vele sporen van gebouwen ontdekt, terwijl ook Romeinse vondsten werden gedaan. Vondsten uit later tijd lijken op een Merovingisch grafveld te wijzen. Opvallend was de opgraving van een laat-middeleeuws omgracht terrein, waar misschien ooit een houten woontoren heeft gestaan.

In 1992 en 1993 vonden op het terrein De Geer in Wijk bij Duurstede respectievelijk de vierde en de vijfde opgravingscampagne plaats (zie eerdere kronieken). Het op te graven areaal is bestemd voor woningbouw en kon niet gespaard worden. Het onderzoek van de afgelopen jaren en de hier beschreven campagnes sluit aan op eerdere opgravingen van de ROB aan de zuidkant van De Geer in het cunet en aan de overzijde van de Romeinenbaan. De globale omvang van de nederzetting(en) die onderwerp van onderzoek zijn is bekend uit een fosfaatkartering die al in 1967 uitgevoerd werd. Omdat de ervaring inmiddels geleerd heeft dat door middel van fosfaatkarteringen met name de kernen (bewoonde delen) van nederzettingen aan het licht komen werd bij de aanvang van de campagne in 1992 bepaald dat getracht zou worden de werkelijke begrenzingen van het nederzettingsareaal zoveel mogelijk vast te stellen.
De westgrens van het bewoonde areaal bleek zich te bevinden ter hoogte van de Trekweg, vermoedelijk een oude doorgaande route. Alleen de veel oudere sporen van bewoning uit de Bronstijd zouden zich nog aan de westzijde van deze weg kunnen bevinden. Eveneens kon de noordelijke begrenzing, ter hoogte van een oude rivierbedding, met redelijke zekerheid worden vastgesteld. De oostelijke begrenzing van het oude woongebied werd (nog) niet gevonden.
Daarnaast werd gepoogd een aantal belangrijke nederzettingselementen die tijdens eerdere campagnes waren opgespoord - waaronder een opvallend greppelsysteem uit de periode van Dorestad- verder te vervolgen. In 1993 werd de aandacht met name gericht op het centrale gedeelte van het (Karolingische) nederzettingsareaal. Ook in 1992 en 1993 werden weer sporen uit diverse perioden vanaf de Bronstijd aangetroffen. Hieronder worden ze zoveel mogelijk in chronologische volgorde besproken.
In navolging van eerdere campagnes werden met name in het zuidwestelijk deel van de opgraving, min of meer in de hoek van de Romeinenbaan en de Trekweg,

de oudste sporen op het terrein daterend uit de Midden- of Late Bronstijd gevonden. In die periode moet deze zuidwestelijke hoek het hoogst gelegen hebben waardoor het een aantrekkelijke woonplaats bood. De meeste sporen - voornamelijk afkomstig van (huis)greppels, paalgaten en kuilen - zijn door latere grondbewerking aangetast.

Op de linkeroever van de (rivier)bedding die in zuidoost-noordwestelijke richting over het terrein De Geer loopt, werden opnieuw de resten van een zogenaamde 'palenzwerm' uit de IJzertijd aangetroffen. Deze zone met talloze paalgaten is ongeveer 20 m breed en moet gezien de resultaten van eerder onderzoek maar liefst zo'n 400 m lang geweest zijn. De noordelijke begrenzing van de zone wordt gevormd door een depressie die in min of meer oost-west richting over het opgravingsterrein loopt en die waarschijnlijk tot in de Vroege Middeleeuwen bestaan heeft. Uit een Romeinse akkerlaag die over de depressie heen loopt zijn namelijk enkele Romeinse metaalvondsten geborgen, terwijl een greppelsysteem uit de daarop volgende Karolingische tijd over de toen nog aanwezige depressie heen loopt.

Meerdere malen doorsnijden jongere sporen de zone met duizenden palen. Aangezien niet in alle sporen vondsten van bijvoorbeeld aardewerk aangetroffen zijn is niet met zekerheid te zeggen of alle paalgaten ook werkelijk aan deze periode toebehoren. Interpretatie van de paalgaten levert na een eerste studie alleen wat kleine gebouwtjes van vier tot zes palen op. Plattegronden van grotere gebouwen konden (nog) niet herkend worden. Wel werden opnieuw de sporen van een rechthoekig grafmonument onderzocht: een hoefijzervormige greppel van 3,5 bij 4 m.

Het belangrijkste fenomeen uit de Romeinse tijd bestaat uit een rechthoekig greppelsysteem dat haaks op de bedding van de hiervoor al genoemde rivier ligt. Het complex heeft een lengte van ruim 100 m en een minimale breedte van circa 85 m. Het zuidwestelijk deel van het complex is onderverdeeld in betrekkelijk kleine rechthoekige percelen. Binnen het greppelsysteem zijn ondermeer paalgaten aangetroffen die behoren bij verschillende gebouwen. De sporen zijn mede ten gevolge van latere grondverbeteringsactiviteiten niet meer allemaal te duiden. In ieder geval is nog een 6 m brede en 11 m lange tweeschepige plattegrond herkend. Van de paalsporen en de standgreppel die bij dit gebouw behoren is nog slecht 10 cm over gebleven. Binnen deze plattegrond werden de resten van een andere tweeschepige plattegrond aangetroffen. Parallel aan deze plattegrond is een aantal rechthoekige paalkuilen aangetroffen waarin grote ronde palen gestaan hebben. Dergelijke zware staanders zijn niet eerder op De Geer aangetroffen. Ze behoren bij een in hout en leem opgetrokken gebouw met afmetingen van 9x18 m. Het gebouw wordt doorsneden door twee grotere greppels en haaks daarop staande kortere greppels: mogelijk de resten van een groot horreum of opslagschuur. Rond de gebouwen bevinden zich greppels en waterputten die vrij veel aardewerk uit de midden Romeinse periode bevatten. Ook de bedding op korte afstand van de gebouwen levert bewoningsafval uit deze periode op.

De sporen uit de Merovingische periode bleken niet eenvoudig te begrenzen en te interpreteren. De bewoning heeft zich in deze tijd over een langgerekt gebied naast en gedeeltelijk op de vulling van de rivierbedding uitgestrekt. Kennelijk had de rivier haar bedding in oostelijke richting verlegd en was zij ter plaatse van de opgraving al dichtgeslibd. Er werden opnieuw diverse metalen voorwerpen aangetroffen, waaronder een aantal mantelspelden of fibulae. In 1993 werden twee bronzen speldjes met vogels op de top gevonden. Een exemplaar bevond zich in de bouwvoor, de andere werd gevonden in de gracht van een hierna nog te beschrijven laat- middeleeuwse begraven hofstad. Parallellen van deze vondsten zijn bekend uit ondermeer Scandinavië, Duitsland, Frankrijk en Spanje. Veelal worden zij gevonden in de context van een grafveld en zijn ze aan de overledene meegegeven als grafgiften. Het betreft dan vaak een paar spelden die in het graf van een (hooggeplaatste) vrouw worden aangetroffen. De spelden dienden vermoedelijk om een hoofdtooi, een doek, sluier, band of muts vast te houden of simpelweg om het haar in model te houden. De exemplaren van De Geer kunnen gedateerd worden tussen de 4de en de 6de eeuw. De spelden van De Geer zijn waarschijnlijk ook grafgiften. Daar werd immers bij eerdere campagnes, op ongeveer 50 m van de vondst van de twee spelden, de schamele resten van een grafveld uit deze periode gevonden. De menselijke resten bleken door latere bodembewerking bijzonder sterk aangetast. De vermoede grafgiften werden allemaal in een cirkel rond de graven gevonden, kennelijk verploegd.
Duidelijke gebouwstructuren uit de Merovingische tijd werden opnieuw niet aangetroffen. Gezien de spreiding van de Merovingische vondsten zal afbakening van het bewoningsareaal niet eenvoudig zijn, en dat terwijl juist de sporen uit deze periode de belangrijke aanwijzingen voor het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van Dorestad moeten leveren.
De sporen uit de Dorestad-periode, de Karolingische tijd, konden ook in 1992 en 1993 verder vervolgd worden. Het belangrijkste element is een groot rechthoekig terrein dat door bundels van greppels - uit opeenvolgende fasen - omsloten wordt. Het complex is maar liefst 90 m breed en ruim 350 m lang. Over de indeling binnen het greppelsysteem is na de intensieve opgraving nog niet veel te zeggen, daarvoor is nadere studie gewenst. Mogelijk is ook hier door latere grondbewerking een deel van de sporen ernstig aangetast of verdwenen.

Al in 1991 werd in de zuidwestelijke hoek van het opgravingsterrein, direct langs de Trekweg een begraven hofstad of *moated site* aangesneden. De Trekweg vormde in de Middeleeuwen een van de belangrijkste doorgaande wegen naar Utrecht. De route wordt voor het eerst in 1380 vermeld, maar dateert in oorsprong mogelijk al van enkele eeuwen eerder. Het terrein ligt in een van de oudste ontginningen in het gebied: de Noorderwaard. De vindplaats kon in 1992 vrijwel geheel onderzocht worden. Het complex uit de Late Middeleeuwen heeft een totale leng-

te van 120 en een breedte van 55 m en was omgeven door diepe, 3-5 m brede grachten die een diepte van meer dan 1,5 m hadden. Het centrale gedeelte wordt gevormd door een rechthoekig terrein van 30 bij 40 m waar waarschijnlijk ooit een stenen gebouw of meerdere gebouwen op gestaan hebben, omsloten door grachten, met aan de zuidzijde een onderbreking voor de ingang. Hierop sloot een tweede omgracht terrein aan van 42 bij 50 meter. Aan de oostzijde wordt het complex afgesloten door een schuin lopende gracht met daarachter een palenrij. Sporen van gebouwen werden niet aangetroffen. Dat is in het licht van de gebezigde bouwtechniek ook niet zo vreemd. Veelal bouwde men eerst de woontoren waarna de grond uit de grachten tegen als versteviging tegen de wanden aangebracht werd. Een diepe fundering was dus niet nodig. De stenen zullen bij de afbraak verkocht zijn en elders hergebruikt. Waarschijnlijk is het terrein na afbraak geëgaliseerd. Onderzoek van de vulling van de binnengrachten leverde veel vondsten op, waarbij opvalt dat vooral in het noord-oostelijk deel van de gracht veel aardewerk uit de tweede helft van de dertiende eeuw is gevonden. Op basis van het soort aardewerk dat aangetroffen werd kon ongeveer de inrichting van de woontoren gereconstrueerd worden. De woonvertrekken bevonden zich waarschijnlijk aan de zuid- en de oostzijde. Daar werden de meeste gebruiksvoorwerpen aangetroffen. In de noordwesthoek bevond zich mogelijkerwijs de keuken gezien de fikse hoeveelheid kookgerei en het feit dat dit de plek is die het koelst is en waar etenswaren dus zo min mogelijk aan bederf onderhevig zijn.
Het complex lijkt rond het midden van die eeuw te zijn aangelegd en mogelijk in de 14de eeuw vergroot te zijn: de periode van de grote ontginningsactiviteiten. In de late 14de eeuw lijkt de site te zijn verlaten. Dat de bewoners een zekere welstand gekend hebben blijkt uit onder meer de vondst van een ruiterspoor. Het dragen van ruitersporen was een recht dat aan welgeborenen voorbehouden was. In 1994 zal het onderzoek op de Geer verder vervolgd worden. Aangezien de uitwerking van het aardewerk en een deel van de botanische en zoologische vondsten gestaag vordert zal een overzicht over het totale onderzoek op De Geer over enige tijd het licht kunnen zien.

Literatuur

- J. van Doesburg, 'De begraven hofstad op De Geer in Wijk bij Duurstede' in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing (red), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.C.-900 n.C.* (Utrecht/Amersfoort 1994) 193-203
- E. Vreenegoor, 'Vogelspelden van De Geer', in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing (red.), zie boven, 177-179

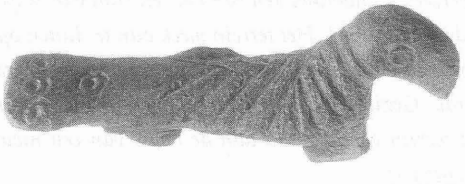

Vogelfibula

WIJK BIJ DUURSTEDE ❖ Hoogstraat S.G. VAN DOCKUM

Nog steeds wordt met enige regelmaat in Wijk bij Duurstede een nog niet eerder onderzocht perceel in het gebied van de vroeg-middeleeuwse handelsplaats Dorestad (opnieuw) bebouwd. In veel gevallen wordt tijd geboden voor archeologisch noodonderzoek. Dat blijft noodzakelijk want telkens worden op basis van eerdere opgravingen nieuwe vragen aan de archeologische sporen gesteld. Zo wordt het beeld van Dorestad en haar bewoners steeds completer. Enerzijds is het dus aantrekkelijk zo nu en dan nog eens een onderzoek in Dorestad te doen. Anderzijds wordt het hoog tijd om een deel van de archeologische sporen van deze uitgestrekte unieke vindplaats in aanmerking te laten komen voor duurzaam behoud. Dat zorgt ervoor dat niet alleen in musea maar ook op de locatie zelf nog daadwerkelijk sporen aanwezig zijn, een deel van het archeologisch erfgoed *in situ* behouden blijft. Sporen die vele generaties na ons mogelijk onderwerp van onderzoek met weer geheel nieuwe vragen en met - dat is wel zeker - veel betere methoden en technieken kunnen zijn.

In 1993 bleek behoud van een perceel tussen de Hoogstraat en de Zandweg echter niet tot de mogelijkheden te behoren. Daarom werd een klein areaal van 25 bij 25 meter door de ROB opgegraven. Oorspronkelijk lag dit terrein op de oever van de Karolingische Kromme Rijn, aansluitend op de noordelijke haven van Dorestad. Dit deel van de haven bleef tot in de 12de eeuw in gebruik, was het niet als haven dan wel als woongebied.

Het opgegraven terrein bleek tot een diepte van 1,5 meter verstoord. Bovendien werden de kuilen van 19de-eeuwse beendergraverijen aangetroffen die de Karolingische sporen flink bleken te hebben aangetast. In de opgravingsput werd uiteindelijk nog een huisgreppel aangetroffen die afgedekt bleek met een pakket klei met hutteleem en houtskool. Op het pakket konden zes vloerniveau's onderscheiden worden die over een lengte van ongeveer 3 meter nog fraai intact bleken. Achter de huizen werd een zone met greppels en kuilen aangetroffen. Tussen de vondsten bevond zich opvallend veel vroeg-Karolingisch aardewerk.

WIJK BIJ DUURSTEDE ❖ Parkeerplaats AH S.G. VAN DOCKUM

In 1992 vroeg de gemeente Wijk bij Duurstede advies aan de ROB over de archeologische waarde van een perceel ten noordwesten van het centrum van Wijk, op de kruising van Steenstraat, Zandweg en Singel. Het terrein bleek aan te sluiten op een perceel dat in 1976 werd onderzocht en onder meer sporen uit de periode van Dorestad en de Late Middeleeuwen opleverde. Gezien het mogelijke belang van het terrein adviseerde de ROB de gemeente het terrein voorafgaand aan de bouw van een nieuw complex van Albert Heijn te laten opgraven.

De opgravingen vonden gefaseerd plaats. In 1992 werd het terrein dat ingericht zou worden als parkeerplaats opgegraven. In 1993 volgde een strook van 70x30 m langs de Steenstraat. Het onderzoek werd gefinancierd door de gemeente, Bouwfonds Woningbouw bv en de ROB.
De resultaten waren zoals verwacht van groot belang voor het onderzoek naar de ontwikkeling van Wijk bij Duurstede. Tijdens de opgraving werden sporen uit zowel de Dorestad-periode als de periode daarna aangetroffen.
De oudste sporen zoals paalgaten, kuilen, greppels en waterputten, maakten deel uit van de intensief bewoonde noordelijke vicus van Dorestad.
Opvallend waren de greppelstructuren die haaks staan op, of parallel lopen aan de Steenstraat. Zij lijken erven te omsluiten. Op deze erven werden de waterputten, kuilen en niet nader gedefinieerde palenclusters aangetroffen. Waarschijnlijk gaat het hier om de 'Villa Wic', het gedeelte van Dorestad dat na de invallen van de Noormannen bewoond bleef. Deze nederzetting bestond vermoedelijk uit een aantal houten boerderijen in de omgeving van de Steenstraat en het zuidelijk deel van de Hoogstraat. De Steenstraat was waarschijnlijk de belangrijkste nederzettingsas, waaraan in de 10de eeuw een houten kerk werd gebouwd. Dit eenvoudige kerkje werd in de 12de eeuw vervangen door een tufstenen exemplaar, dat tot in de 14de eeuw dienst deed als parochiekerk. Rond het midden van de 13de eeuw werd het gebied aan de Steenstraat verlaten en trok men naar het zuidoosten, waar de stad 'Wiic bi Duerstede' zou groeien.
Het grootste gedeelte van de kuilvullingen is door de opgravers gezeefd, bijzonder arbeidsintensief werk dat uitgevoerd werd met een speciale reden. De opgravers wilden zoveel mogelijk kleine archeologische en ecologische resten verzamelen die anders aan de aandacht ontsnappen. Deze verzamelwijze heeft onder andere een behoorlijke hoeveelheid glasfragmenten (onder meer van een trechterbeker met verguld ornament), kralen, benen voorwerpen en vogel- en visresten opgeleverd. Tussen de benen voorwerpen zat ook produktie-afval zodat aangenomen mag worden dat men zich op deze locatie met beenbewerking bezig gehouden heeft.
Naast dit kleinere vondstmateriaal heeft de opgraving een grote hoeveelheid aardewerk opgeleverd. Het gehele vormenscala zoals dat inmiddels in Dorestad gevonden is, werd aangetroffen. Daarnaast werd aardewerk uit de daarop volgende perioden aantroffen zoals Pingsdorf, Andenne en Paffrath.
Opvallend was een hoeveelheid bolvormige kookpotjes. Ook penningen uit de tijd van Karel de Grote en Lodewijk de Vrome werden gevonden, samen met een bronzen sleutel en een stenen kam. Uit de 11de en 12de eeuw werden met glaspasta ingelegde schrijffibulae en een bronzen ring met kruismotief aangetroffen. In de 19de eeuw stond er een fruitveiling op dit terrein. Uit die periode zijn gemetselde water- en beerputten opgegraven.

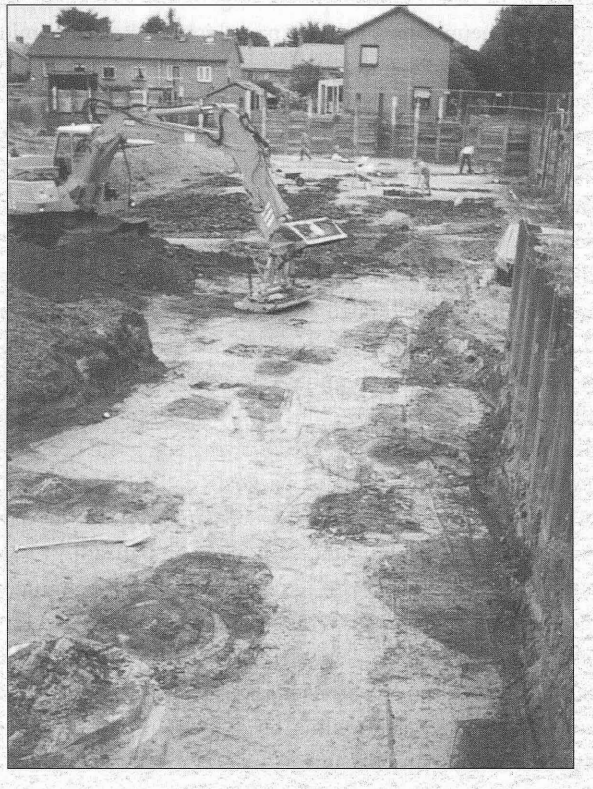

Overzicht van de opgraving langs de Steenstraat.

WOUDENBERG ❖ Lichtenberg S.G. VAN DOCKUM

Door de provincie Utrecht werd aan de Stichting RAAP opdracht gegeven tot een inventarisatie van het tracé van de nieuwe Randweg rond Woudenberg. Hoewel de verwachting waardevolle archeologische sporen aan te treffen niet hooggespannen was, bestond er toch geen zekerheid dat zich in het gebied geen resten zouden bevinden. Tijdens de inventarisatie werden echter geen nieuwe vindplaatsen ontdekt. Wel werd nauwkeurig met behulp van bodemweerstandsonderzoek de locatie van het reeds bekende voormalige middeleeuwse huis Lichtenberg en de daarbij behorende grachten vastgelegd.
Aangenomen wordt dat het huis in het begin van de 15de eeuw gebouwd werd door een nazaat van Jan van Renesse van Rhijnauwen.
In overleg met de provincie kon het monument dat aanvankelijk aangesneden zou worden door het nieuwe wegtrace gespaard worden. Begeleid door de ROB werden de oude contouren van de kasteelplaats en haar grachten weer hersteld. Daartoe werden onder meer de grachten deels uitgediept. Meestal bevindt zich juist in de grachten een ongekende hoeveelheid belangrijke vondsten die mede kunnen dienen om de kasteelplaats nader te dateren en de indeling van de gebouwen te bepalen. In dit geval bleek dat echter niet zo te zijn. Een veldtechnicus van de ROB trof slechts materiaal uit recente periode aan in de licht uitgediepte grachten. In 1997 zal een paneel met informatie bij de site geplaatst worden.

Literatuur

- B. Olde Meierink e.a. (red.), *Utrechtse kastelen en ridderhofsteden* (Utrecht 1995) 278
- E. Rensink, *Zuidelijke Randweg Woudenberg (T44): een archeologische kartering, inventarisatie en waardering.* RAAP-rapport 54 (Amsterdam 1993)

IJSSELSTEIN ❖ Signaleringen en vondstmeldingen

In Eiteren bij IJsselstein werd een oppervlaktevondst gedaan. De heer R.J. Ooyevaar vond een fragment van een pelgrimsinsigne van de heilige Cunera. Cunera leefde in de vroege Middeleeuwen. Het insigne geeft de scene weer, waarin Cunera door twee hofdames wordt gewurgd. De wurgdoek van Cunera bevindt zich in het Utrechtse museum Het Catharijneconvent.

Fragment van een loodtinnen Cunera-insigne, afkomstig uit de 15de eeuw.

Aanvankelijk was de nieuwe Randweg over de voormalige kasteelgracht gepland (in grijs geprojecteerd).

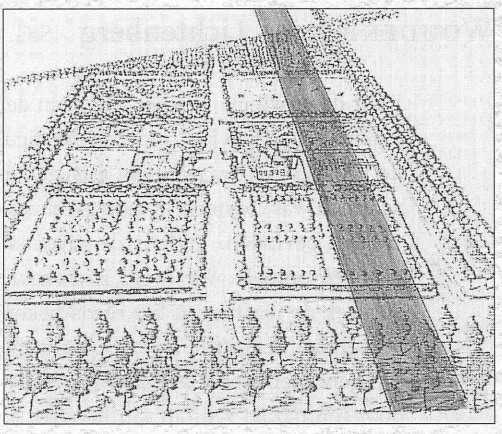

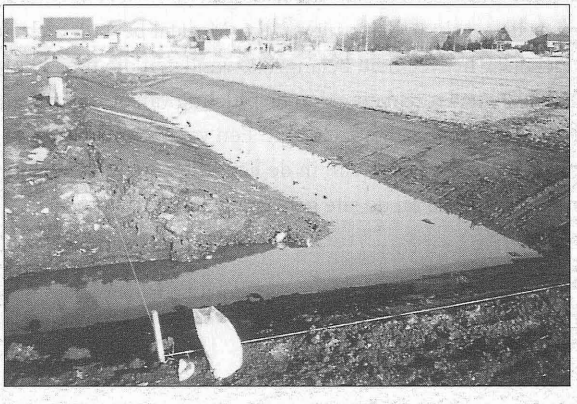

De reconstructie van de voormalige gracht van Lichtenberg.

De werkzaamheden in volle gang.

ZEIST ❖ Eerste Dorpsstraat en Lageweg P.K.J. VAN DER VOORDE

Voor het terrein gelegen tussen restaurant Hermitage met de toen dichtgetimmerde half gesloopte huizen langs de 1e Dorpsstraat enerzijds en de Lageweg anderzijds waren reconstructie- en nieuwbouwplannen ontwikkeld. Amateurarcheologen volgden de afbraak en verdieping voor de fundering van de nieuwe gebouwen. Ook door dit terrein heeft eertijds de Rijn gestroomd. Later werd hier de haven voor de beurtvaart naar Utrecht aangelegd. Van die haven werd nog een betonnen walmuur gefundeerd op betonnen palen gevonden. Binnen de haven was graven niet mogelijk. In de richting van de Slotlaan was de grond ernstig vervuild en zeer slap, vol houten palen en modder. Die palen waren waarschijnlijk overblijfselen van de beschoeiing van de Rijnloop. Door de vervuiling was verder onderzoek echter onmogelijk: de aannemer moest zelfs een speciale grondwaterzuivering doorvoeren.
Naar de 1e Dorpsstraat toe werden in diverse sleuven aardewerkscherven van geglazuurd roodbakkend aangetroffen. Langs die straat werden funderingen van kelders gezien, waartussen nog ongestoorde grondblokken aanwezig waren. Daaruit zijn een aantal kloostermoppen en aardewerkscherven geborgen.
Langs de Lageweg bleef door procedurele kwesties een huis gespaard, versierd met gebakken ornamenten, vervaardigd door Martin, een kunst- en industrieel pottenbakker. Van zijn ambacht werden rond het huis nog diverse stille getuigen gevonden: asbakken, paardefiguurtjes, bouwfragmenten, misschien produkten van zijn leerlingen. Door een 'vergissing' werd dit gebouw alsnog gesloopt en dit leidde tot uitstel van verdere bebouwing langs de Lageweg.

ZEIST ❖ Figicomplex P.K.J. VAN DER VOORDE

De sloop van het Figicomplex, gelegen tussen de Tweede Dorpsstraat, Slotlaan en Jufferstraat tussen bestaande bebouwing, gaf een unieke kans om in het centrum van Zeist onderzoek te doen. Het is bekend dat een loop van de Rijn gestroomd heeft van de achterzijde van het Kosmosgebouw en onder het postkantoor zijn weg vervolgde naar de Lageweg richting Couwenhoven. Deze randstrook van de Rijn zou in de uitgraving tegenover het postkantoor kunnen worden aangetroffen.

De sloop van het bovengrondse deel leverde bij de Dorpsstraat een vlak op straatniveau vol met funderingsresten van muren en deels met nog intacte bakstenen kelders. In die puinmassa werd gezocht naar een plaats waar de amateurs konden beginnen zo dicht mogelijk bij de vermoedelijke loop van de Rijn. Vertraging in goedkeuringsprocedures bleek onze redding en gaf meer tijd beschikbaar,

De betonnen randen van de dichtgegooide haven in Zeist.

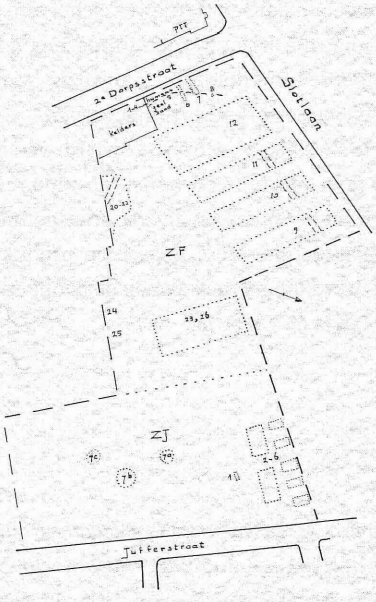

Overzicht van het opgravingsterrein met de verschillende putten.

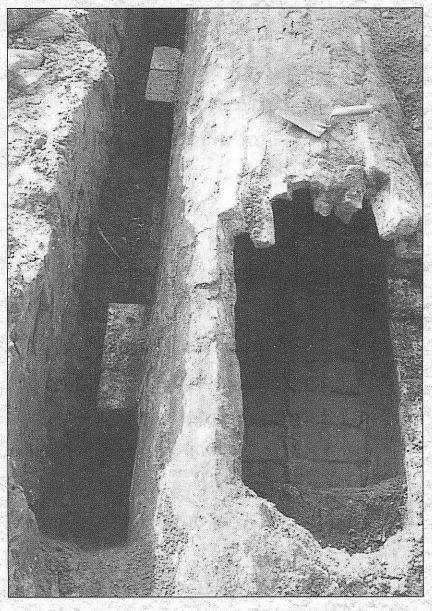

De rond overkluisde afvoer.

helaas zonder mechanische hulp. Met handkracht werd een zo breed en zo diep mogelijke insteek gemaakt langs het trottoir van de 2e Dorpsstraat naast een kelder (ZF 1-4).
Na het verwijderen van een vierkante gestapelde poer van 80x80 cm als funderingsrestant kon het vlak naast de gemetselde kelder geleidelijk aan worden verdiept en daarin werd op ongeveer 1,50-1,80 m onder het straatniveau een duidelijke scheiding aangetroffen tussen de schone gele zandgrond en een zwarte humeuze laag met veel puin- en aardewerkresten. Deze scheiding werd geacht de grens te zijn tussen het ongestoorde zand en een opvulling van de bedding van de Rijn. Een spoor van een ingeslagen paal in het gele zand werd gevonden.
Tegen het trottoir van de Dorpsstraat aan waren verstorende elementen aanwezig zoals een aantal spaarbogen van kalkzandsteen gesteund door zowel recent metselwerk als hopen verhard cement.
De oudste vondsten uit de opvullingslaag dateren van rond 1200 en bestaan uit scherven en randen van kogelpotten. Daarnaast werden delen van kloostermoppen gezien. Een gedeelte van een Jydepot werd aangetroffen. In de tijd wordt dit vondstmateriaal gevolgd door steengoed en eerst ongeglazuurd en later geglazuurd roodbakkend aardewerk. De vroegere bebouwing heeft de vondsten sterk vermengd; een duidelijke stratigrafie werd niet gezien.
Een rond overkluisde afvoer van metselwerk, doorsnede 80 cm, lang 6 m, (ZF 7) werd op de hoek van het terrein aangetroffen, waarbij de bodem van de afvoer richting Rijn werd gevormd door geglazuurde baksteen. De afvoer werd op vier plaatsen aan de zijkant gesteund door kleine steunbeertjes. Naar de trottoirzijde toe was een mangat van 60 cm vierkant aanwezig voor het schoonmaken van de inhoud, die tijdens het opgraven bestond uit droge beer.
De grens tussen geel zand en humeus zand kon in ZF 6 en 8 iets verder worden vervolgd, maar de hoek van het bouwterrein was reeds eerder grondig verstoord. In november 1992 werd dit gedeelte door de bouwer machinaal gespit en konden nog wat oppervlaktevondsten worden geborgen.
Tussen de hoek van de Slotlaan en de nog staande bebouwing werden in april 1993 een drietal funderingssleuven van een 2 m breedte elk gegraven (ZF 9-11) en één van 5 m breedte (ZF 12). In drie sleuven kon een deel van een gegraven sloot gezien worden op 12 m uit de grens van de nieuwe bebouwing, waarin een sterk humeuze laag van ongeveer 2 m breedte werd gevonden met o.a. een turf en wat scherven. Deze humeuze laag rustte in het diepste deel op zeer grindrijk grof rivierzand, een laag die ook elders in dit gebied (Montaubanstraat) op vergelijkbare diepte was aangetroffen. In de sleuf (ZF 12) kon deze sloot niet meer worden opgespoord.
In juli en augustus 1993 werd de oostwand van de dieper uitgegraven bouwput aan nader onderzoek onderworpen. Hier werd een afvoersloot gevonden, die later met aardewerkscherven (17de eeuw) en botmateriaal was opgevuld (ZF 20-

22). Op meerdere plaatsen werd een duidelijke brandlaag gezien, maar archiefonderzoek kon helaas geen datum voor deze brand geven. Ook werd hier een concentratie van een groot aantal zwerfkeien aangetroffen zonder enig verband.
Achter de blijvende bebouwing van de Slotlaan brachten diepe sleuven voor bronnering in september 1993 een aantal aardewerkvondsten uit de inmiddels bekende perioden naar boven (ZF 23 en 26).
De bodemprofielen langs de oostwand van de bouwput toonden een diepzwart oud-bouwland profiel tot meer dan 1 m diepte.
De verdieping voor de theaterzaal leverde een aantal afvalputten op, ingegraven in het restant van het esdek, dat hier 90 cm dik was maar op andere plaatsen kon oplopen tot 150 cm dikte. Vondsten uit de 16de tot de 18de eeuw kwamen uit twee afvalkuilen (ZF 24 en ZF 25). In andere kuilen werd recent en smerig afval gezien. Grote delen van het terrein waren verstoord maar aardig was de vondst van een scherf van een bord met de naam FIGI in een zeskant met een datering rond 1920.
Tegen de Jufferstraat, op de plaats van de huidige parkeergarage, werden een aantal afvalkuilen met vooral mineraalwaterkruiken op hun inhoud onderzocht. Gestempelde scherven van deze kruiken werden geborgen uit de putten ZJ 7 a,b,c.
Achter de panden aan de Slotlaan op de hoek met de Jufferstraat werden een vijftal funderingsgaten voor de parkeergarage gemaakt van 1,50 m diepte. De profielwanden dwars op de tuinmuren van de percelen aan de Slotlaan werden beschreven en waar mogelijk werden scherven e.d. geborgen (ZJ 2-6). Uit een strook niet-verstoorde grond werden 17de-eeuwse scherven van aardewerk geborgen (ZJ 1).
Al deze vondsten dateren uit de 17de tot 20ste eeuw en zijn duidelijk verbonden aan latere activiteiten, waaronder een aantal sterk verontreinigde kuilen met fabrieksafval.

ZEIST ❖ Kersbergenlaan P.K.J. VAN DER VOORDE

In juli 1992 werd de Groep Zandgronden geattendeerd op het zichtbaar zijn van forse muurresten bij rioleringswerk bij het perceel met huisnummer 15. Door vakantieplannen van de bewoners en het niet kunnen vergraven van het gazon was slechts zeer korte tijd beschikbaar. Ondanks dat werd een aantal muurpartijen gezien in de sleuven of aangeprikt in het gazon, die tot het kasteel Kersbergen kunnen hebben behoord.

Een gedeelte van het bord met de FIGI-opdruk, een porceleinen pijpekop, een wandtegel en een bord, alle afkomstig uit ZF 21.

Het huis Kersbergen bij Zeist. Deze tekening uit 1665 geeft een beeld van huis, voorplein (links) en de brug die beide verbindt.

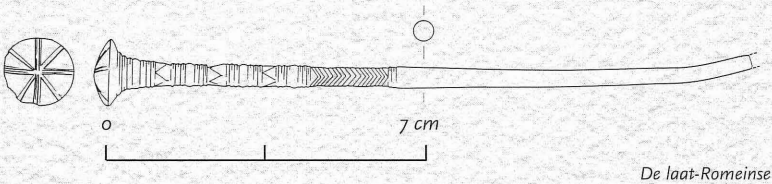

De laat-Romeinse versierde bronzen haarspeld, ca 400 na Chr.

ZEIST ❖ Signaleringen en vondstmeldingen

De meest belovende opgraving was die van de uitbreiding van het GG&GD gebouw op de hoek van de Montaubanstraat en de Utrechtseweg. Dit gebied sluit direct aan bij de oudste kern van Zeist.
Het resultaat viel uiteindelijk tegen door diepe verstoring in vroegere perioden van de grond. Aangetroffen werden een halfronde put met gemetselde bodem met een verbrede rand; een zinkput met een gemetselde kop en andere onduidelijke grondsporen. De aardewerkscherven dateren uit 18de en 19de eeuw.

Aan de Van Reenenweg werd op een bouwterrein 18de- en 19de-eeuws aardewerk gevonden evenals op de hoek van de Rozenstraat met de Voorheuvel. Daar werd een Engels zalfpotje met opschrift aangetroffen als leukste vondst. De tekst luidt:
'Holloways Ointment for the cure of inveterate ulcers, bad legs, sore breasts, sore heads, gout and rheumatism in pots of 11 1/2 d, 2/9, 4/6, 11/22 and 33' each
By the proprietor 533 Oxford St late 244 Strand London'.

Achter een gebouw aan de Utrechtseweg nr.119, bereikbaar vanaf de Steniaweg, werd in de fundering van een nieuw schoolgebouw alleen een dik esdek van 80 cm aangetroffen zonder een enkele scherf of ander voorwerp.

In de Vinkenbuurt vond de heer J. van der Sneppen een groot gedeelte van een versierde bronzen haarspeld.

Amersfoort

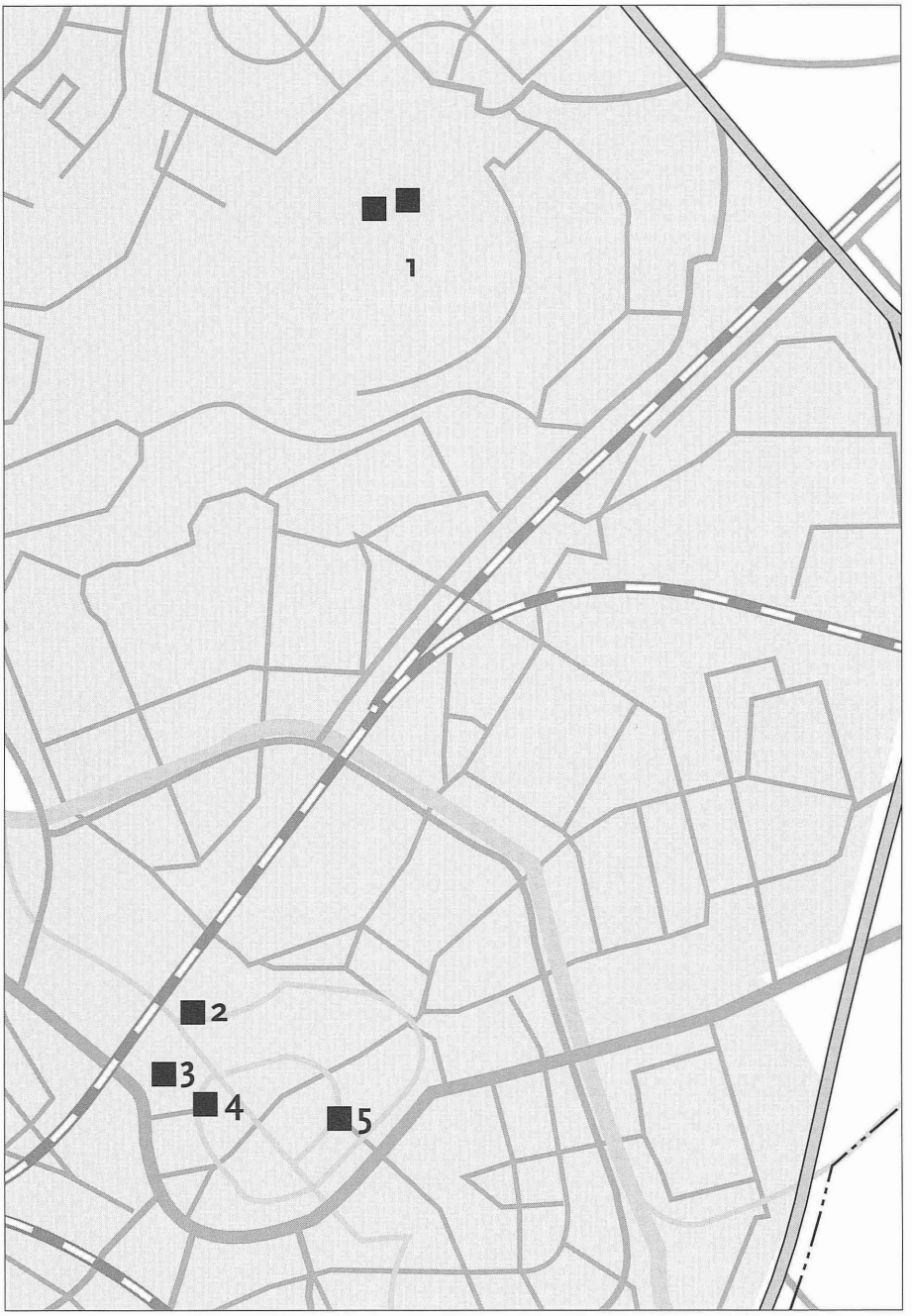

1 *Kattenbroek* 2 *Schimmelpenninckstraat* 3 *Stadhuis* 4 *Breestraat* 5 *Stovestraat*

Noord-West Utrecht

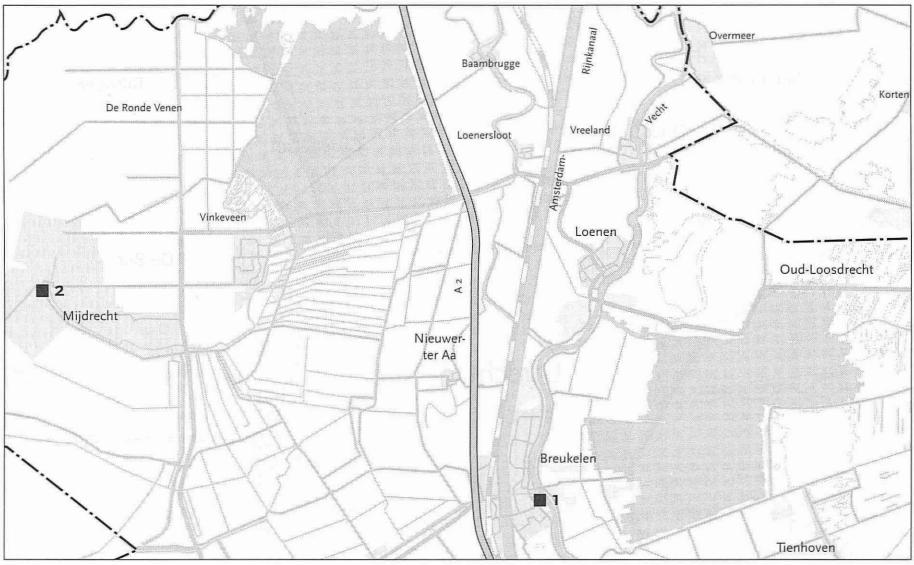

1 *Breukelen ✣ Boom en Bosch* 2 *Ronde Venen ✣ Mijdrecht*

Noord-Oost Utrecht

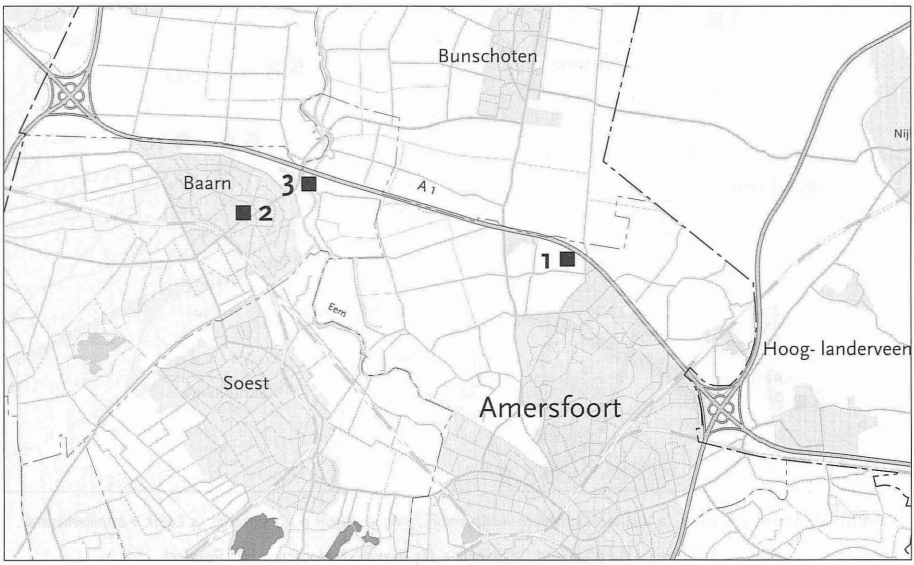

1 *Amersfoort ✣ Nieuwland* 2 *Baarn ✣ Stationsweg* 3 *Baarn ✣ Grimmestein*

Zuid-West Utrecht

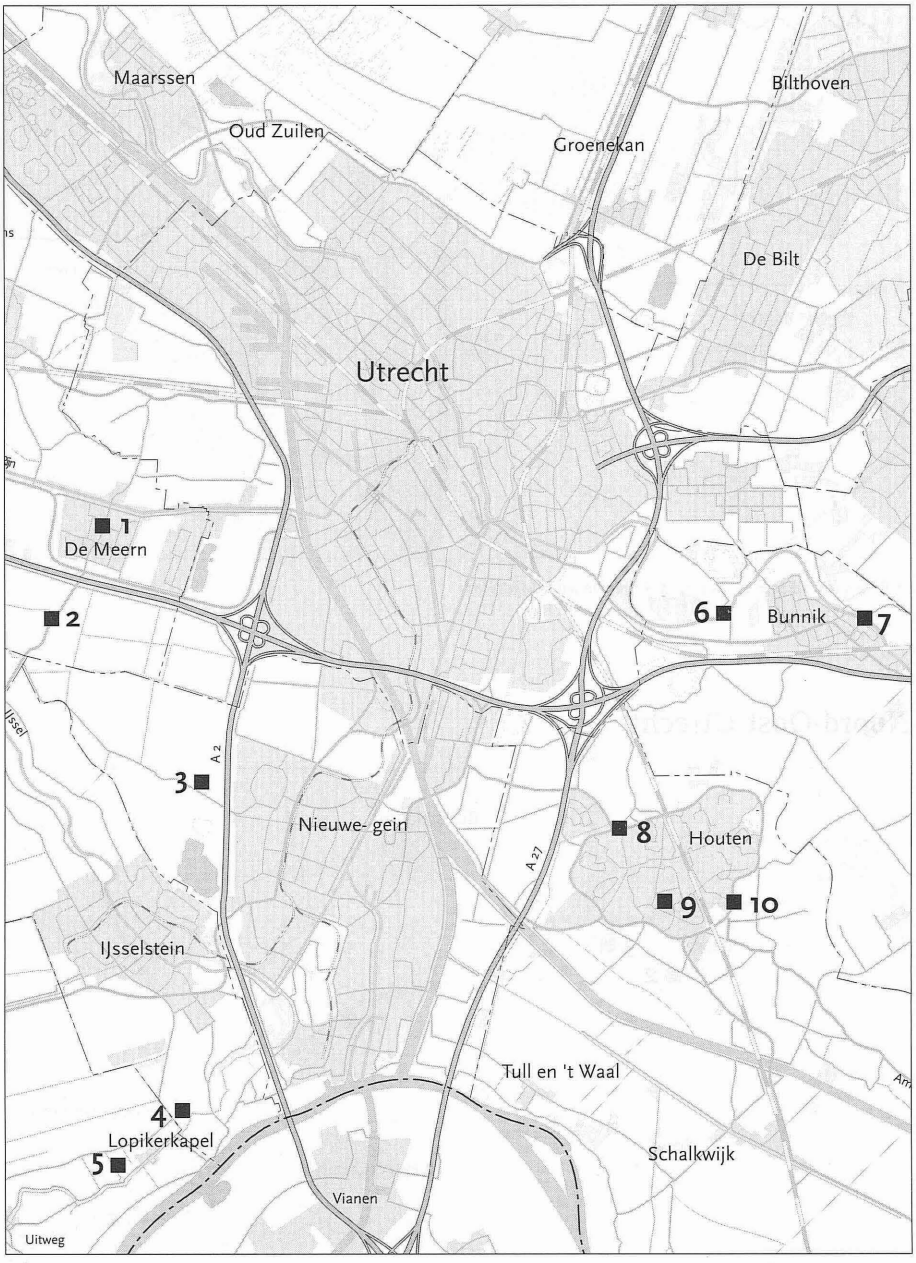

1 *Vleuten-De Meern ❖ 't Weer* 2 *Vleuten-De Meern ❖ Meerndijk* 3 *Nieuwegein ❖ Rijnenburg* 4 *Lopik ❖ Lopikerwaard* 5 *Lopik ❖ Huis ter Vliet* 6 *Bunnik ❖ Amelisweerd* 7 *Bunnik ❖ De Brakel* 8 *Houten ❖ Het Rondeel* 9 *Houten ❖ Hervormde Kerk* 10 *Houten ❖ Molenzoom*

stad-Utrecht

1 *Predikherenkerkhof* 2 *Domplein/Minrebroederstraat* 3 *Oudegracht* 4 *Nieuwegracht* 5 *Twijnstraat*

Zuid-Oost Utrecht 1

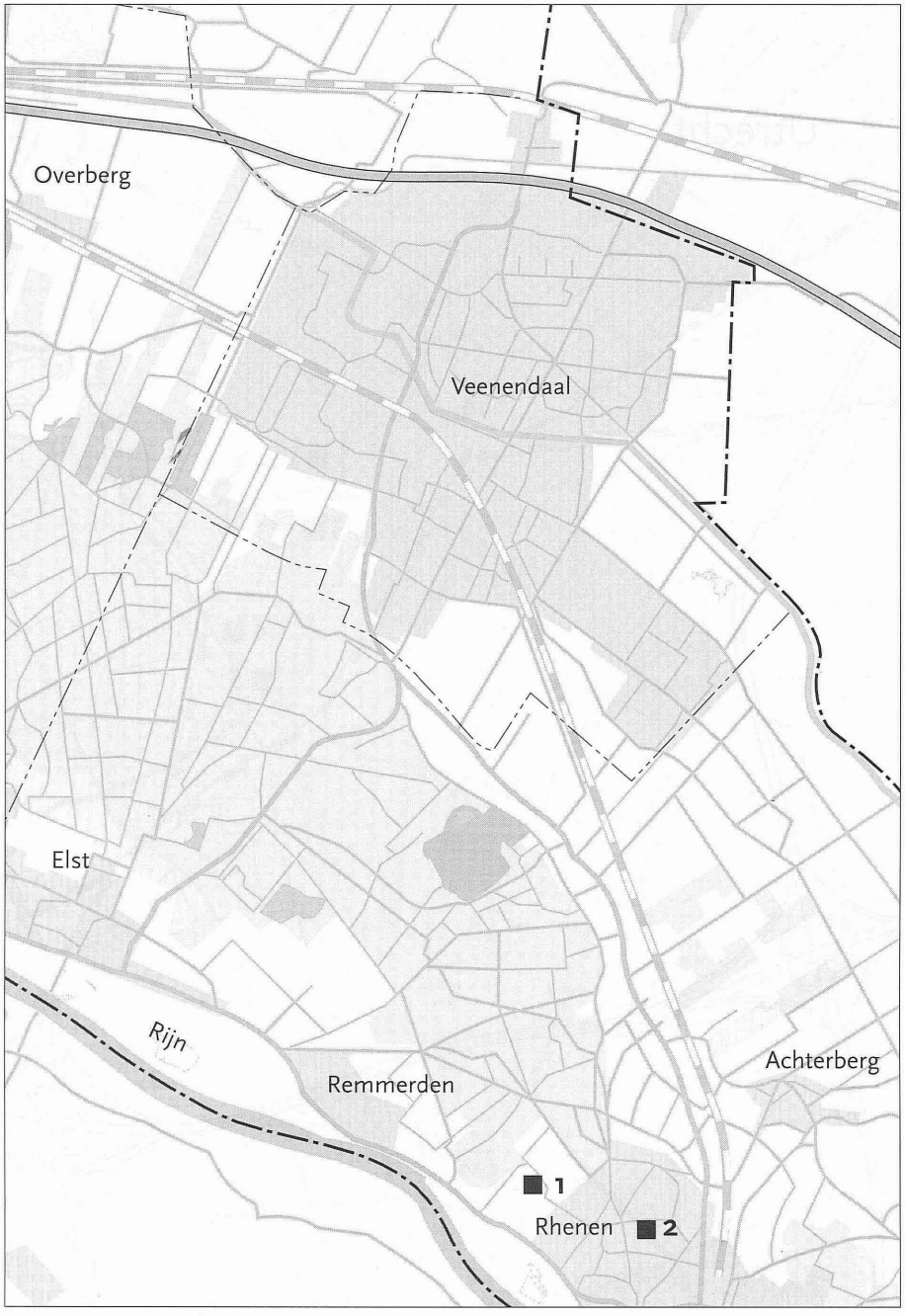

1 *Rhenen ✣ Koerheuvel* 2 *Rhenen ✣ Herenstraat/Van de Paltshof/Torenstraat*

Zuid-Oost Utrecht 2

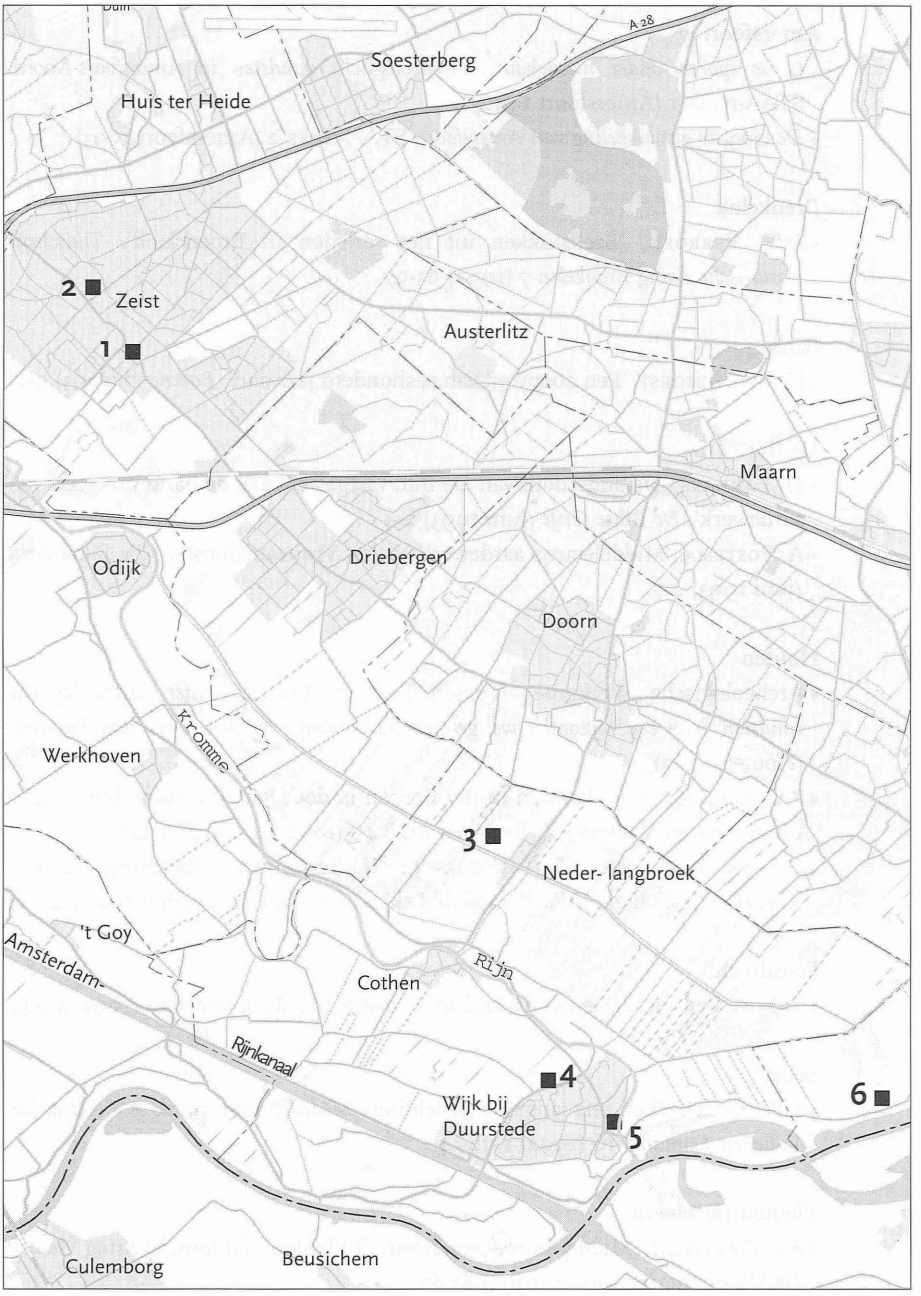

1 *Zeist ✣ Figicomplex/1e Dorpstraat/Kersbergenlaan* 2 *Zeist ✣ Hervormde Kerk* 3 *Langbroek ✣ Rodensteijn*
4 *Wijk bij Duurstede ✣ De Geer* 5 *Wijk bij Duurstede ✣ Hoogstraat* 6 *Wijk bij Duurstede ✣ Bergesteijn*

Literatuur algemeen

Amersfoort

- *Oude sporen onder nieuwbouw. Archeologische vondsten in Amersfoort-Noord.* STAA-reeks 1 (Amersfoort 1992)
- *De vroegste ontwikkeling van Amersfoort.* STAA-reeks 2 (Amersfoort 1993)

Breukelen

- A.H. Verroen, 'Brokstukken uit het verleden in Broeckland', *Tijdschrift Historische Kring Breukelen* 7 (1992) 83-97

Baarn

- H. Bronkhorst, 'Een doopvont van zeshonderd jaar oud', *Baerne* 17 (1993) 9-15

De Bilt

- H. Fokkens, 'De ouderdom van De Bilt, vastgesteld aan de hand van scherven aardewerk', *De Biltse Grift* (juni 1993) 2-4
- A. Postema, 'Middeleeuws aardewerk uit het Vrouwenklooster', *De Biltse Grift* (juni 1993) 4-7

Houten

- Archeologische Werkgroep Tussen Rijn en Lek, *Zorgvliet. Archeologische vondsten "van een bijzonder wel gelegen buitenplaats bij den dorpe van Houten"* (Houten 1992)
- S.G. van Dockum, 'Houten in the Roman period. Part I: a stone building in Burgemeester Wallerweg', *Berichten ROB* 40 (1990 (1993)) 297-321
- H. van de Hoogen, F. Landzaat en N. Staakman, 'Opgraving van een steenoven te Tull en 't Waall nabij de Lek', *Tussen Rijn en Lek* 26 (1992) 3, 27-32

Loosdrecht

- S. Pos, 'Een middeleeuws zwaard uit Loosdrecht', *Westerheem* 42 (1993) 40-42

Soest

- F.W. Beijen, 'Een reis langs de gasleiding', *Mededelingen van de AWN-afdeling Vallei en Eemland,* 16 (1992) 1, 12-14

Vleuten De Meern

- E.P. Graafstal, 'Middeleeuwse vondsten uit Vleuten', *Historische Kring Vleuten De Meern Haarzuilens* 12 (1992) 85-87

Wijk bij Duurstede

- W.A.M. Hessing and R. Steenbeek, 'Landscape and Habitation History of De Horden at Wijk bij Duurstede: an Overview', *Berichten ROB* 40 (1990 (1993)) 9-28

Verklarende woordenlijst

Alzei plaats met laat-Romeins castellum, gelegen tussen Bingen en Worms in Duitsland. Bepaalde laat-Romeinse aardewerktypen worden er naar vernoemd.

Andenne aardewerk uit de middenperiode van de Middeleeuwen, zo genoemd naar het produktiecentrum.

Artefact door mensen gemaakt voorwerp.

Badorf aardewerk uit de vroege Middeleeuwen, zo genoemd naar het produktiecentrum.

Besmeten wordt gezegd van aardewerk, waarvan de wand is bedekt met een grove kleipap; een zo behandelde pot geeft meer houvast.

Castellum Romeins militair fort.

Dekzand stuifzand, waarmee grote delen van Nederland in de laatste periode van de laatste IJstijd werden bedekt. Soms is het opgewaaid in ruggen, zogenaamde dekzandruggen.

Drag afkorting van Dragendorff, de naam van de man, die als eerste een typologie voor terra sigillata opstelde; een terra sigillata-vorm wordt aangegeven door deze afkorting, gevolgd door een nummer, bijvoorbeeld Drag. 37 (versierde kom).

Drakestein aardewerktype uit de Bronstijd, genoemd naar de eerste vindplaats, het landgoed Drakestein.

Esdek vaak dikke laag oude akkergrond, ontstaan door eeuwenlange ophoging met mest en plaggen. In Utrecht spreekt men van 'engen'.

Fibula kledingspeld (meervoud: fibulae).

Geverfd aard bepaalde soort Romeins aardewerk.

Gladwandig bepaalde soort Romeins aardewerk.

Grape bolle pot op pootjes, middeleeuws.

Harpstedt aardewerk uit de IJzertijd, genoemd naar de eerste vindplaats.

Hilversum aardewerk uit de Bronstijd, genoemd naar de eerste vindplaats.

Horreum graanschuur van Romeins type. Net als een spieker heeft hij een verhoogde vloer, maar deze rust op stenen riggels, of op rijen dicht naast elkaar in sleuven geplaatste palen of balken.

Huisplattegronden Van huisplattegronden wordt vaak gezegd, dat zij een-, twee-, drie-, of zelfs vierschepig zijn. Dit slaat op het aantal delen, waarin de binnenruimte van het huis in de lengterichting wordt verdeeld door rijen palen. In het inwendige van een eenschepig huis bevinden zich geen palen, zodat de binnenruimte ongedeeld is. Een tweeschepig huis is in de lengterichting in tweeën gedeeld, meestal door een rij palen, die de nok van het dak dragen. Het inwendige van een drieschepig huis wordt in drieën gedeeld door twee rijen palen, meestal gegroepeerd in jukken, die een dakdragende functie hebben. Bij een vierschepig huis staat tussen de palen van elk juk nog een derde paal, die meestal als extra ondersteuning van de nok dient. Binnen een en hetzelfde gebouw

kunnen verschillende constructies voorkomen: wij spreken dan bij voorbeeld van een gemengd een- en tweeschepig huis.

Hypocaust Romeinse vloerverwarming: warme lucht circuleerde in een ruimte onder de vloer; de vloer zelf rustte op zuiltjes, gemaakt van tegels.

Klokbeker aardewerk uit het Neolithicum, zo genoemd naar zijn vorm; een ondertype is de Veluwse klokbeker.

Kogelpot middeleeuws aardewerk, zo genoemd naar de vorm.

Kringgrep(pel) ronde greppel om (crematie)graf, vaak in urnenveld, maar ook wel bij begravingen in andere periodes.

LaTene-armband glazen armband uit de late IJzertijd.

Limes grens van het Romeinse Rijk, in ons land gelegen langs de Oude Rijn.

Marne IJzertijd-aardewerk van zuidelijke oorsprong.

Oeverwal natuurlijke verhoging langs een onbedekte rivierbedding, meestal bestaande uit zand of zavel. Een oeverwal ontstaat doordat, als de rivier buiten zijn oevers treedt, het zwaardere materiaal, zoals zand, direct naast de bedding wordt afgezet.

Paalkuilen de sporen van de kuilen, die zijn gegraven om de palen in te zetten, en die daarna weer zijn dichtgegooid met grond, die een andere (meestal donkerder) kleur hebben dan de omgevende ongeroerde grond. Een enkele keer kan de plaats van de eigenlijke paal worden herkend als een nog iets donkerder gedeelte binnen zo'n paalkuil. Dit donkere gedeelte heet paalgat. Tijdens een opgraving worden paalkuilen 'gecoupeerd', verticaal doorgesneden, om de diepte te bepalen en andere gegevens te verkrijgen. Op foto's van huisplattegronden, genomen in het veld, vertonen paalkuilen zich daarom soms als halfronde gaten.

Paffrath aardewerk uit de Middeleeuwen, zo genoemd naar het produktiecentrum in Duitsland.

Pingsdorf aardewerk uit de Middeleeuwen, zo genoemd naar het produktiecentrum in Duitsland.

Radstempel roterend wieltje met uitsteeksels, gebruikt bij het versieren van aardewerk, populair in de vroege Middeleeuwen, maar ook wel daarvoor en daarna.

Ruwwandig bepaalde soort Romeins aardewerk.

Spieker graanschuur, waarvan de - verhoogde - vloer rust op vier of meer zware palen, die in een vierkant of rechthoek zijn geplaatst. De vloer is verhoogd om twee redenen: het graan blijft droog, omdat de lucht onder de vloer door kan circuleren, en het graan is niet zo gemakkelijk bereikbaar voor ongedierte.

Spinklos/steen schijfvormig gewichtje, meestal gemaakt van aardewerk of been, dat wordt gebruikt bij het spinnen van bijv. wol.

Standvoetbeker aardewerk uit het Neolithicum, zo genoemd naar de standvoet, die dit aardewerk bezit.

Steengoed zeer hard gebakken middeleeuws aardewerk, dat onder meer bij Siegburg in Duitsland werd vervaardigd.

Stroomrug verhoging ontstaan door het naar elkaar toegroeien van twee oeverwallen. In het midden van zo'n rug bevindt zich vaak het restant van de oorspronkelijke rivierbedding, de restgeul.

Stuifheuvels natuurlijke heuvels van stuifzand.

Terra nigra Romeins aardewerk, zwart van kleur.

Terra sigillata Romeins luxe-aardewerk, rood van kleur, vaak versierd.

Trechterbeker aardewerk uit het Neolithicum, zo genoemd naar de vorm van de hals.

Urnenveld grafveld uit de late Bronstijd/vroege IJzertijd; de resten van de gecremeerde doden werden er in urnen bijgezet, vaak onder lage heuveltjes met een greppel ('kringgrep') eromheen.

Vicus (Romeins:) burgerlijke nederzetting (vaak bij fort); (vroege Middeleeuwen:) handelsplaats.

Von Uslar opsteller van typologie voor Germaans aardewerk uit de 2de-4de eeuw na Chr.

Weefgewicht gewicht, vaak van aardewerk, waarmee de verticale draad van een weefsel in een weefgetouw strak gehouden werd.

Illustratieverantwoording

Alle illustraties zijn afkomstig van de ROB, behalve de navolgende:

- pag. 21, 22 (boven), 27, 31 Sectie Archeologie, Dienst Stadsbeheer, Gemeente Amersfoort
- pag. 22 (onder, 29 (boven) Gemeentearchief Amersfoort
- pag. 29 (onder), 47 (boven), 52 (onder), 55 (onder), 115 Stichting RAAP
- pag. 33, 35, T.J. Cleij
- pag. 37, 42 (onder), 55 (boven, 57 (boven), 129 (midden) Rijksarchief in Utrecht
- pag. 50 (boven) Rijksdienst Kunsthistorische Documentatie
- pag. 50 (onder), 52 (boven) R.J. Ooyevaar
- pag. 57 (midden) J. Th. Mom, Rhenen
- pag. 64 P.C. Grundmann
- pag. 66 (boven) Koninklijke Verzamelingen Den Haag, met toestemming van H.K.H. prinses Juliana der Nederlanden
- pag. 66 (midden, onder), 68, 71, 79, 82, 85, 89, 91, 93, 97 (onder) Gemeentelijke Fotodienst Utrecht
- pag. 97 (boven) Gemeentearchief Utrecht
- pag. 103, 105 Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum Utrecht
- pag. 126, 129 (boven) P.K.J. van der Voorde

Colofon

De Archeologische Kroniek provincie Utrecht 1992-1993 is een uitgave van de Provincie Utrecht en de Stichting Publikaties Oud-Utrecht (SPOU).

Redactie
D.H. Kok
J. P. ter Brugge
S.G. van Dockum
F. Vogelzang

Vormgeving
Anja Verlaat, Tilburg

Lithografie en illustratiebewerking
Ben Graphics, Tilburg

Druk
Mewadruk, Hilversum

Utrecht 1997
ISSN 1386-8527

In principe is een opgraving een eenmalige gebeurtenis: het bodemarchief wordt 'gelezen' maar daarmee ook vernietigd. De opgraving op het Utrechtse Domplein in deze kroniek is een van de zeldzame voorbeelden van een herhalingsoefening. Dat ligt vooral aan de aard van de locatie: in de bodem bevinden zich resten van stenen muren, kerken en het Romeinse castellum. Duidelijk minder kwetsbaar dan bijvoorbeeld organisch materiaal of paalsporen.

In de kroniek 1992-1993 wordt een overzicht gegeven van de in die jaren gedane opgravingen en vondsten, zoals in Amersfoort, Baarn en Rhenen. Een algemene inleiding schept een breder kader waarbinnen de lokale vondsten geplaatst kunnen worden.

Het toegenomen bewustzijn van de waarden van de bodem als fysieke neerslag van onze geschiedenis blijkt uit de grote verkenning in Vleuten-De Meern. Belangrijke vondstcomplexen blijven zo voor de toekomst bewaard, ondanks grootschalige nieuwbouwplannen.